

Katja Mihurko Poniž

Evine hčere

Konstruiranje ženskosti v slovenskem
javnem diskurzu 1848-1902

Humanistika

Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu: 1848-1902
Katja Mihurko Poniž

Strokovni recenzentki: red. prof. dr. Marta Verginella
doc. dr. Mirjam Milharčič Hladnik

Fotografija na naslovnici: F. Bajec, osebni arhiv avtorice
Oblikovanje in prelom: Kontrastika
Tisk: MAT-FORMAT d.o.o.
Naklada: 350 izv.
Izdala in založila: Univerza v Novi Gorici
Leto izida: 2009
ISBN 978-961-6311-56-4

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
141.72(497.4)''1848/1902''
MIHURKO Poniž, Katja
Evine hčere : konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902 /
Katja Mihurko Poniž. - Nova Gorica : Univerza, 2009

ISBN 978-961-6311-56-4

24645552

Copyright © 2009 Založba Univerze v Novi Gorici. All rights reserved.
Razmnoževanje in fotokopiranje dela v celoti ali po delih brez predhodnega
dovoljenja Založbe Univerze v Novi Gorici je prepovedano.

Založba Univerze v Novi Gorici
2009

Zahvale

Posebno dragoceni sta bili zame strokovni oceni, ki sta ju napisali prof. dr. Marta Verginella in doc. dr. Mirjam Milharčič Hladnik, zato se jima na tem mestu iskreno zahvaljujem za poglobljeno branje. Predsedniku Univerze v Novi Gorici prof. dr. Danilu Zavrtaniku se zahvaljujem, da je podprl moje aktivnosti na področju raziskav o študijah spolov in vključil pričujočo monografijo v program Založbe Univerze v Novi Gorici. Kolecicama dr. Alenki Jovanovski in Petri Mikulan se zahvaljujem za pogovore, v katerih se je izoblikovala dokončna podoba knjige, dr. Ireni Avsenik Nabergoj za vse spodbudne besede v času pisanja in mag. Ani Toroš za korekturo besedila. Mojci Janželj Tomažič in Matjažu Tomažiču iz Studia Kontrastika gre zahvala za dobro sodelovanje in da je knjiga izšla v takšni obliki, kot sem si želela. Za vse pozornosti, ki so mi olajšale delo, iskrena hvala tudi moji družini, še posebno *Denisu in Benjaminu*.

Kazalo

Uvod	5
» <i>Mile sestre, drage Slovenke!</i> « Razprava o Slovenkah v narodnem preporodu	11
» <i>Bodi mati pa vzgajaj deco!</i> « Razprava o materinstvu	38
» <i>Žena bodi možu najboljša prijateljica!</i> « Razprava o zakonu	58
» <i>Vzgajajmo drugače naše hčerke!</i> « Razprava o dekliški vzgoji	71
» <i>Ni nam na učenih ženskah ...</i> « Razprava o ženskem izobraževanju in učiteljicah	89
» <i>Čitajte mnogo, drage Slovenke</i> « Razprava o bralkah	117
» <i>Ali je res tako grdo in silno nemoralno videti lepo žensko nogo?</i> « Razprava o seksualnosti	129
» <i>Najnesrečnejši sloj naših sester!</i> « Razprava o prostituciji	146
Sklepne misli	164
Summary	170-173
Kdo je kdo v razpravah o ženskosti	174-177
Viri in literatura	178-191
Imensko kazalo	188
Stvarno kazalo	192

Uvod

Ženske so bile na Slovenskem dolgo obdobje tisti del prebivalstva, o katerem so se v javnem diskurzu izražali le moški. Od prvih umetnostnih besedil v slovenskem jeziku do sredine 19. stoletja je vladala praznina, odsotnost življenjskih izkušenj in spoznanj tistih, ki se v javnih zapisih niso mogle in niso smele oglasiti. Vse do pomladi narodov se je to zdelo zapisovalcem slovenske besede povsem normalno, najsi so se pri tem sklicevali na božjo previdnost ali naravni red. Šele spoznanje, da je potrebno ohranjati in razvijati slovenski jezik, da bi se slovenski narod kot narod brez države, kot Herderjeva »Kulturnation«, ohranil znotraj večnarodne državne tvorbe, je postavilo v ospredje vprašanje, kaj je potrebno storiti, da bo izkoristek največji. V tistem trenutku so se narodno zavedni Slovenci spomnili, da tvorijo le približno polovico slovenskega naroda in da ženske predstavljajo določen potencial, ki so ga dotlej spregledali, zato so v svoje vrste pripustili tudi sodobnice. Toda pozivi k udeležbi Slovenk v narodnem gibanju in njihovi prvi koraki v javnosti so sprožili vprašanja, ki jih v javnem diskurzu do tedaj ni bilo.

Spremenjena vloga ženske, ki naj ne bi bila več le varuhinja domačega ognjišča, je povzročila soočenje z vprašanjem, kakšne meje sme začrtovati na novo vzpostavljena ženskost. Prispevki v razpravah o ženskah so tako v resnici prispevki o ženskosti, saj ne označujejo dejanskih žensk, temveč so niz opredelitev, poskus napolniti z vsebino pojem, ki mu je bilo potrebno ustvariti nove pomene, in zato pripovedujejo zgodbo o iskanju, o projiciranju idealiziranih podob. Zapisi o ženskah so dejansko pripovedi o ustvarjanju ženskosti, ki se je vzpostavila kot problem šele, ko so o njej začeli razpravljati. Naslov knjige se zato ne nanaša na realne ženske iz 19. stoletja, temveč na njihove skonstruirane podobe – kakor je konstrukt že mitološka Eva, so to še toliko bolj njene naslednice.

Kritična raziskava o konstruiranju ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 19. stoletja ne more zaobiti spoznanj, ki jih je v prelomnem delu *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete* nanizala Judith Butler. Izhajala bom iz njene teze, da

so enoznačnost biološkega spola, notranja koherenca družbenega spola in binarni okvir biološkega in družbenega spola regulatorne fikcije. Družbeni spol, kakor piše ameriška teoretičarka, konstituira identiteto, katere naj bi bil, kar pomeni, da »za izkazovanjem družbenega spola ni nobene družbenospolne identitete; identiteto performativno konstituira prav 'izkazovanja', ki naj bi bile njene posledice« (Butler 2002: 37).

V kritični analizi zapisov o ženskosti bom zasledovala proces konstruiranja tistega, kar naj bi vzpostavilo *žensko* identiteto, in iskala posebnosti, s katerimi je ta identiteta »podložena« ali »obložena« v slovenskem javnem diskurzu. Čeprav bom iskala točke, na katerih prihaja do stičišč med različnimi pogledi, bom sledila tezi Judith Butler, da družbeni spol ni vedno konstruiran koherentno ali konsistentno, saj ga sekajo različne modalnosti diskurzivno konstituiranih identitet. V tem smislu bom poskušala pokazati, da je bila v drugi polovici 19. stoletja ženskost »proizvedena« s pisanjem o njej, a hkrati tudi že reprezentirana, saj ni bil sam proces konstruiranja nikoli izpostavljen kritičnemu pogledu.

Čeprav bom sledila spoznanjem kompleksnega teoretičnega projekta Judith Butler, bo raziskava interdisciplinarna, saj ne bo omejena le s feministično teorijo in študijami spolov, temveč bo upoštevala tudi metodološke in teoretske premike, ki so se zgodili v sodobnem zgodovinopisju. V tem smislu se bom naslonila na nove modele historične interpretacije, v kateri se je »zgodil premik od socialne zgodovine kulture h kulturni zgodovini družbe« in v kateri »ob zanimanju za kulturo vse pogostejše srečujemo interes za zgodovino kulturnih reprezentacij, zgodovino 'imaginarijev', vse pogostejše pa so tudi razprave, ki se ukvarjajo s 'konstrukcijo', 'invencijo' in 'konstitucijo' posameznih družbenih kategorij kot so razred, narod, spol in mnogi drugi« (Luthar 1995:18). Kot opozarja Beata Thomka, so se v novejših pojmovanjih »v nasprotju s tradicionalnim pojmovanjem zgodovine vzpostavila naslednja osnovna načela: namesto sledi preteklosti stopijo tekstualni elementi; pretekli dogodek zamenjajo jezikovne figure in besedilo zgodovinarja postane virtualno« (Thomka 2008: 56).

Razpravo o ženskosti bom razumela tudi kot zgodbo, ki se skozi številne prispevke vedno bolj izgrajuje, a je to potrebno šele razkriti, saj je tudi na slovensko

zgodovino pisje vse do devetdesetih let, ko začnejo nastajati raziskave o ženskah, mogoče prenesti naslednje misli: »Ženska namreč ni praviloma izključena le iz samega bistva zgodbe, iz poststrukturalistične perspektive je veliko pomembnejše, da je zaveznitvo zgodovine in naracije zavezovalo k skritim oblikam avtoritete, ki so mnogo represivnejše do ženske, ne pa brezimnost v zgodovinah« (Kellner 1995, 28). Preseganje tega je najbrž mogoče le, če sledimo Kellnerju v tem, da poudarimo pomen procesa branja, recipročne konstrukcije teksta in bralcev, naratoloških kategorij, konfliktnih glasov v tekstu ter kodov, ki omogočajo branje.

Raziskovalni pristop bo interdisciplinaren še v tem smislu, da bom razprave o ženskosti obravnavala tudi v optiki literarnovednih kategorij, kar pomeni, da me bo zanimalo, kako so avtorji in avtorice v 19. stoletju diskurzivno konstruirane identitete uresničevali z retoričnimi in stilističnimi izraznimi sredstvi. Za ponazoritev tega navajam besede Elvire Dolinar, ki je v neumetnostnem besedilu uporabila prvine literarnega jezika: »Glej, tu in tam dvigne dremajoča Evina hči trudno glavo, ozirajoč se po zvonkem glasu, ki jo je vzdramil iz mučnih sanj. Ozira se in gleda, spočetka še z motnim, od dolgega spanja otopelim pogledom, a čim dalje gleda in sluša, tembolj se ji zbistri oko. Ponosno se naposled vzravna, krepko steza otrple ude, in kakor če bi ji bili vlili oni vabeči glasovi novega življenja v onemogle žile, s tako gibčnostjo se okrene na ono stran, od koder ji je zadonel glas ter mu sledi, pridruživši se kličečim glasom, in njen glas se združi z onimi v prijetno harmonijo« (*Nekaj o organizaciji ženstva*, 1900).

Pričujoča raziskava je časovna zamejena z letnicama 1848 in 1902. Revolucionarno leto je izhodišče za vstop Slovenk v javni prostor, kar povzroči razpravo o tem, ali oziroma kako naj se ženske udejstvujejo izven doma. Živahna razprava, ki se razvije predvsem v devetdesetih letih 19. stoletja in v začetku dvajsetega stoletja, se

v veliki meri konča, ko preneha izhajati revija *Slovenka*.¹ Tudi Maca Jogan izpostavlja obdobje od druge polovice 19. stoletja kot čas, v katerem je tisk (so)produciral diskriminacijo po spolu: »V usmeritvi množičnega komuniciranja zlasti konec 19. stoletja lahko odkrivamo kristalizacijo androcentrizma ob vseh pomembnih vprašanih vzpostavljanja sožitja med ljudmi in zagotavljanja obstoja in varnosti posameznikov. [...] Kot primerno orodje za utrjevanje in varovanje (patriarhalne oziroma androarhalne) tradicije je bil uporabljan tisk – takrat eden najpomembnejših množičnih medijev« (Jogan 2001: 7).

Do obdobja moderne, torej do začetka devetdesetih let, so prevladovali v slovenskem javnem diskurzu zapisi, v katerih so se avtorji (največkrat iz katoliških vrst) čutili poklicane z ne malo mizoginije in nestrpnosti ošteti ženske, ki niso sledile večnim zapovedim, in posvariti vso javnost pred naraščajočim zlom, ki ga povzročajo samovoljne in premalo pokorne sodobnice. A med njimi je že bilo nekaj takih, ki niso mogle več tiho in nemo prenašati nazadnjaškega in popolnoma neživljenjskega rogoviljenja tistih, ki niso imeli nobene pravice, da bi jim predpisovali, kako naj oblikujejo svoje življenje. V začetku osemdesetih let se je oglasila Pavlina Pajk, čez nekaj let je v Trstu svoj prvi prispevek objavila učiteljica Marica Nadlišek in s svojim zgledom opogumila tudi druge, da so poslale svoje misli najprej v *Vesno* in nato v *Slovanski svet*, v katerem so našle svoje prvo zatočišče. Teme, povezane z različnimi družbenimi vlogami žensk, so postale sestavni del prispevkov v *Edinosti*, *Slovanskem svetu* ter celo v *Rimskem katoliku* in *Učiteljskem tovarišu*. Če je bil v katoliškem tisku močno prisoten *govor o ženskah*, je v bolj liberalno usmerjenih listih prevladal *zagovor žensk*. Začetni *zagovor žensk*, ki so ga uresničili naprednejši slovenski izobraženci, je pripeljal do spoznanja, da se je potrebno boriti tudi za *govor žensk*, za možnosti, da same povzdignejo svoj glas, kar se je zgodilo v reviji *Slovenka* (1897-1902), ko se je v šestih letih izhajanja v različnih razpravah prvič na Slovenskem artikuliral ženski govor.

1 V raziskavi so bili kvalitativno analizirani naslednji časopisi in revije: Zgodnja Danica, Domoljub, Kmečke in rokodelske novice, Slovenska bčela (Celovec), Slovenski glasnik, Učiteljski tovariš, Besednik, Slovenski učitelj, Soča, Slovenec, Edinost, Zora, Kres, Popotnik, Ljubljanski zvon, Dom in svet, Rimski katolik, Slovanski svet, Rodoljub, Vesna, Slovenka, Rdeči prapor in Jug.

Razprave o ženskah so, tako v konzervativnim pogledom zavezanih časopisih in revijah kot v naprednejših, velikokrat ambivalentne, polne protislovij. Ko avtorji in avtorice iščejo argumente in ilustracije za svoje trditve, se velikokrat zapletejo v klobčič skorajda nerazrešljivih in nasprotujočih si dejstev. Nove podobe ženskosti zahtevajo spremenjeno vlogo žensk v družbi, zato številne avtorice poudarjajo njihove sposobnosti in pravice, da uresničijo svoje želje, a si hkrati ne upajo zavriniti starih podob kot družbenih konstruktov. Zaradi tega z obzorja in interesa avtoric v tedanjih razpravah ne izginejo določene podobe, ne zamenjajo jih nove, temveč se preprosto pojavijo in zaživijo ob njih. Nov pogled na ženskost prepričuje na prelomu iz 19. v 20. stoletje, da je izobraženka ob svojem poklicu sposobna in željna skrbeti tudi za otroke, gospodinjstvo in biti prav takšna žena, kot si jo mož želi. Tako pišejo avtorice zato, da bi odvrnile strah pred »moderno žensko« in preprečile postavljanje ovir na pot njenega poklicnega uresničenja. Podoba uspešne, popolne ženske, s katero se spopadamo še danes, korenini v razpravah 19. stoletja in so jo v veliki meri skonstruirale avtorice. Vendar prav zapisi njihovih sodobnikov razkrivajo, da drugače sploh ni bilo mogoče, saj so s toliko strahu in sovraštva napadali vse poskuse rušenja hierarhije spolov, da je bil že sam vstop žensk v javni diskurz nadvse pogumno dejanje.

Pričujoča raziskava zato ne želi biti le znanstvena analiza in prikaz konstruiranja ženskosti in spopadov z novim podobami v slovenskem javnem diskurzu 19. stoletja, temveč hoče opozoriti tudi na moč argumentov, s katerimi so tedanje zagovornice pravic žensk spodbijale mizogine poglede na svoj spol. Pri tem so morale govor včasih celo »izumljati« na novo, saj se do tedaj o določenih temah sploh ni razpravljalo.

O smiselnosti tako zastavljene raziskave me niso prepričali le zapisi, ob katere sem trčila pri svojih raziskavah literarnih podob ženskosti in moškosti, temveč tudi zanimanje in spontani odzivi, s katerimi so sprejemali moja predavanja o teh temah študentke in študentje sociologije in germanistike pri predmetih *Spol in diskurz* ter *Ženski diskurz na prelomu stoletja* na Filozofski fakulteti v Ljubljani ter študentke slovenistike na Univerzi v Novi Gorici. Njihova nevednost, a hkrati živa radoved-

nost o zgodovini žensk ter ogorčeni odzivi, s katerimi so predvsem študentke spremljale moje predstavitve nekaterih mizoginih prispevkov v razpravah o ženskosti v 19. stoletju, so me utrdili v misli, da gre za tematiko, ki se ji je potrebno posvetiti tudi z znanstvenimi metodami in pristopi. Številne raziskave ženskega gibanja in dejavnosti posameznih akterk v njem, ki so jih opravile Marta Verginella, Vesna Leskošek, Nataša Budna Kodrič, Mirjam Milharčič Hladnik, Maca Jogan, Nevenka Troha in Petra Mikulan so mi bile tako v pomoč kot v spodbudo pri mojih raziskavah.

»*Mile sestre, drage Slovenke!*«

Razprava o Slovenkah v narodnem preporodu

Slovenke so svojo vlogo v narodnem preporodu v drugi polovici 19. stoletja sprva videle, le kot literarne ustvarjalke, šele v sedemdesetih letih se pojavijo tudi kot avtorice zapisov, v katerih opozarjajo, da je razvoj naroda tesno povezan s stopnjo izobraženosti žensk, s čimer izrazijo eno izmed najbolj glasnih feminističnih zahtev 19. stoletja. Glasovi prvih Slovenk so glasovi zavednih hčera naroda, ki želijo prispevati k nacionalnemu gibanju, ženskega vprašanja se te avtorice še ne dotaknejo. Za zgodovino žensk na Slovenskem narodno gibanje predstavlja eno izmed postaj na poti v enakopravnost. S prispevki v javnem diskurzu so si Slovenke (s pomočjo razgledanih rojakov, ki so žensko vprašanje prepoznali kot eno izmed ključnih svoje dobe) v obdobju, ko politično organizirano delovanje žensk ni bilo dovoljeno, utrle pot, ki je vodila do izražanja feminističnih zahtev.² Vprašanja, na kateri bo pričujoče poglavje skušalo odgovoriti, se glasita: kakšno podobo ženskosti je mogoče prepoznati za normativnimi izjavami o vlogi žensk v narodnem preporodu in ali je sodelovanje žensk v narodnem gibanju v drugi polovici 19. stoletja predstavljalo oviro ali spodbudo za razvoj ženskega gibanja.

2 O vlogi Slovenk v narodnem gibanju gl. tudi naslednje razprave: Peter Vodopivec: *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje. Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848-1900)*. Zgodovina za vse, vse za zgodovino. 1994, 2, 30-44.
Stane Granda: *Ženske in revolucija 1848 na Slovenskem*. V: N. Budna Kodrič in A. Serše: *Splošno žensko društvo 1901-1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, 6-16.
Nataša Budna Kodrič: *Žensko gibanje na Slovenske do druge svetovne vojne*. V: N. Budna Kodrič in A. Serše, n. d., 16-27.
Nevenka Troha: *Slovensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja*. V: Budna Kodrič/ Serše, n. d., 44-58.
Marta Verginella: *Od narodnih dam do emancipiranih deklet*. V: Verginella: *Ženska obrobja*. Ljubljana: Delta 2006, 115-135.
Katja Mihurko Poniž: *Nation and Gender in the Writings of Slovene Women Writers 1848-1918*. *Aspasia* 2/2008, 28-43.

Presečišča med narodnim in ženskim gibanjem pri narodih habsburške monarhije

Kot ugotavlja Lois A. West, urednica zbornika *Feminist nationalism*, »so se v preteklih desetletjih aktivistke po vsem svetu organizirale okrog ženskih in nacionalističnih zadev«. ³ Toda le v izjemno redkih primerih je ta povezava nudila plodna tla za uveljavitev feminističnih zahtev ali, kot je zapisala Gisela Kaplan, »Feminizem in nacionalizem sta v evropskem kontekstu skorajda vedno nezdružljivi ideloški poziciji.« ⁴ Edini izjemi vidi raziskovalka na Finskem in v Italiji. Poudariti je potrebno, da se ob tem niti z besedo ne dotakne presečišč med nacionalizmom in feminizmom pri slovanskih narodih. Razprave, ki bodo predstavljene, navajajo teze, ki spodbijajo navedeno trditev Gisele Kaplan. Bolgarska zgodovinarica Krassimira Daskalova opozarja v razpravi *Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s)*, ⁵ da zgodovinarji sicer ločujejo med t. i. zahodnimi in vzhodnimi pojmovanji naroda in nacionalizma, vendar vse do osemdesetih let prejšnjega stoletja niso upoštevali spola kot pomembnega dejavnika v nacionalnih zadevah, niti ne narodnih zadev kot pomembnega dejavnika pri spolnih razmerjih. ⁶ Šele raziskovalke Joan W.Scott, Ann Snitow, Karen Offen in Anne Philips so v pojmovanja naroda vključile tudi spolna razmerja. Krassimira Daskalova ob preučevanju bolgarske situacije ugotavlja, da moški in ženske v narodnem preporodu niso sodelovali na enak način, kar je spoznanje, ki ga lahko apliciramo tudi na druge (slovanske) narode.

Marija Jurić Pahor v svoji obsežni raziskavi povezav med narodom, identiteto in spolom, poudarja, da so elitni pripadniki narodov ob težnjah, da bi razvili svoj nacionalni jezik in kulturo, razvijali tudi nacionalne vzgojne sisteme in začeli uveljavljati

3 Lois A. West: *Introduction: Feminism construct Nationalism*. V: L. A. West (ur.): *Feminist nationalism*. London: Routledge, 1997, xii

4 Gisela Kaplan: *Feminism and Nationalism: The European Case*. V: West, n. d., 3. Med znanstvenimi teksti o tem vprašanju, nudijo največ izhodišč za nadaljnje raziskave naslednja dela:

Floya Anthias in Nira Yuval-Davis: *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*. London: Routledge, 1992.

Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loufti (ur.): *A Biographical Dictionary of Women Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe ; 19th and 20th Centuries*. Budapest, New York: Central European University Press, 2006.

Kummari Jayawardena: *Feminism and nationalism in the Third World*. London: Zed Books, 1986.

5 V: Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives in WManhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Beograd, Graz: 2002, 15-38.

6 Na to opozarja tudi Lois A. West, 1997, XV.

tudi »spolno/telesno politiko, v središču katere je stal 'sex' par *excellence*. Le ta naj bi bil dopusten le še kot reprodukcijsko sredstvo, ki naj bi omogočilo silni 'na rodni vzpon'.«⁷ Kar se je v velikih narodih razvilo že v času absolutističnih knežjih držav, se je pri malih narodih brez države pojavilo v obdobju pomladi narodov.

Druga polovica 19. stoletja je obdobje, ki je v zgodovini narodov, ki so bili del habsburške monarhije, zaznamovano z nemirnim političnim dogajanjem. Slovenski narod je v tej skupnosti in dobi sodil med tiste narode, ki so jih v devetnajstem stoletju imenovali kmečki narodi ali 'narodi brez zgodovine', saj njihove zgodovine niso ustvarjale velike politične osebnosti, karizmatični vladarji in osvajalski pohodi, temveč se je narodna identiteta ohranjala skozi jezik in kulturo. Vzporednice s posebno vlogo jezika, pri kateri je tvorno sodelovala tudi katoliška in/ali evangeličanska cerkev, je mogoče potegniti predvsem s slovanskimi narodi.⁸ Tako ni presenetljivo, da so tudi raziskave o presečiščih med narodnim in ženskim gibanjem pri drugih slovanskih narodih pokazale njuno medsebojno prepletanje.

Najbolj plodna in za druge slovanske narode zgledna je bila vključitev žensk v nacionalno gibanje na Češkem. Katherine David ugotavlja v razpravi *Czech Feminist and Nationalism in the Late Habsburg Monarchy*, da so Čehinje v zadnjih štirih desetletjih 19. stoletja črpale moč za svoje emancipacijske in feministične zahteve iz identifikacije s češkim narodnim gibanjem in so na svojo narodnost gledale kot na prednost v boju za ženske pravice. Specifična situacija narodov, katerih jezik in kulturo je avstrijska oblast zatirala in preganjala, je povzročila, kakor opozarja K. David, posebne vrste solidarnost. Moški, ki so sami občutili situacijo politično podrejenih subjektov, so bolje razumeli feministične zahteve: »Češko žensko gibanje nikoli ni čutilo neke vrste sovražnega nasprotnega gibanje, ki je mučilo feministke drugih narodnosti. Od Čehov se je pričakovalo, da žensko gibanje podpirajo, saj imajo sami izkušnjo podrejenosti.«⁹ Ker so imeli moški malo politične moči, so v ženskah videli zaveznice in ne nasprotnice.

7 Marija Jurić Pahor: *Narod, identiteta, spol*. Trst: ZTT, 2000, 23.

8 Čeprav se v raziskavi posvečam situaciji v habsburški monarhiji, je potrebno opozoriti, da so tudi pri drugih narodih ženske svoj vstop v javno življenje zahtevale najprej kot predstavnice naroda. Gisela Bock (*Ženske v evropski zgodovini*, 2004) v tem smislu navaja Louise Otto, ki je v Nemčiji opozarjala, da so ženske prav tako konstitutiven del naroda kot moški, na Anno Mario Mazzoni, ki je v Italiji zahtevala volilno pravico za ženske kot nujen dosežek na poti k svobodi naroda, o prepletenosti med narodnim gibanjem in feminističnimi zahtevami oporja G. Bock tudi, ko piše o ženskem gibanju na Finskem in Norveškem.

9 Katherine David: *Czech Feminists and Nationalism in the late Habsburg Monarchy*. *Journal of women's history*, 1991, 2 (Fall), 26-45, tukaj 35.

Podobno je opisala poljska sociologinja Anna Titkow situacijo v svoji domovini: »Okoliščine so od žensk zahtevale pogum, previdnost, predanost in junaštvo. Ker so se moški borili, bili zaprti in ubiti, so morale ženske načelovati družini, skrbeti za posel in prihodnost svojih otrok. Ženske so ščitile poljsko nacionalnost in vero, delale so v zarotništvu, organizirale skrivno učenje poljskega jezika, pospeševale razvoj kmetijstva in skrbele za pouk o zdravju na podeželju.«¹⁰

Tudi na Slovaškem je bilo vprašanje o vlogi žensk, kot ugotavlja Jana Cviková,¹¹ v drugi polovici 19. stoletja vselej zastavljeno izključno v povezavi s slovaškim nacionalnim gibanjem in so odgovore nanj dajali moški. Kljub poudarjanju pomena žensk za narod, za pisateljice vstop v kulturno življenje, ki je tudi za Slovake predstavljalo konstitutiven in odrešilen segment narodove identitete, ni bil enostaven in samoumeven, saj se na tem področju od njih nista pričakovali umetniška ustvarjalnost in aktivnost, temveč so bile razumljene predvsem kot muze¹² ali poustvarjalke »moške umetnosti«.¹³ Za razmah ženske emancipacije to ni bilo dovolj, narodno gibanje ni postalo spodbuda za izražanje feminističnih zahtev ali kot ugotavlja Urška Strle: »Na Slovaško je žensko vprašanje v slabotnih nanosih prineslo od zunaj; dobrih pogojev, da bi se razvilo samo od sebe doma, ni bilo.«¹⁴

Kot »premile domorodkinje« so svoje sodobnice nagovarjali tudi hrvaški preporoditelji, njihova vloga v narodnem gibanju pa se ni razlikovala od tistih pri drugih narodih: »Obdobje preporeda na Hrvaškem je tudi čas, ko ženske vstopajo iz hišnega in družinskega kroga v javno sfero. Ženske so postale aktivne sodelavke v društvenem in kulturnem življenju, vse bolj pogosto pa se pojavljajo s svojimi prispevki na področju književnosti, pričnejo tudi nastopati na gledaliških odrih in tam

10 Anna Titkow: *'Let's pull down the Bastilles before they are built.'* V: R. Morgan (ur.): *Sisterhood is global*. New York, Anchor Books, 560.

11 Jana Cviková: *Über die Entstehung des feministischen Bewusstseins in der Slowakei*. V: W. Heindl/E. Király/A. Millner: *Frauenbilder, feministische Praxis und nationales Bewusstsein in Österreich-Ungarn 1867-1918*. Tübingen/Basel, A. Francke, 2006, 187-207.

12 Gl. tudi: Norma L. Rudinsky: *Incipient Feminists: Women Writers in the Slovak National Revival*. Columbus: Slavica publishers, 1991, poglavje *Woman as Inspiration*.

13 Jana Cviková (n. d., str. 194) pri tem izpostavi zanimivo misel, da žensko telo v narodnem gibanju kljub nenehnemu poudarjanju materinske vloge, sploh ni bilo tematizirano, zato je literarizirani dnevnik Elene Maróthy-Šoltésové, ki je prikazoval avtentično izkušnjo materinstva, pri kritiku Vajanskýju naletel na neodobravanje.

14 Po: Urška Strle: »Čemu ti ženski časopisi?« *Žensko vprašanje in odnos do ženske v slovaških ženskih časopisih do razpada Habsburške monarhije*. Zgodovina za vse, vse za zgodovino, 2004, 2, 22-39, tukaj 38.

širiti hrvaško besedo, vneto pa sodelujejo tudi pri ostalih stremljenjih, da bi v deželi zavela razsvetljenski duh in gospodarski napredek.«¹⁵

Na srbskem etničnem ozemlju v pomarčni dobi o vstopu žensk v javno življenje sploh ni govora, predlog Judite Horovic o ustanovitvi ženske organizacije je leta 1848 zavržen in šele leta 1880 ustanovijo Srbkinje pod vodstvom Arkadije Varađanina Dobrotvorno Zadrugo Srpkinja Novosatkinja, ki naj bi spodbujala udeležbo žensk v srbskem narodnem in socialnem življenju.¹⁶

Maria Bucur,¹⁷ ki je raziskala povezave med nacionalizmom in feminizmom v Romuniji, je ugotovila, da je tam nacionalizem postal trojanski konj, ki je ženskam pomagal, da so zavzele trdnjavo svojih pravic. Podobnosti s slovenskim ženskim gibanjem lahko vidimo v tem, da so tudi v Romuniji leta 1848 ženske stopile iz anonimnosti kot pesnice in pisateljice in se tako tudi sploh prvič oglasile v javnosti, vendar je šele leta 1859 Sofia Chrisoscoleu prvič pozvala Romunke, da je napočil trenutek, ko morajo nekaj storiti v dobro svojega naroda, in se kritično izrazila o političnih voditeljih, ki niso ugotovili, da je potrebno tudi ženske pritegniti k sodelovanju, saj je sama dejavnost žensk videla predvsem v vzgoji patriotskih čustev. Okoli leta 1890 v romunski publicistiki ženske zahteve niso več izražene v isti sapi z narodnim vprašanjem, kar po mnenju Marie Bucur pomeni, da je pomembna vloga žensk v narodnem gibanju tedaj že bila pripoznana kot samoumevna.

Ženske so bile tudi v bolgarskem narodnem gibanju pomembne kot matere in vzgojiteljice, kot prijetne spremljevalke in tovarišice svojih mož. Skladno s tem so svojo vlogo videle predvsem v dviganju in krepitvi narodne zavesti pri predstavnicah lastnega spola in v literarnem ustvarjanju.

Tudi Ukrajinke so bile, kot ugotavlja Martha Kichorowska Kebalo,¹⁸ v 19. stoletju, ko je bil del Ukrajine pod habsburškim in del pod ruskim imperijem, dejavne pri krepitvi narodne zavesti, kar je vodilo k radikalnim zahtevam po nacionalnih pravicah. Še posebno močno so bile z narodnim gibanjem povezane Ukrajinke v Galiciji, ki je pripadala habsburški monarhiji. Osrednja osebnost ženskega gibanja

15 Vlatka Filipčič Maligec: *Premilim domorodkinjam*. Zgodovina za vse, vse za zgodovino. 2007, 2, 24-37, tukaj 24.

16 Gl. Natascha Vittorelli: *Frauenbewegung um 1900. Von Triest nach Zagreb*. Löcker, Dunaj, 2007, 113.

17 Maria Bucur: *Between Liberal and Republican Citizenship. Feminism and Nationalism in Romania. 1880-1918*. *Aspasia* 1/2007, 84-102.

18 Martha Kochorowska Kebalo: *Exploring Continuities and Reconciling Ruptures. Nationalism, Feminism, and the Ukrainian Women's Movement*. *Aspasia* 1/2007, 36-60.

na tem področju je bila Natalia Kobrynska, ki je v svojih dejavnostih in zahtevah sledila zgledu Louise Otto¹⁹ in pripadnicam češkega narodnega gibanja.

Poudarjanje nacionalne pripadnosti na prvem in spolne pripadnosti šele na drugem mestu je mogoče razložiti tudi z odnosom, ki so ga imele ženske organizacije do narodov, ki so živeli v različnih državah (slovensko etnično ozemlje je bilo v tem smislu privilegirano, saj je sodilo le pod habsburško monarhijo, medtem ko je denimo poljski narod živel pod vladavino treh velesil). Susan Zimmermann opozarja, da sta konec 19. in v začetku 20. stoletja obe osrednji ženski organizaciji ICW (International Council of Women) in IWSA (International Woman Suffrage Alliance) s svojo težnjo po internacionalizaciji sicer spodbujali tudi narodna gibanja, vendar so članice imele različna stališča.²⁰ Predvsem IWSA je med leti 1906 in 1913 podpirala avtonomijo narodov v srednji in vzhodni Evropi. Nasprotno so bila stališča ICW v tem smislu mnogo bolj zadržana, saj so potlačevala mednarodne aspiracije ženskih gibanj, ki so v habsburški monarhiji svoje zahteve povezovala z nacionalnim vprašanjem. Marianne Hainisch, pionirka avstrijskega ženskega gibanja, je ostro zavračala vse zahteve feministk z neavstrijskih etničnih področij monarhije, da bi imele tudi one v ICW svoje predstavnice. Za M. Hainisch je bila ideja o predstavnicah narodov, ki niso imeli svoje države, popolnoma nesprejemljiva, zato si je na vso moč prizadevala in pri tem uporabila ves svoj vpliv, da je zaustavila te težnje.²¹

19 Gl. opombo 2.

20 Susan Zimmerman: *The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement. The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics*. *Journal of Women's History*, 17/2005, 2, 87-117.

21 Zimmermann n. d., 99.

Javni diskurz o Slovenkah v narodnem prepородu

V drugi polovici 19. stoletja so se Slovenke, ki so hotele spremeniti svojo družbeno vlogo, čutile bolj povezane s predstavniki svojega naroda kot s tistimi predstavnicami ženskega spola, ki niso hotele videti »narodnega vprašanja«. Vstop Slovenk v javno življenje je bil povezan s specifično situacijo slovenskega naroda, ki je narodnopolitične zahteve izrazil šele leta 1848, zato so Slovenke v 19. in na začetku 20. stoletja vselej ob spolni poudarjale tudi svojo narodno pripadnost. Pred letom 1848, kot ugotavlja Peter Vodopivec, »še pomisliti ni bilo na to, da bi [ženske in dekleta] lahko samostojno stopila iz 'družinskega kroga' ali celo več: nastopila v javnosti«. ²² Kljub temu so že pred revolucionarnim letom nekateri narodno zavedni Slovenci vedeli, da je v narodno gibanje potrebno vključiti tudi ženske. Že okoli leta 1838 je Matevž Ravnikar-Požencan v ilirščini zapisal pesem *Slovenkam*, ²³ ki je danes bolj razumljiva v razlagi Alfonza Gspana: »Pesnik spodbuja ženstvo, naj se pridruži pesnikom in jim pomaga dramiti v rojakih narodno zavest. [...] Ženska sladkost bo lepo dopolnila moško poezijo, ki je trša. Njihov glas bo izpodrival vdor tujstva med nas. [...] Prerodni entuziast si torej vroče želi, naj tudi ženske sodelujejo pri pesniškem ustvarjanju in poustvarjanju, kajti v tem vidi najučinkovitejše sredstvo za narodno prebujanje«. ²⁴

Z dejavnostmi, ki naj bi spodbudile narodni prerod, kot so bile družabne prireditve v čitalnicah, na taborih in narodnih veselicah, so se Slovenkam odprle možnosti sodelovanja v kulturnem življenju, ki ni bilo več omejeno na ozek krog družine in znancev. V prelomnem letu 1848 se pojavijo publicistični zapisi, v katerih je izstop iz »ženske« anonimnosti povezan z ljubeznijo do naroda. ²⁵ Prvo, z ženskim

²² Vodopivec n. d., 33.

²³ Pesem s skorajda identičnim naslovom (*Slovenkám*) najdemo tudi v slovaški književnosti. Gre za prvo pesem, v kateri so nagovorjene Slovačkinje kot del naroda, poudarjena je njihova vloga pri buditvi narodne zavesti, vendar je izšla šele 1869.

²⁴ Alfonz Gspan: *Cvetnik slovenske vezane besede*. Ljubljana, Slovenska matica, 1979, 357.

²⁵ Tudi Stane Granda opozarja na vlogo žensk v revolucionarnem letu 1848: »Slovenski narodni prerod, ki je bil še posebno intenziven v desetletjih pred revolucijo, je vedno zelo računal na ženske kot dekleta, žene in matere, ki imajo posebne obveznosti do naroda, Čeprav poznajo vsi jeziki izraz materin jezik, pa nas ob prebiranju narodnoubuditeljskih spisov pretrese spoznanje, da imajo tu dekleta, žene in matere še posebne obveznosti. Svoje partnerje naj bi varovale pred potujčevanjem, otrokom naj bi vcepljale ljubezen do jezika, še posebej naj bi skrbele, da bodo otroci redno obiskovali šolo.« Po: Granda n. d., 9.

imenom podpisano pesem v slovenskem tisku,²⁶ je navdušeno pozdravil tudi Lovro Toman, ki je svoje sonarodnjakinje najraje nagovarjal v vezani besedi. V pesmi *Edinost* jim je sporočal: »Slovenke ve drage, cvetoče dekleta, / vsaka vas bode za dom naj uneta, / uneta, ko hčerka Slovenije vredna / de mati prezala in krasna in čedna/ tud najde pri vam, kar si vedno želji, / ljubezen gorečo, / ljubezen žarečo, / ki v bratih krepost in pogum izbudi.«²⁷ Podobne misli je Toman v *Novicah* izrazil tudi v pesmi *Slovenskim dekletam*,²⁸ kjer je zapisal, da je prava ljubezen samo tista, ki združi s plamenom rodoljubja, pravi mož za Slovenko je le oni, ki »skoz in skoz čuti«, da je bil rojen samo zato, da povzdigne »Slavo« in ji je v primeru, da ji tujec pripravlja »prederzni pogin«, dati tudi svoje življenje. Kakor piše Lenard, je Toman pisal »na tako dolgoezen in bombastičen način, da gotovo ni vnel nobene Slovenke.«²⁹

Dejanski vstop ženske v razpravo o nacionalnem preporodu predstavljajo tako šele poskusi na literarnem polju, ko se najprej avtorji, nato pa tudi avtorice do takneje vloge žensk v narodnem gibanju.³⁰ Leta 1849 je v *Novicah* izšla pesem Jele Tomšičeve *Prijaznost*, ob kateri je uredništvo pod črto zapisalo: »Perva poskušna verle slovenske gospodične, ktera nam s to pesmico kaže, da se je narodni duh tudi vzbudil v persih naših dragih rojakinj.«³¹ Naslednje leto v *Slovenski bčeli* zasledimo spominski zapis Radoslava Razlaga o domoljubki in pesnici (četudi se njena besedila niso ohranila) Lavoslavi Kersnikovi (1833-1850). Iz njegovih besed je mogoče razbrati, da je bila njena zasluga prav v vzbujanju rodoljubja: »Lavoslava je s svojimi nježnimi pesnicami u mnogoterem serdцу probudila čud domoren i vsom pravom pevala: Ja sim mlada Ilirka.«³²

26 O tem, ali gre dejansko tudi za avtorico navedene pesmi, razpravlja Igor Grdina v članku *Fanny Haussmann, revolucija in meščanska kultura v provinci* (2001). Sicer pa naslov prve pesnice pravzaprav pripada Ivani Lepušič (1807-1880). Gl. A. Gspan: *Cvetnik slovenske vezane besede*, 2. knjiga.

27 Lovro Toman: *Edinost*, *Novice* 1848, 20, 81.

28 Lovro Toman: *Slovenskim dekletam*, *Novice* 1848, 48, 109.

29 Leopold Lenart: *Slovenska žena v dobi narodnega preporoda*. Maribor, Tiskarna sv. Cirila, 1921, str. 109.

30 Prav v prostoru avstro—ogrške monarhije pa se v 19. stoletju, še posebno v njegovi drugi polovici, pojavijo številne avtorice, ki poudarjajo, da s svojimi deli služijo narodu (Božena Nemcova in Tereza Novakova na Češkem, Marothy Soltesova na Slovaškem, Aspazija v Latviji in Dragojila Jarnevič na Hrvaškem, če jih naštejemo le nekaj).

31 *Novice*, 1849, str. 173.

32 Razlag: Na uspomenu Lavoslave Kersnikove. *Slovenska bčela*, 1850, str. 157. V *Novicah* (1850, str. 92) je Lovre Toman pod psevdonimom Kamnogorski objavil pesem *Žaljice na grobu Lavoslave Kesnikove*, kjer je zapisal: »Ti z besedom, s petjem si ganila, sine, hčere, materi neverne.«

Ne le Lavoslavi, temveč vsem Slovankam je Razlag pripisoval v *Zvezdicah* (1851), kjer je domoljubkam posvetil enajsto zvezdico, blagodejen vpliv na premalo zavodne rojake. Opozoril je, da je potrebno »krasni spol« pri narodnih težnjah bolj ceniti, saj lahko »domorodkinje« nudijo številne usluge »tužnoj vtčevinoj našoj«. Pomembne se mu zdijo pri vzgoji otrok, a tudi kot podpornice in vir navdiha za domoljube: »Jedini pogled iz očiuh domorodne deve, jedina reč iz ustih slavjanske ženice zamore razplamtiti vsako muško serdce k junaštvu, buduč da so vse njihove čuti i midli nekakvim tajnim vozetom s našimi živo skopčane. One nas vode kako angjeli, one nas obsevajo neizrekljivom čarom božanstvene miline in nam pružaju sladku nagradu vsih trudova naših.«³³ Leopold Lenart je opozoril, da je Razlag izrazil misli, ki so jih zastopali v vseh krogih, tako cerkvenih kot med narodno mladino in utilitaristično prosveto.

Prva, ki je uresničila Razlagova pričakovanja, je bila Josipina Urbančič Turnograjska (1833-1854), ki je *Slovenski bčeli* leta 1851 poslala svoje kratko prozno besedilo *Nedolžnost in sila*, na katero se je urednik Anton Janežič navdušeno odzval: »S izverstnim delom ste stopili v kolo naših pisateljev. Ne opešajte na potu nastopljenem. Bodite zvezda predhodnica in izgled našim dragim slovenskim sestricam.«³⁴

Zgledu Josipine Turnograjske je sledila Milica Žvegljeva z Bleda, ki je 1852 *Slovenski bčeli* poslala pesmico, ob kateri je pripisala:

»Sprejmite tudi iz naših krajev vzbujeni glas majke Slave; dalječ u naših gorah sim za, čule mile glase Josipine, cvetice našega spola. S tako mičnimi glasovi uzbujja vse njene posestrime Slovenke za domovino, da pri vsi svoji nemogočnosti vunder nisem mogla zderžati nje uzbujajoči ljubezni odpisati! Tukaj mala poskušnja, ako jo uverstiti blagovolite, da tudi ona začuje, da nje besede niso u veter govorjene, da zaznade kakšen duh pri nas, u 'raju Slovenije' biva! Ako ta mala poskušnja svojo pot doseže, mi boste dovolili, da u bodoče še kake večje stvarce pošljem. Živili Slaveni!«³⁵

Anton Janežič je pripisal, da bodo obljubljene reči »prav radi po 'bčeli' razglasili«. Že julija je bila objavljena naslednja pesem Milice Žvegelj z zgovornim naslovom *Slovenkam*, v kateri je nagovorila svoje rojakinje z besedami:

33 Razlag, *Zora*, 1851, 157.

34 Anton Janežič, *Slovenska bčela*, 1851, 64.

35 M. Žveglj, *Slovenska bčela*, 1852, 80.

Sestrice drage ene domovine,
Slovenske moje! težka sila vstanja;
Nevihte jezi lipa se že vklanja;
Branite jo, da treskom ne pogine.

Tud v naša persa glas ljubezni šine,
za krepko bran očestva, domovanja
iz nježnih src navdušja kal poganja
preblagi kal ljubezni očetvine.³⁶

Tudi njena v naslednji številki objavljena pesem *Tožba* ima domoljubno vsebino. Ko je *Slovenska bčela* po treh letnikih zaradi pomanjkanja gradiva in naročnikov prenehala izhajati, je Milica Žvegljeva, tako kot Josipina Turnograjska objavljala v Razlagovi *Zori*. *Zora* je bil almanah, v katerem so svoje nacionalistične poglede izražali tudi Lovro Toman, Oroslav Caf, Radivoj Razlag in drugi. Razlag je, kakor že v *Bčeli*, tudi v *Zori*, nagovoril domoljubna dekleta, ki jih je opisal kot plavajoče genije Slave, ki »bez prestanka lete simo tamo, da probude bratju srodnu k živobitju, da utese detcu nevoljno u mukah težkih, mučenike u temnicah temnih, da okrepe trudne ruke, koje zidju slavo hrame, kuju rude znanja, koje sejaju drobna semenca po širokom Slave svetu«. ³⁷ Razlag je tudi poudaril, da je poslanstvo domoljubk uresničevanje svete naloge, ki jo imajo kot slovanske hčere. Kot »domorodkinje« je Razlag imenoval Leopoldino (Lavoslavo) Kersnikovo, Josipino Turnograjsko, Antonijo Oblak³⁸ in Ljudmilo Gomilšak.³⁹

Ko je *Zora* leta 1853 prenehala izhajati, zasledimo v naslednjem desetletju besedila o vlogi ženske v družbi skorajda le še v katoliških knjigah in revijah, kar seveda pomeni, da ženske nagovarjajo predvsem kot družini predane matere in zakonske žene, prispevkov k razpravi o vlogi ženske v nacionalnem gibanju v navedenem obdobju ne zasledimo. Šele v začetku šestdesetih let odkrijemo spet ženski prispevek,

36 Milica Žveglj; *Slovenkam*. Slovenska bčela, 1852, 216.

37 Lenard 1921, 128.

38 Antonija Oblak je neko svojo povestico leta 1851 poslala *Slovenski bčeli*, saj ji uredništvo odgovarja, da so jo sprejeli, vendar je kasneje niso objavili.

39 Ljudmila Gomilšak s Štajerske je v *Slovenski bčeli* objavila 1851 (str. 120-121) povest *Slavjanska srčnost*.

izpoved Luize Pesjak o domovinski ljubezni, ki jo je kot svojo prvo slovensko pesem objavila leta 1864 v *Novicah* z naslovom *Kaj ljubim?* Pesnica zaključí z besedami: »Ljubim Sloven'jo, ji roko podam,/ Bog jo potrdi, in živi jo nam.«⁴⁰ Njen prispevek so pozdravili z besedami: »Dobro došla pesnica mila! Prosimo večkrat kaj.«⁴¹

Že v naslednji številki *Novic* je Luiza Pesjak objavila *Odprto pisemce slovenskim materam*, v katerem je poudarila, kako pomemben je slovenski jezik:

»Dobro veste, ljube domorodkinje, da ste zvezane s tem jezikom, posebno pa čutite trdno to vez v tuji deželi, kjer vam gotovo neizmerna radost v srcu zaigra, kadar se Vam nenadoma oglasi sladka beseda mile nam domovine.

Vtisnite si torej v srce ta resni opomin ene zmed vas, kateri je bil ljubi domači jezik vedno sladak, ktera pa lepoto in milino njegovo še le zdaj pozná, ko se ga uči; -- ljubite in gojite ta jezik, ki je vednega lika in goreče ljubezni visoko vreden; saj čislate same sebe čislaje jezik predrage svoje domovine.«⁴²

Luiza Pesjak je bila v šestdesetih letih 19. stoletja⁴³ edina avtorica, ki je objavljala v *Novicah* in *Slovenskem glasniku* svojo prozo in poezijo (v veliki večini z domoljubno tematiko). V omenjenem desetletju je Slovenke v javno življenje vabil tudi Bleiweis, ki je, kakor piše Peter Vodopivec, »svoje navdušenje nad 'krasnim vencem gospa in gospodičen«, ki se je 'obdan od gospodov različnih stanov', udeležil čitalniške 'besede', omenil že v poročilu o prvi prireditvi ljubljanske čitalnice novembra 1861, nato pa ta 'krasni venec' in žensko sodelovanje slavil in beležil tudi vsa naslednja leta.«⁴⁴

Čeprav njihovo sodelovanje najverjetneje ni presehalo diletantizma, je pomenilo, kakor še piše Vodopivec, »korak na njihovi poti iz ozkega družinskega kroga zasebnosti in anonimnosti v javnost«, s čimer so postale »v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja pomembna narodna ustanova in nepogrešljivi del slovenskega narodnega življenja.«⁴⁵

40 Luiza Pesjak: *Kar ljubim? Novice*, 1864, 170.

41 Prav tam.

42 Luiza Pesjak: *Odprto pisemce slovenskim materam*, *Novice* 1864, str. 176.

43 V *Slovenskem glasniku* je Luiza Pesjak objavila naslednja besedila:

Aforizmi, 1864, 293-294; *Dragotin*, 1864, 327-333; *Spomlad je tukaj*, 1865, 97; *Roža jerihonska*, 1867, 1.

44 Vodopivec, n. d., 35.

45 Prav tam.

Vendar pri sodobnikih rodoljubne Slovenke niso bile deležne le pohvale. Fran Levce je v pesmi *Nekterim Slovenkam*⁴⁶ podvomil o njihovi lojalnosti do domo vine, saj lepšanje obleke z narodnimi trakovi, sokolovo pero zataknjeno za klobuk, tribarvni trak na prsih in petje slovenskih pesmi v čitalnici po njegovem prepričanju ne izpričujejo prave ljubezni do nje. Edini pravi dokaz, da je Slovenka prava hči domovine, je bilo za Levca to, da se ne poroči z nemškutarjem, temveč z zavednim Slovincem. Tudi avtor, ki se je v katoliškem Besedniku podpisal kot K—m, je bil proti narodnostno mešanim zakonom: »Slovenskemu možu naj bolje pristaja slovenska domačinka, ki je za narod svoj vneta in ljubi jezik slovenski, marljivo v duhu narodnem odgojeva mladino.«⁴⁷

Leta 1871 je Radoslav Razlag v ljubljanski čitalnici pripravil predavanje *O samostalnosti ženskega spola*, v katerem je poudaril vlogo Slovenk v narodnem gibanju:

Da je ženski krasni spol velik faktor v narodnem življenji, je nedvojbeno in da se v prihodnje vsi deležniki razumno, odločno in stanovitno morajo poprijeti delovanja na dušno in gmotno ali materialne srečo naroda, je jasno kot beli dan; torej izvolite potržno poslušati nazore moje o samostalnosti rodoljubnih Slavjank, kakor jo po zdravi pameti zahteva značaj nepokvarjenega naroda in zahtevi prihodnosti po popolnoma naravskem razvoji.⁴⁸

Na koncu svojega predavanja je Razlag svetoval še, da naj »domorodkinje slovensko nježno občutljivost združijo z ameriškansko praktičnostjo in rojena bode zedinjena srečna Slovenija.«⁴⁹

V *Kmečkih in rokodelskih novicah* je leta 1875 izšel prispevek *O ženski odgoji*, v katerem je avtor ogorčeno opozarjal, da Slovenke niso ne narodno zavedne, saj ne govorijo slovensko, ne napredne, kar zadeva njihov položaj v družbi, saj se ne borijo za ustanovitev višjih dekliških šol ali ženskega časopisa, pri čemer bi morale biti njihov zgled Rusinje in Čehinje. Avtor ne kliče žensk v pomoč pri narodnem boju, a hkrati piše, da ne more trpeti, da bi ženske zaničevale jezik svojih mož in očetov. Zato poziva Slovenke, naj ustanovijo svoj časnik. Za urednico predlaga Luizo Pesjak

46 *Slovenski glasnik*, 1867, str. 289.

47 K—m: *Lastnosti dobre domačice*. Besednik, 1876, 78-80, tu 80.

48 R. Razlag: *O ženski samostalnosti*, *Novice*, 1871, 116.

49 Prav tam, 118.

in za naslov *Slovenka*. Časopis naj bi imel izobraževalno vlogo, učil gospodinjstva in zabaval z leposlovnimi spisi.

Tudi v *Zori*, ki jo je med leti 1873-1878 v Mariboru izdajal Janko Pajk, beremo o vlogi žensk v narodnem gibanju. Kot napreden avtor se je v tem pogledu razkril sam izdajatelj in urednik, ki je v članku *Odgovor prijatelju R-u*. (verjetno se zdi, da je s tem mislil na Razlaga), zapisal:

Naše mnenje o duševnej vzreji in vzgojitvi našega ženskega spola je to: da je ona v zvezi in odvisna od vsega našega narodnega razvoja. Ako bode se družtveni naš život v narodnem oziru poboljšal, tedaj se bode z njim tudi naše ženstvo v istem oziru iz sedanjega stanja izklopalo. Ali žen ne smemo dotlé za njih nenarodne prestopke in nemarnosti odgovornih delati, dokler smo mi možki sami tako slabi v dejanskem izvrševanju narodnih dolžnostij. Sploh je po mojem sodu slovensko ženstvo bolje, nego bi v sedanjih časih lahko bilo, ker je hvala Bogu, v ženstvu čutnost in prirodnost večja, nego v možtvu. Kadar bode naše možtvo v očitem življenju: glede na narodno vedenje, gledé na upotrebljavanje narodnega jezika, gledé na dejansko podpiranja narodnih naprav in ustanov marnéje, kadar z eno besedo rekoč, mi možki svojo narodno zadačo v resnici začnemo izvrševati, tedaj stoprv smemo upati, da bode i naše rodbinsko življenje in z njim naše ženstvo bolj narodno.⁵⁰

Povsem nasprotno mnenje od večine svojih sodobnikov glede vključitve ženske v narodno gibanje je bil učitelj Josip Ciperle. V svojih Pedagogičnih pogovorih, ki so izhajali v nadaljevanjih v *Učiteljskem tovarišu*, je leta 1879 pozornost namenil tudi ženskam. V uvodu je zatrdil, da ženska ljubezen do domovine nima enako globokih korenin kot pri moških, saj se ženske ravnajo po možeh. Če je mož tujec, se bo tudi Slovenka potujčila. Ciperle piše, da se mora smejati tistim »telebanom, ki v nemajo serca naših deklet za našo narodno stvar«. Zanj ni narodna ženska nič boljša od učene ženske, ki jih že »davno obsodil«. Naloga ženske se mu razkriva v skrbi za domačo hišo. Tudi zanj so matere pomembne, a ne zaradi vzgajanja otrok v slovenskem jeziku, temveč zaradi skrbi za otroko preživetje, kar ponazori s primerom iz življenja Valentina Vodnika: »Ne z gorečnostjo slovensko, ne z navduševanjem za naš jezik se je odredil naš Vodnik, ampak edino slovenska kaša in pšenica ste ga poganjale k višku, da je rasel in se dopolnjeval od dne do dne. Bog zna, če bi

50 Janko Pajk: *Odgovor prijatelju R-u*. *Zora*, 1875, 122.

bil Vodnik kedaj tak postal, ako bi ga pitala mati z ljubeznijo do domovine. A v prid vsemu slovenskemu svetu mu je dajala le krompir in druga jedila, katera so ga redila.«⁵¹ Ciperle sklene podobo z mislijo, da je ženstvo potrebno vnemati za šivanje in za blagor moževega želodca, saj bodo s tem ženske največ koristile domovini.

Pavel Turner je povezal problem pomanjkanja narodne zavesti z neprimerno vzgojo in izobraževanjem, zaradi katerih Slovenci in Slovenke ne govorijo v materinem jeziku. Pri tem odgovornost ne leži le na plečih mater, temveč bi po Turnerjevem prepričanju morali tudi narodni možje poskrbeti za ustanovitev izobraževalnega zavoda za dekleta, kjer bi bil učni jezik slovenščina. V tem duhu izobražena dekleta bi kasneje kot žene izpolnile svoje narodno poslanstvo: »Navadno se sicer pravi, da so ženske vselej takšne, kakoršne jih moški storijo ali hočejo, a jaz sem vendar mnogostransko opazoval, da pri vseh kulturnih narodih ženstvo mnogo več na moštvo upliva nego obratno; ženska prosveta najbolje pospešuje in določuje občo narodno prosveto. Merilo kulturnega napredka vsekterega naroda nam more biti naobražni razvitek njegovega ženstva.«⁵²

Tudi Fran Celestin je žensko vprašanje postavil v kontekst narodnega gibanja, saj pravi, da »se kultura more meriti tudi po stanji ženstva«, iz česar sledi »važno vprašanje, kako je sedaj to stanje in kakó bi se moralo razvijati dalje, da bo zdravo in kulturno«. Celestin nato ugotavlja:

Reklo bi se pa lahko, da smo mi tako mal narod in tako odvisen od tujega razvitka, da mi ne moremo ravnati razvijanja svojega ženstva in da se bode razvijalo kakor pri sosednih, naprednejših narodih, naj mislimo, govorimo ali pišemo o tem, kar hočemo. Gotovo je nekaj resnice v tej nesamostalnosti, ali zato se nikakor ne smemo odreči pravice in zane-marjati dolžnost, da po mogočnosti vplivamo na tečaj ženskega razvitja, da bode narodnemu življenju koristno, ne pa škodljivo.⁵³

Za narodov razvoj je po Celestinovem prepričanju potrebno realno žensko domoljubje, ki se razlikuje od abstraktnega, ki ga je »še veliko preveč«. Realno domoljubje bi zmanjšalo ali popolnoma odpravilo duhovni jez, ki je med spoloma. Kot dober zgled za svojo trditev Celestin opiše rusko društveno življenje, kjer moški in ženske živahno razpravljajo »okolí mize, na katerí šumi samovár« in predlaga: »Delajmo torej počasi, da si razvijemo ženstvo v mogočno podporo narodnemu življenju. In te podpore v težavni borbi

51 Josip Ciperle: *Pedagogični pogovori. Učiteljski tovariš*, 1879, str. 380-382, tukaj 381.

52 Prav tam.

53 Prav tam.

gotovo potrebujemo. [...] Potreben je jasen, prost, pa vendar ne preozek program narodnega delovanja, obsezajoč napredek vsega naroda.«⁵⁴

Morda je prav Celestinov prispevek vzbudil Franjo Robidovec, da je napisala članek *Beseda o ženstvu*, ki je bil prav tako objavljen v *Ljubljanskem zvonu* leta 1884. Njeni pogledi na emancipacijo so konzervativni, saj se sprašuje: »Kaj je najduhovitejša pisateljica, ako jo stavimo vzporedi bodi si tudi préprosti kmetici, ki je porodila narodu imenitnega možá?« Za Franjo Robidovec je najvišje poslanstvo ženske, da služi narodu: »Učila naj bi se takisto ženska, da žrtvuje njene želje, kakor tudi soproga in sina, domovini v prosep, potem se povzdigne naš narod in si pridobode veljavo in čast med drugimi narodi. Naj bi se namesto v obilih nepotrebnih stvarih poučevale vsaj časih ženske v tem: kako naj jim rabita um in srce na korist domovini, človeštvu!«⁵⁵

Istega leta se tudi Pavlina Pajk v svojem obširnem prispevku *Nekaj besedic o ženskem vprašanju* (1884) bežno dotakne vloge ženske v narodu,⁵⁶ ko piše o tem, da so bile pri izobraženih in krščanskih narodih ženske spoštovane in ljubljene, in poudari posledice drugačnega odnosa do žensk: »Zató pa tudi ni pri narodih in človeških plemenih, kjer je ženska izključena od društvenega gibanja ter jo pusté rasti v nevednosti o društvenih in domovinskih stvaréh, napredek, pravi narodni in državni napredek mogoč. Taki narodi so obsojeni k poginu in sužnosti.«⁵⁷

V devetdesetih letih je problem vključitve žensk v narodno gibanje še vedno predmet razprav v javnosti. V *Vesni* se je leta 1892 problema dotaknil A. E. (Janko Vencajz) v članku *Naše narodno ženstvo*. Ugotavljal je, da je v zadnjem desetletju 19. stoletja nastopila druga doba naraščaja slovenske inteligence, vendar »še nimamo pravega narodnega ženstva, vsaj v zadostni meri ne«. Razlogi za to naj bi se skrivali v tem, da je bila »skrb višje vzgoje narodnega ženstva« pozabljena, čeprav bi morali, kot meni avtor članka, »ravno za žensko zahtevati, da je boljše vzgojena, ker je njen prvi posel, da zopet vzgaja deco«. Pri tem igra pomembno vlogo izobraževanje,

54 Prav tam, 164.

55 Franja Robidovec: *Beseda o ženstvu*. *Ljubljanski zvon*, 1884, 232-236, tukaj 236.

56 Pavlina Pajk se tej temi posveča že v svojih zgodnejših zapisih. V *Zori* je že leta 1875 poudarila svojo narodno zavest: »Moja največja čast in slast, moj pravi ponos in uzor mojih mladostnih sanj [je]: biti do slednjega svojega vzdihljaja vredna hčerka matke Slovenije, ktera me je izbrala za svojo. (Pajk 1876: 5)

57 Pavlina Pajk: *Nekoliko besedic k ženskemu vprašanju*. *Kres*, 1884, str. 457-463, 507-511, tukaj 458.

kajti dobro vzgojeno ženstvo pomeni »svež element za vso narodno družbo«. Pre-senetljiva je avtorjeva teza, da je pomembno sredstvo pri narodnem razvoju ženska naivnost, ki združena z rodoljubjem moške še bolj žene k napredku. Vencajz poveže zahteve po okrepitvi rodoljubnih čustev pri Slovenkah z možnostmi za njihovo izobraževanje: »Žalibog, nedostaje nam danes dobrih višjih ženskih učilišč in ž njimi tudi vseh dobrih posledic. Velik del našega ženstva je površno nemški izo-likan – in ta naj postane steber krepkemu narodnemu življu? Taka ženska naj vzredi našemu narodu odločne in dobre sinove? – Nikdar! Da imamo dovolj dobro nar-odnega ženstva, izginele bi vrste neodločnih rodoljubov, narodnih oportunistov in končno i one odpadnikov.«⁵⁸

Avtor članka zato poziva k ustanovitvi ženskega društva, v katerem »bi se poja-vljajo naše dobro in narodno vzgojeno ženstvo«. Enak predlog poda Vencajz tudi v članku z naslovom *Ženstvo po naših mestih in trgih* (1892), kjer spet poudari, da je potrebno ustanoviti društvo, ki si bo za cilj zadalo ustanovitev višjih deklških učilišč in razširjanje prave narodne vzgoje tudi v najboljših krogih, saj slovenske meščanke še vedno niso dovolj zavedne, s čimer so slab vzgled svojim hčeram. Slo-venska mladenka vse prevečkrat po avtorjevem prepričanju naleti na slabe zglede:

Čez čas pošljejo jo stariši v stolnico na zimo, da si ogleda tamošnje življenje. Njeni znanci uvedó jo tam v narodno čitalnico, kjer sliši često imenitne gospe in gospode celó v *središči narodnih krogov* kramljati v sladki tujščini.

Na cesti opaža isto. Kopica dam, katere so jej pokazali v čitalnici, pogovarja se s polnim glasom sredi ceste istotako zopet v najlepši tujščini. Dá, vse je tako, kot kje v sredi tujine! *Taka žena* hoče postati tudi naša mladenka v svojem trgu – in tudi postane! Ona šteje med narodno ženstvo, vzgaja svoje otroke – vse v blaženi, miljeni tujščini!⁵⁹

Podobne misli je v *Slovanskem svetu* zapisala tudi Marica Nadlišek: "Čula sem, ni davno tega, pritožbo, da ima naš narod primeroma malo zavednih in narodnih žen. Kar je omikanih in izobraženih, izobražene so večinoma v tujem duhu in tu-jem jeziku takó, da bi težko spisale preprosto slovensko pisemce.«⁶⁰ Zato je Marica

58 A. E. *Naše narodno ženstvo*. *Vesna*, 1892, 104-105, vsi citati str. 105.

59 A. E.: *Ženstvo po naših mestih in trgih*. *Vesna*, 1892, 178-179, tukaj 179.

60 Marica: *Našim možem*. *Slovanski svet*, 1892, št. 19, str. 287-289.

predlagala, da naj starši pošiljajo hčere na učiteljišče, tudi če jim ni potrebno, da se same preživljajo, saj se tam naučijo dobre slovenščine, hkrati pa si pridobijo poklic in postanejo samostojne, če je to potrebno.

Leta 1893 je *Vesna* objavila dopis iz Sežane, ki ga je najverjetneje napisala Marija Skrinjar. V njem je poudarila pomen vzgoje v slovenskem duhu za narodov napredek. Svoj članek je udarno zaključila z besedami:

Skrbeti je torej, da se vzgoji čim več zavednih slov. žensk in — in prihodnost je naša! Ne samo narodu bo s tem koriščno, ampak tudi veri in nrvnosti, saj pravi sv. Avguštin: 'Dajte mi dobrih mater, čudeže bodete gledali!'

Tovarišice! Oklenite se narodnih društev in delujte po svoje za probudo vsega naroda in pravo vzgojo slovenskih otrok! Sloven. dekle ljubi samo narodnjaka; slovenska mati pošiljaj otroke vedno le v domače učilnice!

— Bodimo uzorne žene, a tudi odločne narodnjakinje! — Proč s tujimi navadami in nemškimi jeziki, proč z nem. šolami!!⁶¹

Ko je *Vesna* leta 1894 prenehala izhajati, je članke o »ženskem vprašanju« začel objavljati *Slovanski svet*. Andrej Gaberšček se je v letniku 1894 odzval na mizogine izjave Antona Mahničiča, ki jih je zapisoval v *Rimskem katoliku*. V letniku 1895 je v *Slovanskem svetu* v nadaljevanjih izhajal prispevek *Slovenska žena*, ki ga je Marija Skrinjar podpisala kot Zmagoslava. Medtem ko se Andrej Gaberšček tudi v seriji člankov *Žensko vprašanje* v letniku 1894 nacionalne pripadnosti sploh ne dotakne, ga Marija Skrinjar izpostavi že na začetku:

Mnogo se je uže pisalo o ženskem vprašanju, tudi Slovenci začeli so se nekoliko bolj zanimati za ženo. To je res prav, saj če kateri narod potrebuje izobražene žene, je gotovo ubogi naš narod najbolj potrebuje. Jako redko imamo mi Slovenci žene, katere smemo nazivati naše. Dokler je v domači vasi je naša, ali hitro ko pride med tuje ljudi, izgubljena je za nas. Sramovati se začne svoje govorice, in ako dobi še moža tuje narodnosti, zaman je, opominjati jo, da je Slovenka, in po njenih žilah se pretaka slovenska kri. Oстане izgubljena za nas ona in njena deca. Tako izgubimo vsako leto na stotine naših žen. Izgubimo jih, ker se nihče ni brigal za nje, ker jih ni nihče učil ljubiti domovino svojo.⁶²

61 Sk. M., Primorka: *Naše ženstvo in vzgoja slovenske dece*. *Vesna*, 1893, št. 10, str. 155-156, tukaj 156.

62 Zmagoslava [=Marija Skrinjar]: *Slovenska žena*. *Slovanski svet*, 1895, str. 73-74; 218-219; 313-314, 340-341, tukaj 73.

Marija Skrinjar je zanikala, da ne velja splošno prepričanje, da je to značilno le za preprosta dekleta in srednji stan, saj se tudi v boljših družinah sramujejo govoriti slovensko. V nadaljevanju je avtorica še poglobila vizijo ženitne strategije, ki bi prispevala k narodnemu razvoju.⁶³

Mož in žena, oba morata napredovati v omiki, da je popolna omika. Zato pa izmed naših akademikov, završivših svoje studije, vzame malokateri Slovenko za ženo, in samo iz tega vzroka, ker so jim Slovenke premalo izobražene. Koliko in kakošno razumništvo bi imeli Slovenci, ako bi vsak, po završenih studijah, vzel za ženo Slovenko ter zahteval, da v družinskem krogu se govori jedino slovenski, njegova deca naj se vzgojuje jedino v slovenskem duhu. Imeli bi ne samo razumništvo, marveč možé, veleume, učenjake, s kakoršnimi se ponašajo drugi narodi.⁶⁴

Tudi ko piše o nujnosti ženskega izobraževanja, ki ga utemeljuje z materinsko vlogo, Marija Skrinjar ohranja dikcijo, ki je značilna za razpravo o narodnosti. Krepost mora biti pri ženski za avtorico vselej povezana z ljubeznijo do domovine, zgled, h kateremu naj rodoljubke težijo, je »krepostna, zavedna Slovenka«. Veliko nevarnost predstavlja po njenem prepričanju mesto (omenjen je Trst):⁶⁵ »Tudi v narodnem pogledu imamo ogromno škodo; malokatero naših deklet, ako je več časa v mestu, ostane zvesta hči domovini. Malone vsaka se potujči ter vzgaja slovenske 'renegate', kateri delajo sramoto nam samim in skupnej domovini ali očetnjavi.«⁶⁶ Anonimni avtor je krivdo za narodnostno mešane zakone pripisal predvsem moškim:

Vendar, da toliko naših narodnjakinj ostane brez mož, temu krivi so pa tudi naši narodnjaki. Ne le, da se jih nekaj ne mara ženiti iz raznih vzrokov, jemlje mnogo naših in sicer odličnih narodnjakov v zakon tujke, na pr. Nemke, Italijanke, nemškutarice in celo – Bog jim odpusti! – židovke. Tega nam je še potreba, nam, ki imamo na izbiro krasnih in prid-

63 V skrbi za čistost nacionalne skupnosti je celo kasnejši odpadnik od slovenskega »narodnega telesa« nemškutarski Dragotin/Karl Dežman/Deschmann leta 1861 ob prihodu na dunajski južni kolodvor, kjer so zavedni Slovenci pričakali svoje poslance v deželnem zboru, v govoru »rotil slovenske akademike, naj si jemljó edino pristne Slovenke v zakon«. Po: Damir Globočnik: *12 jeznih mož*, 37.

64 Zmagoslava, n. d., 73.

65 Marta Verginella navaja razloge za nezaželenost narodnostno mešanih zakonov v tržaškem prostoru: »V procesu zamišljanja nacionalne skupnosti se je javno sklicevanje na čast naroda začelo prepletati s tradicionalno govorico časti, po kateri je bil moški odgovoren za sloves družine in skupine, ki ji je pripadal, ženska pa je nosila odgovornost za čistost krvi.« Po: Verginella, n. d., 74.

66 N. d., 340.

nih slovenskih deklet. V tem ne kažejo naši narodnjaki posebne modrosti, akoravno sicer radi hvalijo, da mislijo, čutijo in delujejo narodno. Da to ravnanje ni narodno, vidi se predvsem iz tega, da otroci teh zakonov so v vseh slučajih isti narodnosti, ko je bila mati; in tako se pogubi mnogo slovenske krvi med tujimi narodi. Škoda za njo. Druga nesreča je pa tudi ta, da se one naše devojke, ki bi imele osrečiti naše narodnjake, pomože s tujci, in otroci teh so pa zopet tujci. Tako je zguba na dve strani. Da bi Bog potipal te naše s tujkami oženjene narodnjake z debelim prstom vsaj tedaj, kadar bodo zopet vdovci!⁶⁷

Prav tako je Slovenke skušala prepričati, da si izberejo moža iz svojega naroda, v svojem prispevku Marica Strnad, ki se je kot navdušena rusofilka skrila za kratico –oba:

Kateri narod pa se more ponašati s tako krepostnimi ženami kakor baš slovenski? Torej »Svoji k svojim«! To geslo pa ne velja samo za naše brate, ampak i za vas Slovenke! Ljubiti sovražnika je sicer prè najplemeniteje delo, a kedar pride katera na vrsto, da se vpreže v zakonski jarem, naj si rajši voli za par slovenskega korenjaka, v kolikor jej dopušča njena svoboda. Slovensko dekle se tukaj ne more toliko zagrešiti, ker snubijo možaki, ne ženske. Vendar zadene i njo lep del odgovornosti. Sploh pa se često zgodi, da je volja »dobra a meso slabo«, vzlic temu pa poskušajmo združenimi močmi ravnati se po besedah naslednje kitice: »Le tebi bom zvesta,/ predragi moj dom,/ a tujcu nevesta/ nikoli ne bom.«⁶⁸

Da je napačna vzgoja kriva za mlačnost v narodnostnih opredelitvah, je menila tudi Ljudmila Roblek, ki se je skrila za psevdonim Mokronoška. Vendar krivde ni videla pri ženskah, temveč pri moških, ki jim je jasno povedala: »Vi moški ste krivi, da je ženstvo zaostalo na to stran. Zakaj govorite vedno nemški z ženo in deco? Zakaj jim dajete le nemške knjige v roke, zakaj jih ne vodite na narodne veselice?«⁶⁹ Ljudmila Roblek ni bila edina, ki je krivila tudi moški spol. Že pred njo je bila Marica Nadlišek kritična do svojih sodobnikov: »Res smo me Slovenke raztresene med inorodci po raznih slovenskih pokrajinah in ne moremo delovati za bližnjega in za narod takó vspešno, kakor delajo druge slovanske žene, vendar storile bi lahko tudi naše žene več nego storé, a to je zavisno od Vas, gospodje možki!«⁷⁰ Marica je pri tem mislila, da bi morali Slovenci svoje žene pripeljati tudi na različna predavanja, kjer bi se izobrazile, in ne le na veselice.

67 *Ženska vzgoja. Kmečke in rokodelske novice*, 1896, str. 206-208, tukaj 208.

68 –oba: *Svoji k svojim! Slovanski svet*, 1896, št. 1, str. 7-8, tukaj 8.

69 Mokronoška [=Ljudmila Roblek]: *Z Dolenjskega, koncem avgusta. Slovanski svet*, 1895, str. 322.

70 Marica: *Ljubeznivi prijatelj! Slovanski svet*, 1895, št. 27, str. 257- 258, tukaj 257.

O tem, da je imela prav, priča anonimni članek, ki ga je glede na naslov *Naša krivda!* najverjetneje napisal avtor. V članku naniza vzroke za to, da so ženske premalo narodno zavedne (slaba izobrazba, pouk v tujem jeziku in duhu, ki potujči, tuja literatura) in zaključi: »Treba pa je, da pred vsem mi možje izpoznamo svojo krivdo in jo po možnosti popravimo, da mi samo povsod in vsekdar pospešujemo narodnostno delovanje med ženstvom.«⁷¹ Marica Nadlišek se je te teme še enkrat dotaknila in je kot zgled postavila ruske in italijanske moške, ki prosti čas preživljajo v krogu družine, in opozorila na posedanje Slovencev po gostilnah: »Kako delajo pa možje izmed slovenske inteligencije, to veste takó, kakor jaz, in Vi ste že sami čestokrat obžalovali Slovence za to slabost, ki nikakor ni takó malega pomena, kakor bi kdo mislil. Če nimajo inteligentnega, razumnega, narodnega ženstva, če niso otroci vzgojeni narodno, tega so krivi prav možje in nihče drug.«⁷² Pritrdil ji je avtor, ki se je skrtil za šifro Z 3+2: »Gospodična Marica ima čisto prav, ako v svojem zadnjem pismu naš možki svet graja v tem obziru. Ne mogli bi jej in ne smeli bi jej zameriti, ako bi nas bila tudi ostreje prijela.«⁷³

Tudi avtorica, ki se je podpisala kot Tugomira in je sicer pisala o ženski lepoti, je povezala obravnavano temo z narodno pripadnostjo, saj resnična lepota po njenem ne izvira iz tistega, kar je ženski podarila narava, temveč iz pridobljenih kreposti: »Ženska, ki je zaljubljena v krasoto svojo in svoje obleke, pusti v nemar vse, kar je vzvišeno nad vsakdanje življenje. Če prisostvuje narodni veselici, ne misli na prvotni namen, ampak samo na svojo zabavo in še bolj na učinek, ki ga napravi s svojo osebo, ali pa se jej vsaj zdi, da ga napravi. Pravi Slovenki je največja potreba in največje veselje, da zadosti dolžnostim, ki jih ima do svojega naroda.«⁷⁴

Zato je avtorica, ki se je podpisala kot Nada, svoje sodobnice pozvala: »K vam se obrnem, drage mi moje sestre. Z vami hočem govoriti, da bi vzbudila spomin nekdanjih otročjih dnij, ko ste srečne bile pri domačem ognjišču. Vrnite se nazaj, vrnite se v naročje svojih dragih, ter ljubite svojo domovino, svoj jezik. Pokažite se vredne hčerke svojih slovenskih mater, ter s ponosom naglašajte, da ste Slovenke.«⁷⁵

71 *Naša krivda!* *Slovanski svet*, 1895, št. 33, 313.

72 Marica [=Marica Nadlišek]: *Ženstvo*. *Slovanski svet*, 1895, št. 40, 377.

73 Z 3+2: *Gospodu Gynaekophilu v odgovor*. *Slovanski svet*, 1895, št. 41, str. 385-386, št. 42, str. 396.

74 Tugomira: *Lepa žena*. *Slovanski svet*, 1895, str. 314-315, tukaj 315.

75 Nada: *Listič*. *Slovanski svet*, 1895, št. 23, str. 220.

Na prelomu stoletja postane narodnostna pripadnost Slovenk pogosta tema člankov v reviji *Slovenka* (1897-1902). *Slovenka* je bila ustanovljena v Trstu, kjer je bilo, kot piše Nevenka Troha, »žensko vprašanje med tamkajšnjimi Slovenci sprva razumljeno zlasti kot vprašanje vključitve žensk v narodno gibanje«.76 Raziskovalka opozarja, da so se konec osemdesetih let 19. stoletja v časopisu *Edinost* začele oglašati ženske, ki so »poudarjale zlasti narodnostno vprašanje«, in omenja članek Marice Nadlišek *Narodno ženstvo* iz leta 1888, v katerem je zapisala, da ima slovenski narod nesrečo, ker nima dovolj narodnih žena. Zato avtorica nagovarja ženske, da naj pomagajo narodu s tem, da govorijo doma slovensko in s tem vplivajo na otroke in može, da postanejo narodno zavedni.

Že naslov revije je poudaril nacionalno pripadnost (v tem obdobju so imele v drugih deželah ženske revije naslove, ki so poudarjali le spolno, ne pa tudi nacionalne pripadnosti),77 v podnaslovu pa je revija označena kot »glasilo slovenskega ženstva«. V tem smislu je *Slovenko* najavil tudi *Slovanski svet*:

Slovenka se bode imenoval list, ki kot samostalna priloga »Edinosti« začne z novim letom izhajati v Trstu. Slovenske rodoljubke same bodo vodile novo, prvo glasilo za ženske na Slovenskem. Velike težave bodo pri tem izdanju, more biti da pa agilnost in energija malega števila slovenskih naobraženih rodoljubk zmaga in doseže več, nego se možkim omikancem hoče posrečiti pri raznih žurnalističnih in literarnih podjetjih.78

Na prvi strani uvodne številke je bila objavljena pesem Ivana Trinka Zamejskega *Slovenka*, v kateri je kot prvi dolžnosti vsake Slovenke opredelil najprej slavljenje Boga, nato pa naroda, za katerega goreče trepeče srce vsake prave Slovenke. Njena ljubezen se uresničuje po Trinkovih besedah s petjem slovenskih pesmi, pripovedovanjem zgodb o junakih iz slovenske zgodovine otrokom ter učenju ljubezni do domovine in slovenskega jezika. Do tujcev bo prava hči »majke Slave« vedno odločna:

76 Nevenka Troha: *Slovensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja*. V: Budna Kodrič/ Serše, n. d., 44-58, tukaj str. 45.

77 Na Poljskem je med leti 1895-97 izhajala revija *Ster* (*Krmilo*), na Slovaškem *Dennica* (*Danica*, 1898-1914), na Češkem *Ženský svět* (*Ženski svet* 1897-1944).

78 *Slovanski svet*, 1896, 192.

In kedar tujec pride mi pred vrata
Ponujat mi česti, veselja, zlata,
Da le svoj narod zatajim, nikoli
Te neprenosne boli
Ne prouzročim dragi majki Slavi.
Probode naj me prej, naj me obglavi.
[...] Slovesen je naš dan. Pozor, sestrice!
Povzdignimo desnice;
Po širni domovini naj razlega
Iz src kipečih se prisega,
Da vse mladice, deve vse in ženké
Do konca dni ostanemo Slovenke!

Tudi urednica Marica Nadlišek je v uvodniku poudarjala predvsem pomen revije za krepitev narodne zavesti. Svojim rojakinjam je napisala: »Možje, da, naši možje so se že čestokrat izkazali z idealno, požrtvovalno ljubeznijo do naroda, delujejo in bojujejo se še, žrtvujejo časa in imetja ali žal. Da je bil, je in bode ves njihov trud zastoj, ako si ne pridobi tudi ženstva za svoje ideje.«

Slovenski rodoljubi so pozdravili izdajanje revije, katere osrednji namen je bil vzgajati Slovenke k ljubezni do domovine. A tudi iz pisma neimenovane rodoljubke, ki ga Marica Nadlišek navaja v uvodniku, je razvidno, da so napredne Slovenke še konec stoletja, ko je bilo žensko vprašanje že predmet vsakodnevnih razprav, svoje pojavljanje v javnosti opravičevale s podporno vlogo v narodnem gibanju: »Imenitno nalogo buditi, kazati na lepoto našega jezika, vzbujati veselje do domačih pisateljev in pisateljic, dramiti zaspanke, vrtjati mlačneže to bodi 'Slovenki' namen. Zatorej pozdravljen bodi prvi ženski slovenski list, dobro nam došel!«

Že v prvi številki je avtorica, ki se je podpisala kot Slovenka, še enkrat poudarila narodnostni pomen revije: »'Narodno življenje nima trdne podlage brez narodnega ženstva,' piše naš Stritar. Zgodovina pa nam kaže, da je po socialnem stanju ženstva, soditi narod po njegovem napredku, njegovi omiki, kajti znana resnica je, da narodi, ki ne priznavajo ženski pristojne veljave, životarijo v temi, surovosti in izprijeni omiki. Kakoršno ženstvo, takšno družbinsko življenje narod.«⁷⁹

79 Slovenka: *O ženski osvoboji. Slovenka*, 1897, št. 1, str. 5.

Že v naslednji, drugi številki, je urednica lahko objavila prva navdušena pisma, ki razkrivajo, da so tudi bralke sprejele *Slovenko* kot spodbudo v narodnostnem boju. Bralka, ki se je podpisala kot bivša Primorka, je vzpodbudno zapisala: »Slovenka pa bodi neutrudljiva napredovalka za našo narodno stvar!« Podobno je svoje pismo zaključila tudi Olga: »Le pogumno naprej tedaj vedno višje in višje v proslavo mile naše domovine ter v blažilo in omiko vseh zvestih Slovenk!«

Podobne misli je o listu zapisala tudi Sava (Marija Adamič) in dodala še stavek, s katerim je napovedala ženske teme: »Da, drage rodoljubke na nas je, da si ga ustvarimo po svoji volji, po svojem ukusu – da si ga ustvarimo sebi v čast in v ponos svojemu rodu.«⁸⁰ Druga številka *Slovenke* je prinesla tudi daljše razmišljanje avtorja, ki se je podpisal kot Andrej Gaberšček. Najprej je poudaril, da »slovenska narodna ideja brez zavednega narodnega ženstva rano ali pozno propade,« in nato postavil zanimivo trditev, da Slovenk k narodni zavednosti niso napeljali moški, da jim niso »oni ponudili truditi se vkupnimi, zjedinjenimi silami, da se reši slovenstvo, da se ozdravi človeštvo,« temveč je slovensko ženstvo zbudila ljubezen do domovine.⁸¹

V prvem letniku *Slovenke* je Slovenke k temu, da bi svojo narodno zavest dokazovale s pisanjem vzgojne literature, pozival tudi Ivan Trinko Zamejski, ki se je podpisal kot Branko: »Nikakor ne boš koristila narodu, če tvoji spisi bodo prazni in če boš širila med mladimi Slovenkami lehkomišljenost in puhle sanjarije. [...] Drage sestre, vi me itak umete. Premišljuje vestno svoj poklic. Majka Slovenija pričakuje od vas mirisavega cvetja, pa tudi zdravega sadja. Kaj hočete da jej koristi suho listje ali pa škodljivi plevel?«⁸²

Izhajanje *Slovenke* je k premišljevanju o vlogi žensk v narodnem gibanju privedlo tudi rodoljubko Milko, ki se je udarno obrnila na Slovenke v članku *Rodoljubje in naše ženstvo* (1897): »Slovenka! bodi mati ali žena, hči ali sestra, kaži svoje rodoljubje vselej in povsod, a kaži je dejanski. Delaj za rod, katerega je sam večni Bog odločil, posadiš te med Slovence, a deluj zdravo, premišljeno, mirno.«⁸³ V vezani besedi je podobne misli izrazila Mirka (Ljudmila Poljanec) v pesmi *Sestram*.

80 Sava [Marija Adamič]: *Slovenka*. *Slovenka*, 1897, 2, 1.

81 Roščin: *Bodimo dosledni! Slovenka*, 1897, 2, 2-3.

82 Branko: *Čestitim »Slovenkinim« sotrudnicam v prevdarek*. *Slovenka* 1897, 19, 11. 9., 5-8, tukaj 8.

83 Milka: *Rodoljubje in naše ženstvo*. *Slovenka*, 1897, 5, 6-7.

Zanimivo je, da tudi na prelomu stoletja Slovenke svoje dolžnosti do naroda, kot lahko sklepamo po mnenju avtorice, ki se je podpisala kot Milka, še vedno niso izpolnjevale tako, kot bi morale. Menila je, da »se splošno slovensko ženstvo še ne zaveda svoje narodnosti, da ravno v ženskih srcih rodoljubje ni še ono pravo, nesebično in vztrajno, marveč večina le ponarejeno ...«. Cilj tako še zdaleč ni dosežen: »Da, tudi med nami drage Slovenke, naj bode dan, ko nastopi dan narodne probuje, oni dan, ko vsaka Slovenka s ponosom poreče: 'Slovenka sem.' Izginejo naj vse osebnosti, in ž njo izgine naj vsaka narodna mlačnost.«⁸⁴ Podobno je ugotavljala tudi Danica (Elvira Dolinar): »Možki spol je tem oziru nekoliko – ne baš veliko – a vendar nekoliko boljši. A naše dame? – joj meni! – človek bi kar mislil, da jih je sram govoriti v svojem materinskem jeziku. [...] Ohrabrite se tedaj Slovenke, govorite slovensko, kjerkoli ste, navadile se boste, da se vam ne bode več jezik zapletal, lomeč svojo materinščino (o ironija!)«⁸⁵

Elvira Dolinar je v članku *Naše ženstvo* izrazila začudenje nad tem, da pisatelji slikajo same »plitve, odurne, brbljave in – prešeštne žene« in dodala: »Uboga Slovenija, gorjé ti, če je tvoje ženstvo res tako, kakor to kažejo tvoji romanopisci! Tako ženstvo ti ne vzgoji nikdar krepkih, značajnih sinov, ki bi ti mogli zagotoviti in vtrditi tvoj obstanek.«⁸⁶

Vendar kritični glasovi do premalo zavednih Slovenk niso potihnili. Navdušenje, ki je spremljalo izid prvih števil *Slovenke*, je vedno bolj izginjalo in revija se je znašla v finančnih težavah. Zofka Kveder, ki je v začetku leta 1899 prevzela urejanje *Slovenke*, vendar se ni podpisovala v vlogi urednice, temveč upravnice, je opozorila, da bi predvsem ženske morale podpreti revijo, s tem, ko bi se nanjo naročile:

Morda poreče kdo, kdo da je smel trditi, da vsaka zavedna Slovenka, ki ni naročena na naš list, ne razume ali noče razumeti svojih dolžnosti napram svojemu narodu. Jaz pa sem o tem uverjena in z menoj vsak pametno misleč rodoljub. Tu ni za reklamo kacega trgovskega podjetja, tu je za ugled našega ženstva. Tristo in sedem naročnic med vsem našim ženstvom, to je jasen dokaz, kako hladno je isto kljub vsem napitnicam in govorom, s katerimi se pri besedah in veselicah hvali njihova požrtvovalnost in navdušenost.⁸⁷

84 Prav tam, 7.

85 *Narodna zavest v Slovencih. Slovenka*, 1897, 10, 7-8.

86 Danica: *Naše ženstvo. Slovenka*, 1900, 50-52.

87 *Slovenka*, 1899, 95.

Boju za naročnice se je z argumentom *Slovenkine* vloge pri krepitevi narodne zavesti pridružil tudi profesor Fran Ilešič, ki se je leta 1900 v *Slovenki* oglasil z besedami: »Zgodilo pa se je to le: Slovenka je imela 'Slovenko' naročeno; nje ženin Slovenec ji to odsvetuje, češ, naj bere nemški, da bo imela pristop v višje družbe. To je škandal in omejenost, ki sramoti ... Taki »narodnjaki« ne odgajajo ženstva.«⁸⁸

Vlogo *Slovenke* v narodnem gibanju je na prelomu stoletja podčrtal tudi Fran Klemenčič, ki je bil prepričan, da igra revija pomembno vlogo pri emancipaciji žensk, od katere je odvisen narodni napredek: »Ali to smelo trdim: od svobodnega razvijanja vseh duševnih in moralnih moči žen imamo pričakovati mnogo dobrega na vseh poljih človeškega življenja. Kajti prepričan sem, da nam bodo le svobodne slovenske matere rodile in vzgojile v svobodni narod.«⁸⁹

Minka Govekar, ki se je podpisala kot Mila Dobova, je v letniku 1901 v članku o Slovenskem splošnem ženskem društvu poudarila, da je situacija skrb vzbujajoča: »Ako se množi reakcionarno ženstvo, se množé tudi reakcionarne stranke, s tem pa se utrjuje tudi napredku sovražni politični sistem. Grehi proti ženstvu se tako maščujejo nad vsem narodom. Posledica dosedanjega zanemarjenega našega ženstva, sad nebriznosti moštva napram ženstvu je tudi sedanje sramotno nemškutarjenje, ki ima svoje močne korenine tudi mej najinteligentnejšim ženstvom, dá, celó mej našimi paradnimi 'prvakinjami'«.⁹⁰ Zanimivo je, da je Minka Govekar tudi potrebo po ustanovitvi Slovenskega splošnega ženskega društva utemeljevala z narodnim napredkom: »V prvi vrsti pa naj postane vsaka žena in dekle, kateri je le malo pri srcu napredek slovenskega naroda, član tega prekornega društva, ki naj bi mu darovali zavedni Slovenci tudi potrebnih leposlovnih in znanstvenih knjig ter časopisov, po katerih bodo gotovo z veseljem segale Slovenke.«⁹¹

Na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja še ni opaziti tesnega prepletanje nacionalizma in feminizma, saj se slednji kot gibanje za pravice žensk začne profilirati šele ob koncu stoletja. Ta pojav je značilen za večino slovanskih narodov v habsburški monarhiji, ki so po letu 1848 začeli odločneje zahtevati svoje pravice. Svojo narodno identiteto so utemeljevali s Herderjevo tezo o narodu kot produktu narave, ki ima

88 Fran Ilešič: *Četvero poglavij o ženski. Slovenka*, 1900, 100-101.

89 F. K.: *Praktična stran ženskega vprašanja. Slovenka*, 1900, str. 29-30, tukaj 30.

90 Mila Dobova: *Slovensko splošno žensko društvo. Slovenka*, 1900, 90-91.

91 Prav tam.

prirojeno pravico, da se razvija in konstituira z lastnim jezikom in kulturo, medtem ko je država umeten fenomen in je zato zatiranje naroda zločin proti človeškosti. Pomembno mesto je v Herderjevem konceptu predstavljala književnost, zato so se prav v tem obdobju pojavile pisateljice, ki so svojo ustvarjalnost utemeljevale kot prispevek k narodnemu razvoju.

Zgodovinarke, ki so raziskovale prepletanje nacionalizma in feminizma pri slovanskih narodih v habsburški monarhiji, si tudi pri posameznih narodih niso enotne, ali je nacionalno gibanje predstavljalo oviro ali spodbudo ženskemu emancipacijskemu gibanju. O slovenskem ženskem gibanju je v tem smislu podala svoj pogled Vlasta Jalušič:

Nastanek modernega ženskega gibanja v Sloveniji je močno povezan s krizo avstroogrške monarhije in s skupnimi političnimi aspiracijami južnoslovenskega dela monarhije. Kljub temu je mogoče trditi, da se ženska gibanja in skupine vse do devetdesetih let 20. stoletja niso uspeli izviti iz skupnega slovenskega kulturnega in nacionalnega jedra in razviti avtonomne emancipacijske politične strategije. Od modernih meščanskih revolucij naprej so se ženska emancipacijska gibanja vezala na politični prostor nacionalne države, saj je tu nastajal konsenz o človekovih in političnih pravicah in o državljanstvu kot političnem in socialnem statusu v okviru nacionalne ekonomije. Za regijo, v katero sodi Slovenija, lahko rečemo, da so ženska gibanja, s številnimi ženskimi gibanji tako imenovega »tretjega« sveta vred, dolgo delila svojevrstno kolonialno in postkolonialno usodo, da so ostala ujeta v kulturno nacionalno gibanje in da so nekako zgolj spremljala »narodovo« usodo in v tem okviru delovala kot element nacionalne emancipacijske strategije.⁹²

Njenim mislim so podobne teze, s katerimi je avstrijska zgodovinarica Martina Morawetz, ki se je v svoji raziskavi posvetila začetkom ženskega tiska na Slovenskem v obdobju habsburške monarhije, potrdila, da so bila emancipacijska stremjenja žensk vselej v senci narodnega gibanja: »Dokler ni bilo razčiščeno vprašanje o narodni neodvisnosti, so igrali žensko vprašanje, žensko gibanje ali emancipacija prej podrejeno vlogo, saj so bile tudi ženske pozvane, da se zavzamejo v prvi vrsti za neodvisnost in združitev vseh Slovencev in Slovenk na področjih, kjer živijo. To so tudi storile v upanju, da se bo s politično enakopravnostjo Slovencev in Slovenk v habsburški monarhiji izboljšal tudi njihov položaj. Toda njihova upanja se niso uresničila in njihova zahteva po enakem položaju za ženske je propadla.«⁹³

92 Vlasta Jalušič: *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: Založba I*cf, 2002, 19-20.

93 Martina Morawetz: *Frauenpresse in Slowenien zur Zeit der Habsburger Monarchie*. V: Heindl, n. d., 219-239, tukaj

Gibanje za narodni preporod je bilo za Slovenke spodbudno, ker jim je sploh omogočilo vstop v javnost. Vendar je bila, kot razkriva diskurzivna analiza člankov in nekaterih leposlovnih besedil, že od vsega začetka vloga žensk kot podpornic moških v narodnostnem boju natančno predpisana in so jo Slovenke nereflektirano prevzele, ne da bi pri tem kot Čehinje hkrati tudi glasno izrazile svoje emancipacijske zahteve. Nobena izmed slovenskih predstavnic ženskega gibanja te dobe ni izrazila ali pokazala želje po političnem udejstvovanju, kakor denimo na Poljskem Maria Dulębianka, ki je leta 1907, ko je kandidirala za poslanko, jasno povedala, da žensko vprašanje ni politično vprašanje drugega reda ali ločeno od preostalih, s čimer odločno zavrnila nacionalni antifeminizem.

Navdušenju, da so ženske postale po revolucionarnem letu 1848 del narodnega gibanja, je potrebno zoperstaviti misel, da je prav nacionalizem s poudarjanjem materinske in vzgojiteljske naloge žensk še bolj utrdil spolne vloge ali kakor ugotavlja Natali Stegmann: »Analiza sodelovanja ženskih elit pri narodnih razmejitvenih strategijah na zunaj in proces homogenizacije na znotraj implicira ponoven pogled na ženska gibanja. Tako se ženske ne izkažejo več v prvi vrsti kot borke za svoje pravice, ki so jim bile po krivici kratene, temveč kot soarhitektke narodnih hierarhičnih vzorcev.«⁹⁴

Razprava o vlogi žensk v narodnem preporodu je prispevala h konstruiranju ženskosti, ki je imela naslednje attribute: blagost, milino in predvsem zvestobo domovini in tradiciji.

Narodno gibanje se za Slovenke razkriva kot pozitivna izkušnja v tem, da je spodbudilo žensko literarno ustvarjalnost, odprlo možnost razpravljanja o vlogi ženske in s težnjo po vključitvi žensk v narodno emancipacijske strategije omogočilo nastanek revije *Slovenka*, ki se je izoblikovala na prelomu stoletja v prostor, v katerem so ženske lahko izrazile feministične zahteve (po izobraževanju, drugačni materinski vlogi, pravici do nadzora lastnega telesa idr.) in o njih razpravljale. A ob tem ne moremo spregledati dejstva, da v raziskovanem obdobju niso doživele uresničitve nobene od svojih zahtev.

94 Natali Stegmann: *Polnische Feministinnen im galizischen Machtgefüge der 1890er Jahre bis 1914*. V: Heindl, n. d., 219-239.

»Bodi mati pa vzgajaj deco!«

Razprava o materinstvu

Prevladujoči diskurz o materinstvu je, kakor piše Julia Kristeva, fikcija, saj se je odvijal zgolj v dveh skrajnih oblikah, in sicer kot naravoslovni diskurz o materinskem telesu, ki zanika žensko/mater kot subjekt, in krščansko-teološki, v katerem je materinstvo idealizirano in se odvija na metafizični ravni.⁹⁵ Nasprotno razlikuje E. Ann Kaplan v kulturni zgodovini med tremi različnimi materinskimi diskurzi. Kot prvega razume Rousseaujeva razmišljanja o materinstvu, ki jih je povzel v *Émile* (1762), v katerem je materi pripisal vlogo vzgojiteljice in s tem poudaril njen pomen pri otrokovem razvoju. Druga dva diskurza E. Ann Kaplan časovno umesti v obdobje od začetka prve svetovne vojne do poznih sedemdesetih let 20. stoletja in v postmoderno dobo.⁹⁶ Tudi Elisabeth Badinter vidi v Rousseaujevem razpravljanju o vzgoji, kakor ga je zapisal v *Émilu*, enega od najpomembnejših prispevkov k materinskemu diskurzu.⁹⁷

Na Rousseaujeve teze se je odzvala že njegova sodobnica Mary Wollstonecraft (1759-1797), ki je kot prva avtorica kompleksno in argumentirano pisala o problemu materinstva. Želja po materinstvu je bila zanjo tisto, kar ženske razlikuje od moških. Mary Wollstonecraft je materinstvo vpela v širši okvir, saj ga je povezala z zahtevo po izobraževanju žensk. Na več mestih svoje knjige *Zagovor pravic ženske (A Vindication of the Rights of Woman, 1792)* je zapisala, da je dobra mati le redkokdaj ženska, ki je sužnja predsodkov, nerazumna in odvisna od svojega moža. Materinska oziroma naravna ljubezen je bila za avtorico šibka vez, ki se utrjuje le v stalnem

95 »Le devenir-mère, la gestation, n'a pu trouver que deux discours pour se marquer : la science, mais, objective, elle ne se préoccupe pas du sujet, de la mère terrain de ses opérations; la théologie chrétienne (surtout l'orthodoxe), mais elle ne la signifie que comme ailleurs impossible, au-delà sacré, réceptacle de la divinité, esprit liant l'homme à l'ineffable divin, appui ultime (nécessairement vierge et voué à l'assoption) de la transcendance.« Julia Kristeva: *Polyloges*. Pariz: Editions du Seuil 1977, 409.

96 E. Ann Kaplan: *Motherhood and Representation. The Mother in Popular Culture and Melodrama*. London, New York: Routledge 1992.

97 Kot drugi pomembni diskurz navaja Elisabeth Badinter Freudove spise, v katerih se pojavlja vloga matere v otrokovem razvoju. E. Badinter: *L'Amour en plis. Histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*. Pariz: Flammarion, 2004.

doživljanju vzajemne simpatije. Mary Wollstonecraft se je dotaknila vprašanja o tem, ali obstaja materinski nagon ali je materinska ljubezen nekaj, kar se izoblikuje šele po otrokovem rojstvu in kar lahko čutijo tudi ženske, ki otroke le vzgajajo, niso pa njihove biološke matere.⁹⁸ Vsa ta vprašanja so zaznamovala tudi prispevke avtoric, ki so o materinstvu pisale v 19. stoletju.

Razprava o materinstvu in krščanski moralistični družinski model

Na Slovenskem se takšna razmišljanja pojavijo šele v reviji *Slovenka*, v kateri avtorice najprej sledijo tistim pogledom na materinstvo, ki jih danes lahko označimo kot konstrukt katoliške teologije, v katerem se materinstvo giblje med dvema skrajnima poloma: poveličevanjem dobre, žrtvujoče se matere in take, ki otroka ne zna vzgojiti v dobrega kristjana in državljana. V razpravi o materinstvu lahko zasledujemo oba pogleda na materinsko vlogo že v Slomškovih *Drobtinica*h, kjer beremo o slabem materinskem zgledu. Avtor iz poučnega tona kmalu preide v okrutno slikanje nasilje nad ženskim telesom, ki je upravičeno s slabo vzgojo, za katero je kriva zgolj mati:

Okolj sedemdeset let bo že, kar je neki Jabel pri Mokricah na Dolenskim obešen bil. Ker je kot otrok od matere preveč potuhe imel, ino ga ni smel oče kaznovati (štrafati), tak je že otrok zmeram bolj razuzdan bil. [...] Preden je pa obešen bil, je želel še z materjo govoriti. Ko je mati k njemu prišla, ga je začela objemati. Sin ji reče: Mati, dajte mi, de se še enkrat na vaše persi naslonim. Mati mu to pervolji; on pa popadne z ustmi za persi ino odgrizne, koljkor je mogel z zobmi zagrabiti, rekoč: »Mati! vi ste meni persi dajali, zakaj me pa niste bolj v strahu imeli? Zakaj ste meni potuhu dajali, de moram zdaj tako nesramno obešen in vmorjen biti?«⁹⁹

Kot popolno nasprotje je v istem letniku *Drobtinic* prikazana skrbna mati, ki v soboto zvečer najprej izpraša otroke po grehah prejšnjega tedna in nato z vsakim pomoli za odpuščanje njegovih grehov. Na koncu pred spanjem še skupaj zmolijo in mati jim pravi, da naj imajo vse žive dni Boga pred očmi in da naj njegovih zapovedi

⁹⁸ Tudi na prelomu stoletja so nastale teorije o materinskem nagonu. Tezam o obstoju materinskega nagona se je v leta 1903 objavljenih esejih *Die Mütter* odločno zoperstavila Hedwig Dohm, ena najbolj znanih nemških zagovornic ženskih pravic. Materinski nagon je videla kot konstrukt patriarhalne družbe, s katerim nasprotniki ženskega gibanja argumentirajo neprimernost in nenaravnost ženske želje po emancipaciji. Pisateljica je zapisala, da bodo srečni le tisti otroci, ki jih vzgaja inteligentna in razgledana oseba, za katero pa ni nujno, da je otrokova biološka mati.

⁹⁹ P. E. Z.: *Slaba mati, hudoben sin. Drobtinice*, 1848, 184.

ne prelomijo. Slomšek doda: »Tako so otroci mirno ino čedno pospali. — Taka mati je vredna sto centov zlata.«¹⁰⁰

Podobne zapise srečamo tudi v katoliško usmerjenih revijah, saj so časopisi in revije z liberalnim odnosom do sveta začele izhajati šele po letu 1880. Vendar je poraz liberalizma v osemdesetih letih onemogočil, da bi se okrepili naprednejši pogledi, zato se je razprava o materinstvu na Slovenskem izoblikovala predvsem v katoliškem tisku in sledila krščanskemu vrednostnemu sistemu. Za slovenski prostor je pomemben Krekov krščanski socializem, ki je zagotovilo za preživetje naroda videl v gospodarsko neodvisnem in moralno neoporečnem slovenskem kmetu oz. kmečki družini. Prispevki na temo materinstva so se zato napajali v krščanski ideologiji o materi, ki predstavlja desno roko ali srce družine in s tem izpolni svoje poslanstvo. Njena vpetost v družino je mnogo močnejša kot pri meščanski materi, ki mora v javnosti izpolnjevati določeno reprezentativno funkcijo, zato del njenih dolžnosti prevzamejo dojljke, varuške, vzgojiteljice in na prelomu stoletja tudi učiteljice, ki otroke poučujejo na domu inštrumente in tuje jezike. Mojca Šebart v svojih raziskavah o vlogi matere v tradicionalnem-korporativistično vzgojno-socializacijskem modelu v 19. in v začetku 20. stoletja ugotavlja, da le-to pojmujejo tudi kot utelešenje »domačije«, saj celo po svoji smrti »sina zaveže in ga vodi skozi viharje življenja, v katere zaide v krutem svetu.«¹⁰¹ Zapisi iz 19. stoletja tudi razkrivajo, kakor ugotavlja omenjena raziskovalka, kako mora mati otroka »v procesu vzgoje vezati nase, mu naložiti poslanstvo in ga, če ne izpolnjuje njenih zahtev, zaznamovati s krivdo in strahom, da jo bo izgubil.«¹⁰² Seveda lahko takšno mater otrok pojmuje kot okrutno, saj se ne zaveda, da se s tem svojim ravnanjem zanj žrtvuje. Mojca Šebart navaja kot primer zapis v Slomškovih *Drobtinicah*, ki govori o materi, ki je neubogljivega sinka potisnila pred vrata s culico in za njim zaklenila, čeprav je bil zunaj hud mraz. Z današnjega zornega kota se nam avtorjeva navodila razkrivajo okrutna do obeh, otroka in matere, čeprav se pripovedovalec v naslednjem prizoru usmeri le h kaznovanemu dečku:

100 A. M. Slomšek: *Skerbna mati v soboto zvečer. Drobtinice*, 1848, str. 209-212, tu 212.

101 Mojca Šebart: *Tradicionalno-korporativistični vzgojno-socializacijski model in oblikovanje libidinalne ekonomije Slovencev. Sodobna pedagogika*, 1997, št. 3-4, str. 136-155 in št. 5-6, str. 264-275, tukaj 265.

102 Prav tam.

Kam se hoče obrniti ubogi otrok, kje prenočišča, kje strehe najti? Leze zopet nazaj k vratam, pritiska kljuko; ali joj, vrata so zaklenjene; kliče skozi ključno luknjico: »Oj mama, mama! Odprite, ne bom nikoli več to storil!« Ali ne oglasi se živa duša, in zdaj se tudi v hiši luč ugasne, oh žalosti in tuge! Curkoma tečejo otroku solzice po licu, serce se mu v žalosti topi. Zdaj čuti, kaj se pravi matere ne imeti več, pod milim nebom biti – zunaj ljubega doma!¹⁰³

Otrok se zateče v predvežje cerkve, kjer joče in moli. V tem trenutku v dogajanje poseže Bog, ki »zopet materno serce odpre«, mimo pošlje nekega moža (sicer bi otrok najbrž zmrznil), ki dečka pripelje nazaj k materi. Spreobrnjenega otroka mati sprejme in on »nikoli več materi nepokoren bil ni«. Zato avtor polaga vsem materam na srce, da naj ravnajo prav tako, kakor predstavljena ženska. Česar v besedilu ne moremo spregledati, je očetova odsotnost (»so mu že bili odmerli«, pravi avtor), zaradi katere je vsa odgovornost preložena na materina ramena. V avtorjem navodilu vsem materam, naj ravnajo enako kot predstavljeni vzgled, postane samoumevno, da očetje pri vzgoji ne sodelujejo. Mati nosi še druge posledice, kajti četudi bi otrok v mrazu res preživel (bolj verjetno je sicer, da ne bi in bi potem mati najbrž morala v tem videti božjo kazen za svoje grehe), bi ga nadvlada materinega nadjaza, spoznanje, da se materi nikoli ne sme upreti, vse življenje dušila in utesnjevala, zavezala bi ga preko krivde, kar bi imelo za sina naslednje posledice: ne bi se odprl univerzalnemu zakonu, temveč ostal ponotranjen, partikularen, vezan na domačijo. V tej konstelaciji tujina in tujost simbolno predstavljata sovražnika, ki razkraja organsko celoto, vezanost na domačijo, na zemljo.¹⁰⁴

V katoliških zapisih del v raziskovanem obdobju na Slovenskem se pojavlja trojica cerkev-mati-domovina, zato je zapustitev matere in domačega ognjišča zaradi odhoda v tujino največkrat povezana tudi z odtujitvijo od cerkve.¹⁰⁵ V tem smislu

¹⁰³ *Mati, prva učiteljica otroška. Drobtnice*, za leto 1861 do 1866, XIX. leto, Marburg: 1865, str. 210-246, tukaj 242-244.

¹⁰⁴ Kot opozarja v zvezi s cankarjanskim mitom matere Slavoj Žižek, je Ivan Cankar najostrejši kritik tega razmerja, saj »na vsaki strani svojih tekstov o materi na ves glas razglaša, kako bi ga 'vrnitev domov' zadušila, kako je 'utajitev matere' zanj bila dobesedno *edini način, da je kot subjekt sploh preživel*.« Slavoj Žižek: *Jezik, ideologija, Slovenci*. Delavska enotnost: Ljubljana, 1987, str. 39.

¹⁰⁵ Zofka Kveder na prelomu stoletja v noveli *Doma* prikaže, kako mati ne more sprejeti sina, ki je odšel v tujino študirati in se tam odločil, da ne bo duhovnik, s čimer je zavrgel njeno katoliško vzgojo. Pisateljica posreduje tako sinove občutke krivde kot materino nesposobnost, da bi se iztrgala katoliškemu ideološkemu modelu, ki kot največjo srečo in nagrado za mater predpostavlja sina duhovnika.

nastopa roditeljica tudi kot varuhinja sinovega pozitivnega odnosa do cerkve. Avtor, ki se je skrival za inicialki I. B., je v katoliškem *Besedniku* objavil članek *Prava Slovenka*, v katerem je spregovoril o materinskih dolžnostih in jih postavil v razmerje z Bogom in narodom: »Ona je v vseh rečeh zgled svojim otrokom, ktere izreja Bogu in domovini na čast, in si tako venec neumrljivosti spleta. Nedolžnim otrokom skrbno odgojuje nprav, zbujaja v njih ljubezen do dobrih del, do resnice in pravice, odvraca je pa od hudega in goljufije ter je napeljuje na red, marljivost in stanovitnost.«¹⁰⁶

Podobno idealizacijo materinstva najdemo v isti reviji tudi leta 1872 v članku *Materinska moč*, ki ga je podpisal A. Umek: »Ničesa ni na zemlji, da bi imelo več moč do človeškega serca, kakor jo ima mati do otroka. Saj pa tudi ni serčniše zveze na svetu, kakor je ljubezen med materjo in otrokom. Zató pa, kar mati vsadí v otroško serce, ostane vekomaj v njem, da-si tudi ga včasih obhajajo in motijo hude strasti. Koliko pa sploh matere premorejo pri otrocih, kaže vsakdanje življenje, pa tudi vesoljna zgodovina.«¹⁰⁷

Razpravi o vlogi žensk v narodnem preporodu in o materinstvu je obširneje povezal zdravnik Štefan Kočever, avtor knjige *Slovenska mati* (1882), v kateri je materam svetoval, kako »naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo«, kot je zapisal v podnaslovu. Čeprav bi na prvi pogled njegovo knjigo lahko uvrstili v naravoslovne razprave o materinstvu, se izkaže, da v njej ne manjka ideoloških zastranitev, ki knjigo približujejo katoliško-teološkemu materinskemu diskurzu. Tudi on materinsko vlogo postavi v razmerje, ki ga naj ga ima Slovenka do naroda: »Po dobri slovenski materi in narodno čuteči domačici se pri nježni mladeži vcepi in vseje duh narodni, ki s časom krasno razcvete in mogočne kali požene, da koristi narodu, domovini in svojim. Slovenske matere so že mnogokrat pri raznih prilikah, ko so ogromni viharji grozno bučali, po svoji stalnosti in navdušenosti rešile narod pogube; one so in ostanejo prve in prave buditeljice naše narodnosti!«¹⁰⁸

Krščanska ikonografija se je izrazila tudi v podobi trpeče matere, ki žrtvuje otroku svoje poslednje moči. V *Besedniku*, ki je bil v šestdesetih letih 19. stoletja ob

106 I.B.: *Prava Slovenka. Besednik*, 1869, str. 30.

107 A. Umek: *Materinska moč. Besednik*, 1872, str. 11-12, tu 11.

108 Dr. Štefan Kočever: *Slovenska mati. Podučna knjiga materam, kakó naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1882

Bleiwesovih *Novicah* edina slovenska revija, v kateri so bili objavljeni različni članki o družinskih vrednotah, beremo o materi, ki žrtvuje otroku vse, kar ima, tako v materialnem kot v duhovnem smislu:

Tam le sedi tiho v svoji sobici, vsa zamišljena. Globoka žalost ji persi napolnjuje. Tisoč skerbi, tisoč nadlog počiva na nje slabih ramah. Pokoja ne pozna, ne mirú; terpeča mati nima veselja v svojem življenju.

Terpeča mati?! Ktera mati ne terpi? Življenje vsake matere je nerazvezljivo združeno s terpljenjem in žalostjo, ki jo veže na ljubljence, in vendar je vsredi nadlog ena, edina mati, ktere nobena druga umerljiva stvar nadomestiti ne more.

In med terpljenjem je nekaj, kar ji v njenem spolu lastni slabosti moči daja, in to je —lju-bezen.

Ko vidiš mater, ki cele dolge noči zraven postelje bolnega otroka bedi, na vsako dihanje pazi, vsak tripljej njegove žile posluša: rudečica, ki barva blede obličje bolnega otroka, daja ji novo moč — k novemu trpljenju. To je osoda vsake matere!¹⁰⁹

Avtor tega zapisa v povečevanje materinske vloge spretno skrije ideološke implikacije, skozi katere naj bi ženska, ki je materinstvo popolnoma ne osrečuje, ponotranjila svojo materinsko vlogo in v usodo vdana izpolnjevala materinske dolžnosti. Kako stresen je moral biti prehod iz življenja samskega dekleta v zakon in materinstvo, kažejo Kočevarjeve besede, s katerimi je v jeziku tedanje medicinske terminologije razlagal travme, ki so jih doživljale ženske po porodu:

Plin puha iz želodca, stemniva se jej pred očmi, gabi se jej, bljuva kisle in neslane tekočine. Želodec je napet in raztegnjen, lakotnice boleče, krč v želodci in črevih pomnožuje težave. Večkrat čuti znotrajno zimo, spanje je ne okrepčava, zjutraj je slabejša nego zvečer, Taka žena redi se slabo, brez poguma, obupna je in strašljiva, nekatera tudi jezljiva. To je hromota, ki se navadno imenuje maternica in v zdravniških knjigah histerija.

Uzroki taiste so nekaj slabe razmere, v katerih živijo matere, nekaj škodljive navade, katerih ne znajo opuščati v nosečem stanu in po porodu, največ pa nevednost, kako da imajo živeti, da zdrave ostanejo. Histerične ali maternične žene so ali nerodovite, ali pa rodijo slabe otroke, kateri, ako prve dni ne pomrjejo, ne rastejo pravilno, vedno bolehalo, slaboumni imajo materine strasti, jezo žalost, otožnost, strah. To je nesreča za posamezne rodovine in za ves slovenski narod.

109 St. K.: *Tolažba v nadlogi. Besednik*, 1878, str. 125-127, tu 126.

Temu zlu vsaj deloma v okom priti, spisal sem to knjižico s pravilom, po ka terem se morajo ravnati žene noseče in kot porodnice, da obvarjejo svoje zdravje in ostanejo sposobne roditi zdrave otroke.¹¹⁰

Tudi zapisi Antona Mahniča v reviji *Rimski katolik* razkrivajo, da se je teologom zdelo potrebno poudariti, da je materinstvo poslanstvo vsake ženske in da je nenaravno, če si ženska ne želi otrok. Mahnič je misli oblikoval kot svoj prispevek v tedaj že razgibani razpravi o ženskem vprašanju pod naslovom *Naravni poklic ženske: bodi mati pa vzgajaj deco*:

Čemu pač toliko glavo si lomiti z ženskim vprašanjem, ko vendar narava tako jasno govori, da mora biti gluha in slepa, kdor ne razume njenega glasu? Razumimo glas narave! Ženska bodi mati. – K temu jo kliče narava. Pa tudi one same to želijo! In še kako! Ne govorimo tu o ženskah, v katerih je milost premagala naravo, katere si je nebeški ženin izbral v deviško zvezo – a druge vse gojijo eno željo: da bi dobile kdaj v naročje »puncčko«, ne cunjasto, ampak živo. In ako bi katera hotela trditi, da ji ni za možitev, ne ji verjeti! Kjer je milost ne kliče v samostan, bodi nam pravilo, koje dopušča redkih izjem: ženska želi biti mati. In prav, da je!¹¹¹

Če se temu poslanstvu izneveri, je v očeh katoliških piscev kriva za propad družine. Ivan Trinko je naslikal strašljivo podobo družine, ki je zanemarjena, ker je mati »moderna ženska«: »Kaj če družina nima svoje naravne vodnice in oskrbnice, če pri hiši gre vse narobe in pod zlo? Kaj če otroci rastejo zanemarjeni brez nauka, brez dobrih vzgledov, divji in nepokorno, brez nobenega spoštovanja do očeta in matere, polni trm in nespametnih zahtev, prava šiba in križ za vsakega, ki pride z njimi v dotiko? Vse to je za novo ženo deveta briga; dobro, da jih nima pred očmi in še bolje – da bi jih ne bilo!«¹¹²

Josip Pavlica, ki je objavljajl svoje misli v *Rimskem katoliku*, je videl še dlje v prihodnost, v kateri, v primeru, da zavladajo socialisti, »sladka beseda 'mati' bode znana samo policiji, ki bo pobirala oddojene otroke od hiše do hiše za občinska odgojevališča.«¹¹³

110 Kočevar, n.d. 1-2

111 Anton Mahnič: Žensko poglavje. *Naravni poklic ženske: bodi mati pa vzgajaj deco!* *Rimski katolik*, 1894, str. 357-360, tukaj 357.

112 Branko: O modernem duhu. *Slovenka*, 1898, str. 295-302, 320-325, tukaj 312.

113 Josip Pavlica: *Socijalistični skrajni nazori o ženstvu*. *Rimski katolik*, 1890, str. 302-312, 386-392, tukaj 312.

Sredi devetdesetih let, ko je Mahnič še vedno objavljajal svoja *Ženska poglavja*, zasledimo v reviji *Slovenka* tudi zapise o tem, da je mogoče materinske dolžnosti združiti z drugimi interesi in da zaposlena mati lahko izpolni vse tisto, kar je potrebno za otrokovo zdravje in razvoj. Vendar je Mahnič v tem pogledu nepopustljiv, edini prostor za poročeno žensko z otroki, je zanj domača hiša: »Pa ta vzgoja je tako vzvišena, tako imenitna in težavna, da ženski-materi ne preostaja časa za druga opravila, najmanj pa za taka, ki bi jo trajno in ali tudi za več ur na dan ločila od domače hiše. Kajti predmet materine vzgoje, materinih skrbi je po podobi Božji vstvarjeno dete, bodoči mož, državljan, občan ne le zemlje, ampak tudi nebes. Vzgoja ta zahteva vso njeno modrost, vse njene skrbi, ves njen čas.«¹¹⁴

Kar se v Mahničevem pisanju razkriva kot problematično, ni le odrekanje pravi ce do dela izven doma, temveč tudi to, da popolnoma spregleda vzgojo deklet. V njegovih očeh je mati pomembna le kot vzgojiteljica sinov, bodočih državljanov: »Od matere ima mladi mož ono pravo čutje, ki ga vsposablja za spretnega, nepristranskega sodnika; od matere je podedoval drug ono pobožnostno čustvo, katero navadno odločuje, ko pride na mladeniča vprašanje, po kateri poti kreniti, odločuje za duhovski stan, od matere ima pesnik domišljavost, gorko čustvo pa čarobnost zloga in pripovedovanja.«¹¹⁵

Učitelj Jakob Dimnik, ki je bil sicer kakor Mahnič zavezan konservativnim vrednotam, je v seriji člankov v reviji *Učiteljski tovariš*, ki jih je leta 1895 objavil v knjigi *Domača vzgoja*, opozoril, da je tudi vzgoja deklet pomembna, vendar ne zato, da bi nekega dne postale uspešne v svojem poklicu, temveč da bi izpolnile svojo materinsko vlogo.¹¹⁶ Dimnik vse to poveže tudi z versko vzgojo, za katero so v družini najprimernejše prav matere:

Najboljša učiteljica otroku je tedaj lastna mati. A česar se mora otrok naučiti od matere in česar ga nikdo drugi tako naučiti ne more nego ona, to je pa pobožna molitev. Prvi pouk božji in prvo spodbujajo k pobožnosti dobi naj otrok od svoje lastne ljube matere. Le to, kar posadi materina ljubezen v otroško srce, se utisne v globino istega in le to, kar

114 Mahnič, n. d. 358-359.

115 Mahnič, n. d. 359-360.

116 Problema upravičenosti in smiselnosti različne vzgoje za deklice in dečke se bomo dotaknili v poglavju *Vzgajajmo drugače naše hčere!*

se je utisnilo v globino srca, donša bogatega in cvetočega sadu. Da bi le vsaka mati prav razumevala in spolnjevala ta plemeniti poklic.

Skrbna mati ima noč in dan svoje pazljivo oko odprto nad svojim ljubeznjivim detetom; njeno uho odprto nad svojim ljubeznjivim detetom; njeno uho čuje vsako najmanjšo besedo, katero njeno dete spregovori in njeno »m a t e r i n o s r c e« vedno bije za blagor in srečo svojega otroka. Blagor taki materi!¹¹⁷

Tudi na prelomu stoletja v katoliških revijah odmevajo podobne misli. V *Zori* je Bogdan Kazak za svojimi predhodniki o materinstvu ponovil, da je »le žena po vsi svoji naravi usposobljena za proizvodnjo in odgajanje dece« in dodal: »Po naših opazovanjih ni večje zemске sreče, kakor jo daje ženi materinstvo, po naših mislih ni višjega poklica kakor vzgajanje otrok. [...] Vobče torej kaže, da ostani žena pri svojem naravnem poklicu. Tu ima lepega in hvaležnega dela čez glavo. Družina bodi delokrog nje delovanju, kot dobre matere, večše gospodinje in ljube družice svojih mož opravljajo lahko veliko, nenadomestno kulturno delo.«¹¹⁸

Razprave o materinstvu v reviji *Slovenka*

Čeprav prvi ženski zapis o materinstvu srečamo že v šestdesetih letih pri Luizi Pesjakovi,¹¹⁹ začnejo šele v *Slovenki* tudi ženske objavljati prispevke na to temo. Že v drugi številki prvega letnika beremo misli o materinstvu, vendar sledijo tradicionalnemu katoliško-teološkemu materinskemu besednjaku. Za avtorico, ki se je podpisala kot »mami«, je materinstvo težavna naloga, vzgoja najtežja umetnost, saj mora biti mati zgled otrokom in zato imeti vse naslednje lastnosti: »Mati sama mora biti blaga, plemenita, značajna, delavna, požrtvovalna, čista in sveta.«¹²⁰ Nasprotje taki materi je »nevredna, slaba, lahkomišljena mati«, ki naredi otroku nepopravljivo škodo: »Osuješ, pogaziš, zamoriš ga, da podivja in čestokrat žalostno pogine; ali pa mu zdaj pa zdaj priliješ, ogrebeš. Se ve, če imaš ravno čas in voljo zato, ali kadar ti dopuščajo drugi opravki, tako, da ne more ne živeti, ne oveneti in žalostno hira

117 Jakob Dimnik: *Domača vzgoja: slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem*. Ljubljana: Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta, 1895, 10-11.

118 Bogdan Kazak: *Nekaj o ženskem vprašanju*. *Zora*, 1900, str. 107-114, tukaj 109-110.

119 L. Pesjak: *Pismo slovenskim materam*. *Novice*, 1864, 176.

120 Mati: *Nekaj o vzgoji otrok*. *Slovenka*, 1897, št. 2, str. 3-4, tukaj 4.

sebi in drugim v gorje.«¹²¹ Tudi v nadaljevanju avtorica jasno izraža konzervativni materinski koncept, iz katerega izhaja:

Prva skrb, ko se prebudiš naj bodo tvoji otroci, ko delaš, misli na nje in nikoli ne bo preveč. Da me umejete! Ne mislim s tem, da bi ves dan bdé in spè samo gledale otroke in nič drugega. Ne, biti morate *pridne* gospodinje, *ljubeznive* soproge, *goreče* kristijane, *požrtvovalne* rodoljubkinje, *dobre* matere. Človek, osobito pa mati ne more, ne sme mnogo počivati.¹²²

Podobne misli je zapisala Karla Germek Ponikvar¹²³ pod psevdonimom Marija Ana. Tudi njeni pogledi so še vedno ujeto v krščansko podobo dobre matere - kot središča družinskega življenja, iz katerega izvira ljubezen. V materi vidi vzor in izvir vsega dobrega in slabega.¹²⁴

Najpomembnejši zgled za hčer in identifikacijska figura v otroštvu je tudi pri drugih avtoricah mati, saj: »Jabolko ne pade daleč od debla. Kakoršna mati taka hči.«¹²⁵ Tudi Josip Korošec je zapisal podobne misli v članku *Materina dolžnost*:

V prejšnjih manj zahtevajočih mirnemu družinskemu življenju prikladnejših časih, videle so odrasle hčere, kako skrbno je ljuba mati z mlajšimi sestricami ravnala in tako so imele vedno pred očmi vzgled brez posebnega pouka in so si pridobile čuteče srce in pojem važnosti maternega poklica. Čutile so, da so dolžne, pozneje na svojih lastnih otrocih ravno tako delati.

V sedanjih časih je precej drugače vzlasti v družinah nižjih slojev, težakov, tovarniških delavcev i. t. d. Vzglede zveste žrtvujoče matere ljubezni primanjkuje vedno bolj. Odrasle hčere služijo si vsakdanji kruh in skrbe le za svoj nečimurni lišp v višjih krogih pa se morda zanimajo tudi za lepo tujo (kar je gotovo bolj moderno op. p.) literaturo in razne umetnosti in tako vstopijo v zakonski stan, ne da bi imele pojem o vzvišenih materinih dolžnostih.¹²⁶

V prvih zapisih o materinstvu, ki so bili objavljeni v *Slovenki*, še ne zasledimo kritične refleksije o problematičnosti omejevanja ženskega poslanstva na eno samo vlogo, materinstvo je idealizirano, družbene spremembe, ki so od številnih mater zahtevale, da svoj čas razdelijo med aktivnosti izven doma in skrb za otroke, niso

121 Prav tam.

122 Prav tam.

123 Karla Ponikvar je bila ena izmed osrednjih osebnosti ženskega gibanja v Trstu.

124 Marija Ana: *Vzgoja otrok. Slovenka*, 1897, št. 6, str. 3.

125 Mati: *Nekaj o vzgoji otrok. Slovenka*, 1897, št. 2, str. 3-4, tukaj 4.

126 Josip Korošec: *Materina dolžnost. Slovenka*, 1897, št. 11, str. 8-9.

upoštevane. Nanje je v *Slovenki* nekaj številčk za prispevkom Karle Ponikvar opozoril Josip Korošec v članku *Materina dolžnost*. Poudaril je, da se je družbena situacija spremenila in z njo tudi vloga mater, ki ne izpolnjujejo več vseh pričakovanj:

Kaj ti je bila skrbna, ljubeča mati, gotovo ne pozabiš tudi v 60. letu svojega življenja. Ali pa ni tacih mater vedno manj? Ali ne preti moreči duh časa izruvatv nežno cvetko pravega ženstva?

Ali ne vidiš večine mater v najnižjih slojih našega naroda, da so preobložene z vsakdanjim delom in da se bojujejo za vsakdanji kruh in obstanek, vsled tega pa obubožajo na blaginji čutečega srca in se od prave nežne otroške odgoje vedno bolj odvrtaajo, ker nimajo v to časa? Ali ne vidiš, kako »dame« višjih stanov vsled samega lišpanja in vžitka zabav itd. ne morejo si prisvojiti občutka pravih materinih dolžnosti in hitijo, da ko je dete rojeno, ga oddajo hitro v popolno oskrbo večkrat lahkomišelnim pestunjam v največjo škodo deteta in se za njega menijo vedno manj, ker imajo obilo obiskov, zabavnih družb itd. in vsled priprav za iste nimajo časa še pogledati dete?¹²⁷

Korošec se je dotaknil problema, ki je bil na prelomu stoletja izredno aktualen. Meščanstvo je tedaj doseglo višek na poti svojega vzpona,¹²⁸ kar je za poročene ženske in matere pomenilo izpolnjevanje številnih reprezentativnih funkcij. Zato se od meščanskih mater ni pričakovalo, da bi se veliko ukvarjale s svojimi otroki, četudi so si želele. Že omenjena nemška borka za ženske pravice Hedwig Dohm (1831-1919) se je kasneje, ko je že prehodila pot od pohlevne meščanske soproge in matere do odločne zagovornice enakopravnosti med spoloma, v knjigi *Die Mütter* (*Matere*, 1903) spominjala: »Varuška mojih otrok je dobila napade besnila, če sem hotela sama skopati, previti ali peljati na sprehod svojega otroka. To naj bi bila njena stvar. Moj poseg je občutila kot napad na svojo čast, kot smrtno žalitev. In jaz – jaz sem se za njenim hrbtom poskušala približati svojemu otročičku. Pametneje bi bilo seveda despotinjo nagnati.«¹²⁹

Tudi Slovenke so se vse bolj ukvarjale s tem problemom. Danica se je v drugem letniku *Slovenke* spet dotaknila zanemarjanja materinskih dolžnosti, pri čemer je

127 Prav tam, 8.

128 Pri tem mislimo na evropski razvoj meščanstva, saj se je slovensko meščanstvo začelo oblikovati kasneje kot v drugih deželah.

129 Cit. po Gisela Brinker-Gabler: *Zur Psychologie der Frau*. Berlin: Fischer, 1978, str. 201.

opozarjala, da se njena kritika nanaša na meščanke, ki zaradi družabnih obveznosti nimajo časa za vzgojo lastnih otrok:

Ko hočem grajati neke vrste mater, nikakor nimam v mislih »emanicipirane ženske«, ki zbog svojih stanovskih dolžnosti nima več časa za svoje dete. Nje do sedaj še ni, ona je le izmišljotina črnogledih nasprotnikov ženske slobode – strašilo, s kojim nas nekateri plašijo o vsaki priliki, če jim nedostaje drugih razlogov. Niti ne bodem govorila o bornih delavkah, ki zapuščajo deco po sili, iščoč si po trudapolnem delu košček suhega kruha, kajti one so le žrtve nepovoljne socialne organizacije. Ne, obračati hočem svojo pozornost samo na one matere, ki brez vsakega vzroka ostavljajo svoje dece iz zgolj samoljublja in samopašnosti, na one, ki niso prisiljene služiti si kruha in koje nič ne ovira v oskrbovanji svojih otročičev, pa vendar odvrtačo v neizmerni lehkomyiselnosti od sebe vsako skrb za svoj rod.

Samo poglejmo, kako živijo ženske imovitih slojev. Drvé od veselice do veselice, skrbe jedino le za svojo – oh često le predragoceno toaleta, ne meneč se ni za svoj dom, ni za svojo deco. Za kuhinjo in hišo skrbe kuharica in hišina, za deco pestunja in šola, a madame le reprezentuje. In luksus se širi id leta do leta v širših krogih.¹³⁰

Meščanska mati, ki mora izpolnjevati še druge obveznosti, ne le materinske, je tudi v Daničinih očeh deležna neprizanesljive kritike, saj se avtorica ne vpraša, ali so vse grajane meščanske matere zadovoljne s svojim položajem ali bi morda raje več svojega časa preživele z otroki. Tudi Danica vsaj v tem prispevku ostaja zavezana katoliškemu modelu materinstva, v katerem je mati fizično vezana na dom oziroma domačijo. V tem smislu se je dotaknila tudi vprašanja, o katerem se tedaj ni veliko govorilo in razpravljalo, in sicer vprašanja o tem, ali naj mati svojega otroka doji ali ne. Njeno stališče je bilo odločno in do neke mere celo nestrpno do vseh mater, ki niso hotele dojeti: »Meni je in ostane nerazumljivo, kako more biti mati tako brezsrčna, da prepušča dojenje svojega deteta drugi ženski, ali pa ga celo hrani na umetni a tako malo umestni način s kravjim mlekom. Mati, ki to stori brez potrebe, iz lenobe, iz samopašnosti ali iz lahkomyiselnosti je nestvor, ki ne zasluži svetega imena 'mati'. Taka mati ne ljubi svojega deteta, a tudi ona ne bo nikdar deležna blage sreče, kojo uživa mati, ki hrani svoje dete sama.«¹³¹

130 Danica: *Materinske dolžnosti*. *Slovenka*, 1898, št. 20, str. 458-461, tukaj 458-459.

131 Prav tam, str. 460.

Dikcija o materi »nestvoru«, o »svetem imenu matere« razkriva, kako močno so tudi sicer razgledane in gotovo od svoje okolice bolj napredne ženske ponotranjile katoliške predstave o materinstvu, ki so posegale v vse, kar je bilo povezano z ženskimi telesom in intimo. Da so se na tem področju videli kot poznavalce tudi tisti, ki niso imeli medicinske izobrazbe, razkriva priročnik o lepem vedenju Jožefa Valentinčiča *Vzgoji in omiki ali izviru sreče* (1899), kjer je dojenju posvečen cel odstavek:

Sveta dolžnost starišev je od rojstva do 6. leta otroka osebno vzgajati. Proti tej dolžnosti grešé zlasti matere, katere izročé po porodu svojega otroka dotlej nepoznani dojnici, ka tera ima morebiti osodepolne bolezni ali grde strasti. Take matere mislijo, da bi izgubile svojo lepoto obraza ter obliko in moč telesa; menijo, da bi jim sploh škodilo na zdravju in preveč kratilo uživanje veselic, če bi lastnega otroka dojile same. Ako matere ne primorajo bolezni ali popolna nesposobnost dojenja, da vzame dojnico, naj mati lastnega otroka doji sama vse leto ali vsaj prvih 9 mesecev. To koristi njej in otroku na zdravju in je koristno tudi zato, da vlije mati z lastnim mlekom svojo materno ljubezen otroku v kri in prevzame s svojim ljubeznipolnim ravnanjem njegovo nenačeto srce, ga vpelje, vodi in utrdi na dobro pot ter varuje prvih slabih vtiskov.¹³²

Na prelomu stoletja se pojavi tudi vprašanje, kakšna je podoba matere, ki je skladna s percepcijo ženske kot subjekta. Sodobna ženska ne skrbi le ljubeče za izpolnitev otrokovih fizioloških potreb, temveč mu nudi tudi duhovno rast, zato mora biti mati izobrazena, kar poudarja tudi Nada v *Slovenki*:

Že pri majhnem otroku je za vestno izpopolnjevanje materinskih dolžnosti potrebna vsestranska izobrazba, kajti razmerje med materjo in detetom je v tej dobi tako mnogostransko, tako tesno, da si ne moremo misliti, da bi nedostatki v izobrazbo matere mogli ostati, nevede in nehote, brez slabih posledic za bodočega človeka.

Kedar pa otrok dorašča, zahteva od svoje matere vedno več in več; le tedaj bo ji možno vzgajati ga, ako je primerno izobrazena. [...] Le izobrazena mati, ki je opazovala ves razvitek otroka, zamore spoznati njegovo individualnost in vedeti, kako je mogoče v otroku vzbuditi zanimanje ter razkriti njegove sposobnosti.¹³³

Tudi Elvira Dolinar, ki je v petih nadaljevanjih nanizala konkretne nasvete za vzgojo otrok, je v zadnjem prispevku poudarila, kako pomembno je, da mati vzgaja

¹³² Jožef Valenčič: *Vzgoja in omika ali izvir sreče*. Ljubljana: samozaložba, 1899, str. 13.

¹³³ Nada: *Žena kot vzgojiteljica. Slovenka*, 1901, str. 144-149, tukaj 146.

tudi sama sebe in da doživi ob materinstvu notranji razvoj: »Čuvaj se tedaj, oj mati, da bodeš svojim otrokom lep, popoln izgled. Skrbi za to, da bode vel v tvoji hiši tisti mili, blagodejni vzduh, ki ga more povzročiti le prava srčna omika. Vzgajaj samo sebe, vzgajaš svojo deco! Izruvaj iz svojega srca vse strasti, vsako nepopolnost. Stremi po najvišjem idealu človeškem, da bodeš svojim otrokom podoba vsega do-brega, blagega, plemenitega.«¹³⁴

Te teme se je Danica dotaknila tudi v članku *Višje dekliške šole*, kjer je poudarila pomanjkljivo vzgojo in izobraževanje, ki ne moreta prispevati k temu, da bi bila ženska dobra mati. Avtorica se obrača na matere, da bi se zavedle svoje odgovornosti: »Ali res ne veste, matere, koliko dolžnosti vam naklada rojstvo malega nežnega bitja, da se lotite s tako naivno nevednostjo svoje zadače? Pač res, za vsak stan se zahtevajo izurjene podučene moči, le matere tavajo po temi ter se priučé še le polagoma v praksi na škodo svoje lastne dece.«¹³⁵ Danica zato predlaga, da bi se na višjih dekliških šolah dekleta tudi seznanile z nego in vzgojo otrok, žensko anatomijo in higieno.

O pravilni vzgoji, ki vodi k odgovornemu uresničevanju materinstva, je razmišljala tudi Zofka Kveder in ugotavljala, da se ženske v resnici sploh »ne vzgajajo, da bodo enkrat dobre matere in soproge, ampak zato, da dobe moža.«¹³⁶ Posledice take vzgoje so, da osemnajstletno dekle »nima ni pojma o življenju, ni pojma o kaki vzgoji in čez leto dni naj bi bila družica, najbolji in prvi prijatelj moža – in mati«.¹³⁷

Materinskih dolžnosti so se dotaknile tudi avtorice, ki so pisale o pravici žensk do samostojnega služenja denarja v poklicu, ki so si ga same izbrale. Vendar so se zavedale, da bodo pri tem naletele na nerazumevanje prav zaradi tega, ker je bilo materinstvo razumljeno kot prva dolžnost vsake ženske. Marica Strnad se zato ni zavzemala za zaposlovanje žensk, saj je menila, da se ni mogoče enako razdajati v poklicu in doma:

Življenje je drago! Kako dobro došla bo možu žena, katera bo služila vsakdanji kruh z njim! Dà, a kedo bo vzgajal otroke?

134 Danica: *Pedagogiške črtice. Slovenka*, 1897, št. 13, str. 4-5, tukaj 5.

135 Danica: *Višje dekliške šole. Slovenka*, 1897, št. 18, 28. 8. 1897, št. 18, str. 6-8, tukaj 7.

136 Zofka Kveder: *Kaj hočemo? Slovenka*, 1900, št. 10, 15. 10. 1900, str. 232-235.

137 Prav tam.

Dvema gospodoma nakrat se ne more služiti. Zanemarjati se mora ali ta, ali oni. Ker pa noče plačevati nihče svojih delavcev zastoj, zanemarjati mora mati, ki se ubija javno za življenje, svoje otroke, svoje gospodinjstvo, svoje najsvetejše dolžnosti. Prenapeta struna hitro počí in tako podleže tudi ženska kmalu prevelikemu naporu dveh poklicev, kajti čeprav je v vztrajnosti duševnih sil, v prenašanju trpljenja daleč nad moškim, vendar si pred časom obrabi telesne moči.¹³⁸

Marica Strnad je pravilno predvidela posledice, ki jih nosijo ženske, kadar se odločijo za družinsko življenje in za poklicno udejstvovanje. Predvsem v socialističnih deželah se je v obdobju po drugi svetovni vojni, kjer je bila večina žensk zaposlenih kljub temu, da so imele družino, njihova dvojna obremenitev kmalu pokazala kot manj prijeten stranski produkt emancipacije. Toda na prelomu stoletja so bili taki glasovi redki, saj je bila želja žensk po finančni neodvisnosti zelo velika, hkrati pa se niso zavedale, kako naporno je življenje, kadar je potrebno združevati osebne želje po družinski sreči s poklicnimi ambicijami. Zato je v *Slovenki* mogoče prebrati tudi optimistične misli o tem, da so ženske sposobne biti uspešne na več področjih hkrati: »Emancipacija ni protinaravna, ona ne odtuja ženske od prve in najsvetejše njene naloge, da bodi žena in mati, ne, ona jo pripavlja, da z zavestjo vrši delo, poverjeno ji po naravi, da se zaveda pomena svojega poklica, da ni samo roditeljica in dojlja svojih otrok, - nego da jim je mati, - vzgojiteljica, - prva, najboljša prijateljica za vse življenje.«¹³⁹

V katoliškem tisku na prelomu stoletja še vedno zasledimo misli o materinstvu kot naravnem poklicu ali poslanstvu ženske, vendar je opazen premik v soočanje aktualne problematike (poklicne emancipacije učiteljic) s tradicionalnimi predpostavkami o vlogi žensk. Avtor, ki se je skril za grško črko λ, je v reviji *Slovenski učitelj* v seriji člankov *Učiteljica in javnost* razložil, da je »naravni smoter ženskega bitja« materinstvo. Materinska vloga je tudi v tem zapisu poveljučana, saj ženska kot mati vpliva na »ves organizem človeštva, in sreča celih narodov je odvisna od tega, kako se pojmuje in izvršuje naravni poklic žene«.

A razumejmo se prav! Materinstvo je pravo in plemenito le tedaj, ako je duševno, ako ima svoje korenine v plemenitejšem delu človeške narave. Telesno materinstvo, ki je pač

¹³⁸ Marica II: *Žensko vprašanje*. *Slovenka*, 1898, št. 21. (8. 10.), str. 513-515, tu 514.

¹³⁹ Zofka Kveder: *Emancipacija, Slovenka*. 1901, št. 3, str. 53-60, tu 59.

podlaga naši družbi, je le polovica in sicer slabša polovica pravega materinstva. Višje stoji ono materinstvo, katero izliva blažilno moč uka in vzgoje brez vsake sebičnosti, brez vsakega čutnega giba, v srca izročene si mladine. Res je sveta vez, ki družijo mater z otrokom, in njiju duši sta si sorodni in se objemata v čisti ljubezni, a ta ljubezen ima vendar v telesnosti svoj izvor in ima često v čustvovanju sladko sicer, a ne vedno pravo hrano. Ta ljubezen telesnega materinstva, ki nam je sveta in ki je zibelka vsake poznejše plemenite ljubezni, je vendar prepojena s čutnostjo ni čisto duševna, ni čisto nesebična, ampak more pravi vzgoji sem ter tje tudi škodovati, ako ne najde v veri najvišjih nagibov in nadnaravne podpore.¹⁴⁰

Ker je za avtorja članka biološko materinstvo vselej zaznamovano z grehom telesa, se mu kot idealno materinstvo razkriva razmerje, ki ga ima učiteljica do svojih učencev. To idealno materinstvo ne išče nič svojega, samo daje in ničesar ne jemlje in z njim se da, kot razloži pisec, najlepše združiti najčistejši cvet ženskega bitja, dostojanstvo devištva. V tem imenu zagovarja celibat učiteljic: »Lilije devištva, povezane z rdečimi rožami idealnega materinstva — glejte — to je venec, ki naj diči učiteljico v šoli in pred javnostjo: — to je njen idealni poklic!«¹⁴¹ Njegove neživljenjske poglede je v *Slovenki* duhovito zavrnila Ivanka Anžič, ki se je podpisala kot Mrakova:

Zato tudi se čutite srečne in zadovoljne v svojem celibatu, gospice učiteljice, odpodite vsako grešno misel ali željo po onem drugem čutnem materinstvu, vrzite vse človeško od sebe in vzdignite se v nebeške višave »pravega«, »plemenitega«, »nesebičnega« »duševnega« materinstva! Kako hočete to izvršiti ne vem, in tega tudi ni povedal g. pisec – a storiti to pač jednostavno morate, kajti potem boste najbrže zadovoljne tudi z najmanjšo plačo, ker je baje idealno materinstvo sila »tečna«, sladka in cenena »hrana«...¹⁴²

Ivanka Anžič je tudi opozorila, kako kruto je zahtevati od mlade ženske, da zatre vso svojo čutnost. O tem, kako težko je bilo tistim učiteljicam, ki so zanosile, priča življenjska zgodba pesnice Kristine Šuler, ki je veliko svojih pesmi objavila tudi v *Slovenki*. Njeno izkušnjo nezakonskega materinstva je predstavila Alenka Puhar v knjigi *Pozabljena polovica*:

Ob prelomu iz 19. v 20. stoletje jo je čakala huda preizkušnja – zanosila je neporočena. Kristina Schuller se je odločila, da bo rodila, in tudi, da otroka ne bo dala v rejo, kot je v stiski naredilo mnogo žensk. S tem je izgubila službo v Šmartnem pri Ljubljani. Odločila

140 λ: *Učiteljica in javnost. 5. Idealni poklic. Slovenski učitelj*, 15. 6. 1900, št. 12, str. 181-183, tukaj 182.

141 Gl. op. 105, str. 183

142 Mrakova [Ivanka Anžič]: *Idealno materinstvo. Slovenka*, 1900, št. 7, str. 155-159, tukaj 157.

se je, da bo poiskala novo in to takšno službeno mesto, kjer bi bila dobrodošla z otrokom vred. Našla ga je na Štajerskem, ki je v marsičem slovela po večji sproščenosti in po boljših razmerah kot Kranjska. Ta dogodek ali dogajanje, s kljubovalno gesto vred, je imelo izjemen odmev. Ženska, ki je zaslovela po svoji liriki, tudi erotični, je s stisnjenimi usti prenesla svojo sramoto in naredila največ, kar je bilo mogoče. Ni se odrekla otroku in tudi ni nehala pisati. Le umaknila se je daleč na kmete in se delala, da gre za najbolj normalno stvar na svetu.¹⁴³

Tudi v *Slovenki* so se na prelomu stoletja oglasili prvi glasovi zoper krivičen odnos družbe do nezakonskih mater. Zofka Kveder se je teme dotaknila v odgovoru Karli Ponikvar, ki je napadla pisateljičin prvenec *Misterij žene*: »Otroka noče nihče zastonj, sama nima nič. Morda ubije dete, morda ga odloži, morda ubije sebe ž njim, ali pa gre tja, kjer dobi vsaj jesti — v zloglasno hišo. Kdo je kriv? Kdo je posredni krivec vsega tega? — Po mojem tudi zadnja njena gospodinja. Ali je to res morala?«¹⁴⁴

Leta 1901 je bil v *Slovenki* objavljen članek *K dvojni morali*, v katerem je bila prikazana zgodba dekleta, ki je bilo pošteno in verno, a je kljub temu zanosilo. Medtem ko se njenemu fantu ni zgodilo nič, je poslal župnik v hišo tri moške, da so jo izgnali, saj bi sicer prinesla nesrečo nad hišo. Tudi v drugi fari, kamor se je zatekla, se je zgodba ponovila. Šele v tretji hiši se je gospodar postavil po robu takšnemu nasilju nad nosečnico, vendar je ob porodu umrla. Avtor(ica) članka ob tej zgodbi opozarja:

Nezakonska noseča ženska – posebno če je dekla – je madež za faro in nesreča za hišo, izgnati jo torej treba kakor steklega psa, a njen zapeljivec oziroma ljubimec, ki je obenem neznačajen in brezcasten dovolj, da žrtev svoje pohotnosti ob najkritičnejšem času zataji in prepušča kruti osodi – on je še vedno pošten občan, kateremu se ni treba bati niti najmanjšega preganjanja ali zaničevanja. Nasprotno, ako ga dotična ženska toži za alimente, je vse na njegovi strani, ter ga pomiluje, ako se mu ni posrečilo izviti se dolžnostim, katere mu v takem slučaju nalaga zakon. Tudi v tem leži jasen dokument »dvojne morale«, ki zastruplja našo družbo. V tem oziru čaka ženstva in vse pravične ljudi velika in teška naloga, ki zahteva odločnega in neustrašenega solidarnega delovanja, da se ugodno reši.¹⁴⁵

143 Alenka Puhar: *Kristina Šuler (1866-1959)*. V: *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007, str. 84.

144 Zofka Kveder: *Naš hiperidealizem*. *Slovenka*, 1900, št. 9, 15. 9. str. 208-211, tukaj 210.

145 *K poglavju o »dvojni morali«*. *Slovenka*, 1901, št. 4, str. 106.

Še v istem letniku je *Slovenka* tej temi namenila več prostora, saj je objavila daljši zapis z naslovom *O detomorih*. Avtorica, podpisana kot Nada, je povzela statistične izsledke nekega nemškega kaznilniškega ravnatelja, po kateri je bila približno tretjina zapornic tam zaradi detomora. Nada ugotavlja, da zakrivi največ detomorov strah pred prihodnostjo:

Sirota mati, ki bo imela skrbeti sedaj za dva, namesto za enega, ne sme pred oči svojih starišev in sorodnikov, ako jih sploh ima; brezsrčni gospodarji jo »pravočasno« odpusté, da ne bodo imeli »sramote« v hiši; zapeljivec noče nič vedeti o dekletu, kateremu je malo poprej prisegal – večno zvestobo. Reva stoji pred alternativo, da gladu umrje ona in otrok, ki ga še nosi pod srcem, ali pa da uniči otroka in tako reši vsaj sebi golo življenje. To je sicer strašno, a razumljivo je.¹⁴⁶

Nada je menila, da bi se situacija izboljšala, če bi starši in gospodarji svarili pred lahkomiselnim ljubimkanjem, a tudi, če bi noseči ženski stali ob strani. Posebno vlogo ima tudi država, ki bi morala spremeniti zakone, s katerimi bi tudi očetje imeli dolžnosti. Leto kasneje je tudi Ivanka Anžič opozorila na težak in nepravilčen položaj, v katerem se znajdejo matere, ki v obupu ne vidijo drugega izhoda kot detomor, in poudarila, da bi moral tudi moški nositi posledice svojih dejanj:

To je vnebojpijoča krivica oz. zмотa, tembolj, ker je navadno možki tisti del, ki išče v spolnem občevanju le frivolnega uživanja, a ženski je skoraj vedno le izraz udane ljubezni, in ker je glavni vzrok detomora vedno baš ta, da je možki zapustil žensko, s katero je spolno občeval, dobro vedé, da ga ne veže nobena formalna odgovornost, ter je tako nezakonska mati ostala sama s svojo sramoto in skrbjo za oskrbo deteta.

Število detomorov bi nedvomno znatno padlo, ako bi se postavno uveljavila soodgovornost možkih za eksistenco otrok. Možki bi se potem ne igrali tako lahkomiselno in brezskrbno z žensko častjo in mnogo manj bi bilo nesrečnih žensk. Tudi v slučaju, kadar bi možki ne hotel ali ne mogel v zakon vzeti ali dalje ljubiti ženske, s katero je svoj čas spolno občeval, bi vsak vsaj materijelno pripomogel za oskrbovanje otroka ter bi bila tako ženska obvarovana vsaj izkušnjave, da izvrši detomor radi pomanjkanja. Glavno pa je: Doli z dvojno moralo na celi črti.¹⁴⁷

Ob Ivanki Anžič je na spremembo zakonov, ki zadevajo materinske pravice in dolžnosti, opozarjala tudi Elvira Dolinar. V članku *Nekaj o materinskih pravicah*

¹⁴⁶ Nada: *O detomorih*. *Slovenka*, 1901, str. 218-220, tukaj 219.

¹⁴⁷ Ivanka Klemenčič: *Dvojna morala z ozirom na detomore*. *Slovenka*, 1902, str. 200-201, tu 200.

je ugotavljala, da imata starša enake pravice in dolžnosti, dokler skupaj vzgajata otroke, toda če oče umre, se otrokom določi varuha, saj »mater zakon ne pripoznava zmožnosti oskrbovati svojo deco sama«. To dejstvo se Danici razkriva kot nenaravno in nesmiselno, saj ni mogoče pričakovati, »da se bode varuh, ki le po sili opravlja svoj posel, bolje potegoval za otroke, za njihove interese in pravice, nego lastna, rodna mati«¹⁴⁸

Na žalost se želje avtoric s preloma stoletja še zelo dolgo niso uresničile. Kakor piše Vesna Leskošek,¹⁴⁹ se je po ukinitvi *Slovenke* razprava o nezakonskem materinstvu prenesla v nastajajoča ženska društva. *Splošno žensko društvo*, ki je nastalo leta 1901, je to temo odprlo večkrat, in sicer se je zavzemalo za izenačevanje statusa neporočenih in poročenih žensk in za izenačevanje pravic zakonskih in nezakonskih otrok.

Da te teme na prelomu stoletja marsikdo ni dojemal kot resen problem, priča tudi notica, objavljena v *Slovenskem narodu*, kjer gre za obračunavanje med dvema političnima taboroma, ki sta oba na materinstvo gledala predvsem skozi prizmo lastnih koristi. O zborovanju katoliških učiteljev je bilo tedaj zapisano: »Gospa predsednica je čitala razpravo 'Nekaj misli o nalogi ženske v človeški družbi', zanimiv je ta stavek: 'Deklice je treba vzgajati po njih naravnih zmožnostih tako, da bodo jedenkrat – bodisi v zakonu bodisi izven zakona – lahko izpolnovale dolžnosti kot matere.' – Nam se zdi, da je imela tud gospa predsednica posebno v mislih farovške kuharice.«¹⁵⁰

Materinstvo je v 19. stoletju za žensko pomenilo, da je prispevala k narodni skupnosti največ, kar je lahko, zato je bila materinska vloga, vse dokler je ženska kot mati izpolnjevala pričakovanja družbe, velikokrat poveljučana. Razprava o materinstvu je tako v publicistiki kot v književnosti polna nasprotij, nihanj med zavračanjem nezakonskega materinstva in pretiranimi hvalnicami krščanski materi. Marijanski kult¹⁵¹ je bil tudi v slovenski družbi tako močan, da ga celo sicer napredne publicistke niso

148 Oba citata: Danica: *Nekaj o materinskih pravicah*. *Slovenka*, 1899, št. 20, 7. 10., str. 462-465, tukaj 463.

149 Vesna Leskošek: *Zavrjnena tradicija: Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba / *cf., 2002, str. 78.

150 *Društvo katoliških učiteljev v Gorici*. *Slovenski narod*, 6. 6.1900, št. 129, str. 2.

151 O marijanskem kultu gl. tudi knjigo Luise Accati *Pošast in lepotica. Oče im mati v katoliški vzgoji čustev*.

odločno postavile pod vprašaj, temveč je velikokrat šele iz besed, ki so zapisane bolj ob robu, razvidno, da jim v materinski vlogi največkrat ni bilo lahko. Materinstvo, ki se realizira predvsem v odpovedovanju lastnim željam in v stremljenju k idealom marijanskega kulta, predstavlja enega izmed temeljev skonstruirane ženskosti v 19. stoletju in zaznamuje še današnje recepcije ženskosti.

»Žena bodi možu najboljši prijatelj«

Razprava o zakonu

Tradicionalni model zakona v 19. stoletju

Na Slovenskem je bil tako kmečki kot meščanski zakon večinoma posledica dogovora, pogodba, v kateri so bile dolžnosti moža in žene natančno določene. O strastni ljubezni v tej zvezi večinoma ni bilo govora. Slomškove *Drobtinice* že v petdesetih letih 19. stoletja in vse obdobje izhajanja utrjujejo podobo krščanskega zakona, v katerem sta vlogi moža in žene določeni sklicujoč se na biblijo. Še posebno veliko pozornosti je zakonu namenjene v šestem letniku, kjer je povzeta pridiga župnika Franca Kosarja o tem, kdo je poklican v zakonski stan in kakšne so dolžnosti žene in moža: »Dober mož in žena se ljubita med sebo, kakor lastno meso; ena duša in eno serce sta v dvojnem telesu; iz ljubezni mož zapoveduje, žena iz ljubezni vboga; krotek mož slabostim žene milo prizanaša, ponižna žena tiho poterpi on možu tudi hudo z dobrim vračuje.«¹⁵²

Mož je bil v 19. stoletju v mestu in na podeželju hranitelj družine, ki je tudi v družbi nosil odgovornost zanjo, žena je bila ohranjevalka in predstavnica družbenega reda, kar se je odražalo tudi v njeni obleki, in v skrbi za snažen dom. Posebno vlogo je igralo tudi materinstvo.¹⁵³ Predvsem je bilo pomembno premoženje, ki sta ga oba prinesla v zakon. O tem govorijo tudi ženitni oglasi v slovenskih časnikih v drugi polovici 19. stoletja. V enem izmed njih, naslovljenem *Resna ženitna ponudba!* je bilo zapisano:

Vdovec, brez vseh zadržkov, posestnik, krčmar in vinski trgovec v prijaznem kraju blizu postaje na Notranjskem, ki ima lepo premoženje v vrednosti do 120 000 kron, z dobrimi dohodki, želi tem modernim potom dobiti pridno sodružnico, gospico ali vdovo brez

¹⁵² Franc Kosar: Od božjiga poklica v zakonski stan. *Drobtinice* 1851, str. 14- 25, tukaj str. 18.

¹⁵³ Več o tem gl.: Marta Verginella: »Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja.« *Zgodovinski časopis* 1993, št. 4, str. 531-545, Reinhard Sieder (1998): *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis: ZRC, Andrej Studen: *Ženska naj se drži kuhalnice*. V: Oto Luthar (ur.): *Historični seminar*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994, str. 149-164.

otrok, z imetjem okolu 2000 kron. Želi se tudi, da je obeh deželnih jezikov zmožna ter večša v gospodinjstvu in pri kuhi.¹⁵⁴

Kot je razvidno, je bila za ženo poleg dote najpomembnejša marljivost, sicer pa lastnosti, ki so na prvi pogled prepoznavne v meščanski družbi in izhajajo iz družbenega konteksta, torej niso individualne značajske poteze (pridnost, obvladovanje slovenščine in nemščine ter gospodinjske ter kuharske sposobnosti). Temeljna kvalifikacija za primernelega zakonskega partnerja je za moškega položaj, ki ga ima v družbi. Hierhična struktura meščanskega in kmečkega zakona je jasna in preprosta in jo lahko izrazimo z biblijskim imperativom *Žena bodi možu pokorna!* Žena je možu dolžna ne le pokorščino, ampak tudi hvaležnost, saj skrbi zanjo, kot so prej skrbeli starši. Ker so bile starostne razlike v meščanskem zakonu skoraj vedno velike, je bila podrejenost ženske še toliko bolj očitna. Tudi na Slovenskem ni bilo nič drugače, saj v knjižici *Pravila dostojnosti (Kažipot na polji olike in uljudnosti)* beremo:

Delokrog njen je hiša: dobra kuhinja pa snažno stanovanje.

Mož se mora boriti v sovražnem svetu za obstanek družine. Naravno je tedaj, da je sodba njegova zrelejša, merodajnejša. Tega naj nikdar ne pozabi žena. Namesto da mu pri vsaki priliki oporeka ali toži, skrbi naj, da se utrujenemu možu doma razvedri čelo; v tem slučaju tudi ne bo zunaj hiše iskal tolažila in razvedrila. Naprotno pa naj mož ne kaže nevolje, če mu vsaka malenkost ne ugaja.¹⁵⁵

V imenu neizkušenih deklet so se za poroko velikokrat dogovarjali starši, pri čemer so gledali predvsem na ženino bogastvo in družbeni ugled. Tudi pri dekletu je bilo pomembno družinsko premoženje, saj je v zakon morala prinesti doto, poleg tega pa še popolno spolno neizkušenost in nedolžnost. V že omenjenem *Kažipotu* je avtor zapisal:

Kako žalostna je osoda mladega dekleta, ki mora v srcu plamtečo ljubezen zatreti ter stopiti pred altar z možem, katerega morda celo črti! Mož pa, ki vzame zaradi gmotnega dobička tako ženo, postopa nečastno ter zasluži pravično kazen, da ga iz dna srca sovraži za svojo srečo ogoljufana žena.

¹⁵⁴ *Slovenski narod*, 7. 6. 1900, št. 129, str. 2.

¹⁵⁵ I.M.: *Kažipot na polji olike in uljudnosti*. Ljubljana: I. Giontini, 1903, str. 59-60.

No, hvala Bogu, pri nas Slovencih v tem oziru še ni tako hudo! Narod naš je še kolikor toliko izvirno naraven, in če tudi se kmetski stariši med seboj pogajajo za toliko in toliko dote, pri tem sta si ženin in nevesta vendar večinoma že v srcih dobra.¹⁵⁶

Katoliško časopisje je utrjevalo podobo ponižne in pokorne žene, ki si ne sme sama izbrati moža, kakor je zapisal še na prelomu stoletja anonimni avtor v *Slovenskem učitelju*: »Še nikdar si niso deklice izbirale mož, ampak naravni zakon je ta, da si mož sam izbere nevesto, h kateri ga vleče srce. Kjer se pa ženska ponuja, kjer nastopa s koketnostjo, tam po navadi ne doseže zaželenega.«¹⁵⁷ Tudi Josip Ciperle je v svojih člankih o ženski vzgoji večkrat poudaril vlogo ženske kot zakonske žene:

»Možu bodeš pokorna!« – S temi besedami odločil je stvarnik ženi nje nalog. Ona ne sme biti gospodovalka, ampak le slušalka. In tako je tudi prav; in slabo znamenje, in hudo je živeti tam, kjer vladajo ženske.¹⁵⁸

Nauk, ki ti ga hočem dati v tem poglavju je ta: Ženska bodi ponižna! Ti rasteš in se krepiš le s svojim možem in ti padaš in se rušiš le s svojim možem. Ako on kaj veljá, veljaš tudi ti kaj; njega propad je tudi tvoj pogín.. Zato bodi ponižna, spominjaj se svoje odvisnosti od njega; in uči ponižnosti tudi svoje hčere.¹⁵⁹

V zapisih, ki se posvečajo vlogi ženske kot pripadnice slovenskega naroda, je poudarjena tudi njihova vloga v zakonu: »Slovenka ljubi domače življenje in vse, kar je z njim združeno; to je njena radost, njeno blaženstvo. Ona marljivo dela, mar jej je reda in čistosti in skrbi za svojega moža, ktereга ona presrčno ljubi, — to je za Slovenko največja čast.«¹⁶⁰

156 Prav tam, str. 31.

157 λ: *Učiteljica in javnost. Nravno dostojanstvo. Slovenski učitelj*, 15. 8. 1900, št. 16, str. 245-247, tukaj 247.

158 J. Ciperle: *Ženska vzgoja. Učiteljski tovariš*, 1883, str. 213.

159 Prav tam, str. 354.

160 I.B.: *Prava Slovenka. Besednik*, 1869, str. 30.

Premiki v razpravi o zakonu

Pavlina Pajk je bila med prvimi, ki je opozorila, da dekleta vstopijo v zakon največkrat nepripravljena, kar je posledica napačne vzgoje, saj jim matere zamolčijo zakonske tegobe in jih pustijo v svetu iluzij. Prava vzgoja je bila za avtorico nadvse pomembna, saj ima naslednje učinke: »Dekličin zakon bo pred vsem nekakoršna emancipacija, nobena odvisnost več, dalje je zakon nekako sredstvo, da se hiša ohrani. [...] I ako bo dekle v zakon stopilo z dobro odprtimi očmi, se nij več bati, da ne bo dobra žena, ljubezniva mati in skrbna voditeljica svoje družini.«¹⁶¹ V članku *Nekaj besedic o ženskem vprašanju*, ki ga je napisala devet let kasneje, je (tudi iz lastne izkušnje) priznala, da tudi pravilna vzgoja ni edini pogoj za srečen zakon:

Ako se ženska omoži, je včasih preskrbljena, včasih tudi ne; a zato pa je podvržena drugim težavam. S tem, da se je zavezala v zakon, izgubila je tudi svojo svobodo; in vsled zakonskih pogojev izgubi dostikrat tudi pravico do svojega imetja. Kot mati ne sme po lastnej prepričanosti voditi otroške odgoje, in ako oče in mati nista enega mnenja pri sklepanji zakonov svojih otrok, zadostuje očetova beseda. In ko bi zakoni slučajno ne bili primerni, uboga mati mora gledati neizogibljivo nesrečo svojih otrok!¹⁶²

V *Slovanskem svetu* se je zakonov brez ljubezni (vsaj z ženine strani) dotaknila Marica Nadlišek. Vzroke za takšne zakone je videla v položaju deklet, katerih starši imajo sicer položaj v družbi, vendar nimajo imetja, zato se poročijo s tistim, ki jih hoče: »Kaj čuda, ako se oklene mnogo katera taka hči u obema rokama moža, ki gotovo ne ustreza njenim željam, ki je takó različen od ideala, ki si ga je vstvarila v dekliških sanjah svojih. Samostojna, niti zmenila bi se ne zanj, ponosna zahtevala bi takega, ki bi vsaj podoben bil vstvarjenemu idealu; ali nesamostojna reva mora se preskrbeti, mora navezati se iz strahu pred nepreskrbljeno bodočnostjo na neljubljenega moža.«¹⁶³

Neolepšano je v *Slovanskem svetu* o zakonu pisal tudi Andrej Gaberšček, ki je ugotavljal, da na videz srečni meščanski zakoni večinoma niso tudi v resnici takšni in je opisal dejansko stanje:

161 Pavlina Pajk: *Žena v družini*. Soča, 1873, 18. 9., str. 1-3, tukaj 3.

162 Pavlina Pajk: *Nekoliko besedic k ženskemu vprašanju*. Kres, 1884, str. 457-463, 507-511, tukaj 511.

163 Marica: *Našim možem*. *Slovanski svet*, 1892, št. 19, str. 287-289, tukaj 288-289.

Ali je torej čudno, da so v inteligentnih slojih srečni zakoni izključenje, ne pa pravilo? Iz-prijeni z mladih let vsled plitve odgoje, fizično in nravstveno pohabljeni moški zedinjejo se z ženskami polnimi sile, polnimi življenja, ki na svet božji gledajo najivno, idealno, na moškega pa, ki jim ponuja 'roko in srce', ko na plemenitega viteza. Mlada žena išče truda, mož išče pokoja, ne zato jer je mnogo trudil se, nego zato, ker je mnogo pohajkoval. Ona gleda na življenje idealno; v njem pa je ideja že skrhana, vera v sebe in v bližnjega izgubljena. Ona misli, da je mož na veke večne njen; on pa ne more sleči železne srajce mladostnih navad: jedna in ista ženska preseda: vsak dan jedno in isto lice, jedni in isti razgovori, jedne in iste zanj nerazumljive oči, ki vedno govore, da nekaj iščejo, pa nikakor ne mogo najti.¹⁶⁴

Andrej Gaberšček se je zavzemal za to, da se tudi moški spremenijo, ko se odločijo za zakonsko zvezo. Problemu dogovorjenih zakonov se je posvečala tudi Zofka Kveder, saj je o njih pisala tako v svojih literarnih kot publicističnih besedilih. Skrita za psevdonim Žiška je pokazala na vzroke, zaradi katerih ženske pristajajo na zakone, o katerih je pisal Andrej Gaberšček:

Povsod po slabih in dobrih časnikih, po različnih lokalih, zbijajo se šale z ženskami, kako rade se može, kako težko čakajo na moža in tako naprej. In zakaj vse to? Zato, ker je to resnica. Toda zakaj je res, gospod urednik? Zato, ker se dandanes ženska skoro mora možiti, če hoče živeti, če hoče biti sita in oblečena in če neče trepetati pred ubožno, nepreskrbljeno starostjo. Ne govorim o višjih, niti najnižjih, ampak o srednjih slojih. O tistih ženskah, ki imajo premalo izobrazbe biti učiteljice ali guvernante in preveč, da bi mogle služiti za dekle. Kaj pa hoče, če nima nič, in nikogar, - omožiti se mora, če se le more!¹⁶⁵

Prav zaradi te odvisnosti od moža so sodobnice Zofke Kveder veliko pisale o tem, kako naj žena obdrži svojega moža doma tako podnevi kot ponoči in kako naj se obnaša, da je ne bo zapustil. Po eni strani so njihove zahteve po izobraženi in razgledani ženski, ki bo možu enakovredna partnerka, napredne, saj zahtevajo drugačno vlogo ženske, po drugi strani pa pristajajo na žensko prilagodljivost moškemu. V *Slovanskem svetu* je Grimislava od svojih sodobnic pričakovala, da bodo v zakon, ki je bil po njenem prepričanju poklic ženske, prinesle »ne le svetlih kron nego tudi zaklad srčnih čednostij in izobražen um«. Za avtorico ljubezen v zakonu ni bila najpomembnejša:

164 Roščin: *Žensko vprašanje. Slovanski svet*, 25. 4. 1894, št. 8, str. 147-150, tukaj 148.

165 Žiška: *Nekaj o ženskem vprašanju. Slovenski narod*, 1899, 1. 2., str. 1-2, tukaj 1.

Zakoncev naj ne veže le ljubav, ampak pred vsem duševna sporazumljenost ter sličnost nazorov o življenju. Žena, zares izobrazena žena ne sme biti možu le soproga, roditeljica otrok, in pa – kuharica, temveč ona mu bodi tudi prijateljica, tovarišica, s katero more govoriti prilično o vsem. Sicer išče soprog družbe drugod, največ po gostilnah in kavarnah. Nihče ne zahtevaj, naj bi bila žena na isti stopnji izobrazbe kakor mož, - dasi bi ne škodilo, a vé naj vsaka vsaj toliko, da mu sledi, da ga umé ...¹⁶⁶

Kako naj se obnašajo zakonci, je bilo konec 19. stoletja mogoče prebrati tudi v bontonih: »Ženka ne sme vedno le preveč želeti in nad moči tirjati; ona ne sme zabavo za zabavo zahtevati in v svojej prenapetosti do vedno višjih in in obširnejših terjatev seči. Mož pa imade skerb, da svojej ženki čas krati, kar mu je lahko po zvedbah njegovih, po raznih skušnjah in po njegovej umnosti. Ne suhuparen naj bode njej nasproti, temveč pogovorljiv in spreten.«¹⁶⁷

Zelo podobne misli je izrazila tudi Kristina Janežič Fajdiga v članku *Žena bodi možu najboljši prijatelj*. Najprej se je zoperstavila trditvi, da je ženska samo za v kuhinjo in da naj se briga le za gospodinjstvo. Avtorica pravi, da ženska ni neumna goska in da so časi takšni, da neizobraženi ženski ni lahko, saj se mora ves čas soočati »s poniževalno zavestjo, da jo smatrajo prenizko, da bi se stvarno udeleževala pogovorov, ki presegajo obzorje ženskega poklica«. Izobrazena ženska, ki zna pametno govoriti, bo obogatila družbo in družinsko življenje, saj se bo mož z njo pogovarjal o svojih težavah, s čimer si bo prihranil veliko razburjenja in mučnih trenutkov in si olajšal žalost in trpljenje. Zato Tinica sodobnikom svetuje: »Ne izključujte svojih žen popolnoma od svojega duševnega delokroga in ve žene ne dajte se izključevati, a sad tacega dejanja bode le blagodejen za obe strani.«¹⁶⁸

Konzervativne poglede na zakonsko zvezo so zavračale tudi druge *Slovenkine* sodelavke. Marica Nadlišek Bartol se je odzvala na članek v pariškem *Figaroju*, v katerem je sociolog Hugo Le Rous trdil, da je zakonov manj zaradi izobraženih žensk. Marica pravi, da je res, da se njene sodobnice, ki so izobražene, ne zadovoljijo s prvim, ki jim pride na pot, saj se več ne poročajo le zato, da si zagotovijo eksistenco. A konkurenčni boj ne vpliva pozitivno na odnose med spoloma, saj se moški

166 Grimislava: *Misli o ženski*. *Slovanski svet*, 13. 12. 1895, št. 48, str. 447-448, tukaj 448.

167 K—m: *Lastnosti dobre domačice*. *Besednik*, 1876. str. 42-46, 59-61, 78-80, 94-96, 107-109, tukaj 43.

168 Tinica [Kristina Janežič Fajdiga]: *Žena bodi možu najboljši prijatelj*. *Slovenka*, 29. 1. 1898, št. 3, str. 58-59, tukaj 59.

čuti ogroženega ne le v zakonu (kjer mu ženska vzame svobodo), temveč tudi na poklicnem področju. Vse to vpliva na manjše število zakonov, a krivi so moški, saj so egoistični, in ne izobražene ženske, ki si želijo tudi zakonske sreče in velikokrat v enoličnih službah niti ne uživajo.¹⁶⁹

Tudi Danica je poudarila v članku *Ženska osloboja in zakon*, da je le samostojna in izobražena ženska lahko dobra partnerka. Pri tem je opozorila, da zakoni njenih sodobnic in sodobnikov večinoma niso srečni, ker so bili sklenjeni iz dogovora, v katerem je ženska pristala na vlogo prinašalke bogate dote v zakon, kuharice ali »reprezentantinke« v hiši, vse to pa le zato, da si je zagotovila prihodnost. Zato Danica pogumno pravi: »Res ne poznam institucije, človeka bolj ponižujoče, nego je konvencionalni zakon!«¹⁷⁰ Tisto, kar Danica zavrača, ni zakon nasploh, ki po njenem prepričanju najbolj dobrodejno vpliva na moškega in žensko, temveč konvencionalni zakon, v katerem je ženska »uzor milobe in udanosti, ki naj le skromno deluje v domačem krogu ob domačem ognjišču, ki naj skrbi le za svojo družino, za udobnost svojega soproga«. Njena vizija srečnega zakona je drugačna, k njej pelje le osvoboditev žensk. Ženska, ki zadovoljno opravlja svoj poklic, se poroči iz ljubezni in kakor je vestno opravljala svoje poklicne dolžnosti, bo tudi družinske, prilagodila se bo svojemu novemu delokrogu žene, matere in gospodinje, ne da bi se pri tem čutila sužnjo. Vsakdanje neprijetnosti bodo lažje, če se bo razvedrila v svoji službi izven hiše, hkrati pa bo tudi nekaj prispevala k družinskemu proračunu. Danica zaključuje, da je njena deviza bila in bo naslednja: »Ženski slobodo in istih pravic kakor možu, kajti to ni samo potrebno v dosegu ženskega blagostanja, potrebno je marveč v dosegu obče človeške sreče. Prava ljubezen je v civiliziranem narodu možna le mej jednakopravnima zakonskima. Ljubezen do sužnje, do nizke sužnje, ni ljubezen.«¹⁷¹

Podobne misli je v *Slovenki in Dokumente der Frauen* objavil Etbin Kristan v članku *Pristna ženska potrebuje ljubezni za življenje*, v katerem je poudaril, da ne more biti ljubezen edini smisel in vsebina ženskega življenja, kot so trdili nekateri

169 Marica: *Naše devojke. Ženska naobrazba in zakon. Slovenka*, 28. 8. 1897, št. 18, str. 8.

170 Danica: *Ženska osloboja in zakon. Slovenka*, 16. 7. 1898, št. 15, str. 336-340, tukaj 336.

171 Prav tam, str. 340.

njegovi sodobniki in sodobnice. O povezavi med ljubeznijo in zakonom je zapisal: »Jaz pa trdim, da imata zakon in ljubezen samo izjemoma kaj skupnega, kajti niti se more trditi, da bi bil zakon živi vir ljubezni, niti da bi bili zakoni, ki so dandanes v navadi, proizvod ljubezni. Da, ako se primeri tuintam, da se dvoje človeških bitij združi iz iskrene, strastne naklonjenosti v tako imenovano 'zvezo za življenje', tedaj je prav moderno zakonsko življenje najbolj primerno, da prežene ljubezen počasi, pa gotovo iz njenega doma.«¹⁷² Kristan v zadnjem delu svojega prispevka razkrije svojo socialnodemokratsko prepričanje, saj pravi, da je potrebno ustvariti razmere, v katerih bo ženska lahko ljubezen našla in vračala, ko torej zakon ne bo več dogovor. Kristan ponavlja Daničine misli, da je za srečen zakon potrebna emancipacija žensk.

Največ odziva je v *Slovenki* sprožil Daničin članek *Svobodna ljubezen in zakon*. Naslov razkriva, da se je posvetila tedaj aktualnemu vprašanju svobodne ljubezni. Avtorica lucidno opozarja, da je razprava o nemoralnosti družbe na prelomu stoletja umetno ustvarila podobo sodobne družbe kot najbolj nemoralne v vsej zgodovini človeštva, kar je po njenem prepričanju pretirano. V klicih po svobodni ljubezni in odpravi zakona ne vidi znaka propadajoče morale, temveč preobrat in prenovo zastarele morale. Danica ugotavlja, kakor že v prejšnjih zapisih, da sodobni zakoni niso srečni, kar je razumljivo glede na vzgibe, iz katerih se ženske in moški poročajo. Ker zgolj na materialnih dobrinah, ki jih oba zakonca prineseta v zakon, ni mogoče ustvariti harmoničnega zakona, si taki nesrečni zakonci želijo drugih zvez, torej svobodne ljubezni. Vendar je svobodna ljubezen v resnici korak nazaj, saj bi »moralo zabresti človeštvo brezpogojno v najgnusnejše blato nenravnosti, ker bi mu manjkalo določenih mej«,¹⁷³ če bi se svobodna ljubezen res uresničevala. Tudi v prihodnosti bo zakon še vedno imel svoj pomen, vendar bodo spremenjene vloge med spoloma. Ženske se bodo poročale iz ljubezni, saj si bodo eksistenco zagotovile s svojim poklicem, kar bo prispevalo k temu, da se bosta združila človeka, ki se ljubita. Vendar bodo kljub temu tudi zakoni, ki ne bodo srečni, in kadar v zakonu ni več prav nobene harmonije in ljubezni, takrat ni več smiselno v njem vztrajati. Zato

172 Etbin Kristan: *Pristna ženska potrebuje ljubezni za življenje*. *Slovenka*, 23. 9. 1899, št. 19, str. 441-443, tukaj 442.

173 Danica: *Svobodna ljubezen in zakon*. *Slovenka*, 15. 1. 1900, št. 1, str. 2-4, tukaj str. 2.

je predlagala kot rešitev tega problema ločitev. Ker se je zavedala drznosti svojih pogledov, jih je poskušala natančno razložiti in utemeljiti: »Nikakor pa se nam ni treba bati, da bi se ločitve brezprimerno množile, ako se jim prostovoljno in postavno vgoti, ali da bi taka naprava zapeljevala k lahkomišelnemu sklepanju zakonov. Morda se pač ne bode nikdo izpostavljal prostovoljno duševnim mukam, koje morajo brezpogojno napeljati k ločitvi. Pač pa nam kaže statistika uže danes, kako vzgojevalno upliva svobodna ločitev na zakonce. V amerianskih državah n.pr., kjer se je uveljavila ločitev zakonito, so se ločitve pač rapidno množile v prvih letih, pozneje pa so zopet pojemale.«¹⁷⁴

Danica celo poudari, da so zakonske zveze v državah, kjer so ločitve zakonito dovoljene, postale plemenitejše in idealnejše. Nato navede še en razlog, zaradi katerega se nesrečni zakonci ne bodo prehitro odločali za ločitev, in to so otroci. Vendar je za avtorico najpomembnejše, da se človeška družba spremeni tako, da bo nesrečnih zakonov čim manj, kar je mogoče le z žensko emancipacijo. Svobodna ženska ne bo prežala na moža, ne bo poročila prvega, ki jo bo hotel, temveč tistega, ki jo ljubi in ona njega. »Seksualno stran svojega žtija« v tej dobi nihče ne bo več zatiral, kakor bi jo morali sedaj, ko se moški lahko poročijo šele, ko si zagotovijo službo, s katero lahko preživljajo ženo in otroke. Nesmiselne se Danici zdijo tudi dolge zaroke, saj se v dobi čakanja na poroko zgodi marsikaj, kar vpliva na spremembo čustev, in poroka je tudi v primerih, kjer sta bila oba na začetku zaljubljena, velikokrat samo še formalnost. Takšen zakon, se po njenem prepričanju ne more obdržati. Zakon prihodnosti je zakon, ki temelji na ljubezni, in šele tedaj bo mogoče govoriti o svobodni ljubezni.¹⁷⁵

Daničine besede so vzbudile veliko pozornosti. Nanje se je odzval avtor v katoliškem *Slovenskem učitelju*. Izhajal je iz prepričanja, da so vsi zakoni srečni in da ni razlogov, ki bi lahko opravičevali ločitev: »Povzdigniti se hoče žena nad naravne zakone – in s tem izgubi varstvo, katero ji daje naravno pravo. Iznebiti se hoče blagih vezij, v katere jo z mehko milostno roko veže cerkvena oblast – in s tem

174 Prav tam.

175 Podobne misli o zakonu je Elvira Dolinar zapisala tudi v članku *V pojasnilo (Slovenka, 1900, št. 11, str. 243-245)*.

zgubi eksistenco v nerazdružnem zakramentalnem zakonu, katerega varuje in brani katoliška cerkev.«¹⁷⁶

Tudi *Slovenec* ob Daničem članku ni molčal. Označil jo je za slovenskega Bebla in je misli o ločitvi ostro zavrnil, saj je zakon »utemeljen v naukih katoliške cerkve«.¹⁷⁷ Anonimni avtor je še opozoril, da so tudi na Slovenskem nastopile pri verskem vprašanju protiverske težnje. V *Slovenskem narodu* je v satiričnem prispevku *Kako se je rimski doktor Janez »voglihal«* avtor Danico imenoval »anarhistko«, ki se »poganja za svobodni zakon s prosto ljubeznijo«.¹⁷⁸ Nekaj mesecev kasneje je tudi *Slovenka* objavila odziv na Daničin članek, ki ga je napisal Andrej Munih, pod psevdonimom Slavoljub Podslapinsky. Urednica je zapisala, da se ne strinja z vsemi avtorjevimi trditvami, kar ni presenetljivo, saj je med drugim zapisal:

Ako pogledamo okoli sebe, ako se ozremo po nesrečnih zakonih in po uzrokih istih, pridemo do uverjenja, da so v zakonu le abnormalni ljudje nesrečni, ter da so v obče le oni zakoni nesrečni, kjer je jeden del abnormalen, da so pa nesrečni tudi zakoni, ki so abnormalni že sami po sebi. Nemogoče je misliti, da bi bili srečni zakoni, v katerih sta zakonca zelo različne starosti, a istakotako ne morejo biti srečni zakonci, kateri so si različni po svoji omiki, po svojih vzgoji, po svojih nazorih. A vsi taki zakoni so abnormalni, so izjeme. Izjeme pa ne morejo postati nikdar red, abnormalnosti nikdar princip. Zato tudi na podlagi takih izjem ni mogoče postavljati načel, da je za rešitev seksualnega vprašanja treba pripoznati zakonito rešitev zakona.

Munih se je odzval predvsem na Daničin stavek, da svobodna ločitev nima zlih posledic. Opozoril je na zakone, v katerih so otroci, in menil, da bi nastal velik problem, če bi se ločenci poročili znova, imeli otroke in spet ugotovili, da niso za skupaj. Čeprav sam ugotavlja, da je malo srečnih zakonov, trdi, da je tudi prav malo nesrečnih. Kajti zakon, v katerem sta oba sprejela dejstvo, da njuna zveza temelji na dogovoru, ne more biti po njegovem prepričanju nesrečen.

Urednica Ivanka Anžič-Klemenčič mu je v opombi odgovorila: »Gosp. Podslapinsky sploh zavzema napram zakonu nekako, rekli bi, ekonomično stališče, ter posmatra zakonsko zvezo nekako tako kakor državni zakonik, t. j. kakor polnovel-

176 *Slovenski učitelj*, 1900, str. 57-59, tukaj 58.

177 *Naš Bebel. Slovenec*, 1900, 24. 2., št. 45, str. 1.

178 Dr. Vinko Sanjač: *Kako se je rimski doktor »voglihal«*. *Slovenski narod*,

javno zvezo mej dvema spolno različnima individuvoma. A tako naziranje zakona je popolnoma krivo in za najvažnejšo in najsvetejšo zvezo, ki se nahaja mej ljudmi – ponižujoče.«

Na Munihov članek se je odzval tudi anonimni avtor v *Rdečem praporju*, ki je Daničin članek označil za »dosti pameten« ter popolnoma zavrnil njegove besede o zakonu.¹⁷⁹ Avtorstvo članka bi bilo mogoče pripisati Abditusu II, ki je napisal *Aforizme k ženskemu vprašanju*, v katerih je večkrat napadel meščanski zakon kot institucijo, v kateri ni ljubezni in je sklenjena po dogovoru iz materialističnih razlogov. Ženska je zanj »še bolj ogoljufani del tega svetega, pred oltarjem sklenjenega kontrakta«,¹⁸⁰ ker so mladi moški pokvarjeni duševno in telesno. Pri tem avtor opozarja na razširjenost spolnih boleznih, na dvojno moralo, na preganjanje nezakon-skih mater, na težke razmere proletark in na prostitucijo.

Obširneje je Ivanka Anžič Klemenčič svoje poglede na zakon razložila v članku *O zakonu*. V uvodnem delu svojega prispevka je poudarila, da je »najpopolnejša in najvrednejša oblika zakona v katoliškem zmislu t. j. v s zmislu enoženstva in enomoštva in v zmislu nezdružljivosti«.¹⁸¹ Avtorica je zavrnila tako civilni zakon kot svobodno ljubezen, ki je zanjo to, da si vsak »izbira in menja po mili volji (in svoji privlačnosti!) druga za spolno občevanje glede 'ljubezni' je vsak popolnoma svoboden in ni za tozadevna svoja dejanja nikomur odgovoren«.¹⁸² Ivanka Anžič-Klemenčič je trdila, da z obliko katoliškega zakona ni popolnoma nič narobe, vzroki za nesrečne zakone se skrivajo predvsem v frivolnosti, s katero se sklepajo. Ne sklepajo se namreč iz ljubezni, temveč za povečanje premoženja in službeno napredovanje. Medtem ko so avtorji in avtorice v predstavljenih člankih pisali o meščanskih zakonih, je avtorica opozorila tudi na nižje sloje, v katerih se dekleta hitreje vdajo moškim: »Posledice spolnega občevanja navadno ne izostanejo in pod pritiskom javnega mnjenja in časih vesti vzame moški v zakon žensko, katere ne ljubi, pač pa dostikrat zaničuje. Kaj čuda, ako se mej takimi zakonci že zgodaj pojavijo konflikti, kaj čuda, da se tudi v nižjih slojih najti dovolj ljudi, ki jezno trgajo na

179 *Zakon in ljubezen. Rdeči prapor*, 1901, 21. 6., št. 25, str. 1-2.

180 Abditus II: *Aforizmi k ženskemu vprašanju. Rdeči prapor*, 1901, 24. 5., št. 21, str. 1-2, tukaj 1.

181 Ivanka Anžič-Klemenčič: *O zakonu. Slovenka*, 1902, št. 11-12, str. 280-282, tukaj 280.

182 Prav tam.

zakonski verigi!...«¹⁸³ Ivanka Anžič-Klemenčič vidi »grobokop zakonske sreče« tudi v podrejenosti žensk in v pomanjkanju izobrazbe: »Da, dvignite ženstvo na višji kulturni nivo, zbližite čimbolj žensko izobrazbo z moško in poglobite izobrazbo v obče – in prepričali se boste na lastne oči, kako kruto ste grešili nad človeško družbo, ko ste žensko izključili od resnične izobrazbe.«¹⁸⁴ V članku ni spregledala še enega razloga za družinske tragedije, in sicer alkoholizma: »Kdo bi seštel solze in gorje nesrečnih žena pijancev! In kdo zapopade gorje onih rodbin, kjer je žena udana pijančevanju, ali kjer sta mož in žena pijanca! Pač čas je že, da se zdramimo ter resno pomerimo s tem velikim sovražnikom človeške sreče!«¹⁸⁵ Avtorica je svoj članek zaključila z mislijo, da bi moral vsakdo pred zakonom dobro premisliti, ali je njegova ljubezen tako močna, da lahko prenese vso nesrečo in trpljenje in traja do smrti, ter da bi morale ženske svoje lepe lastnosti oplemenititi in poglobiti z izobrazbo. Če bi alkohol izgubil svojo prevlado in bi v družbi zavladala večja pravičnost – tudi za ženske, potem bi zakonci lahko pozabili vsaj polovico vseh svojih težav.

Ivanka Anžič Klemenčič je bila druga urednica *Slovenke*. Od Marice Nadlišek se je razlikovala po tem, da je pogled usmerila tudi v položaj žensk iz delavskega razreda in ne le meščank. Tako je v zvezi z zakonom opozorila, da je zakone iz koristi zaslediti tudi tam: »Ob teh okoliščinah je tem žalostnejše dejstvo, da je mej proletarijatom vedno več mož, ki se nočejo ženiti z drugo žensko nego s tako, o kateri vedo, da ima reden zaslužek v tovarni, s pranjem ali kakorsibodi. Tudi v proletarijatu se torej vrši nekaka kupčija ob zakonskih zvezah ter je zato tudi zakonsko življenje malokje srečno.«¹⁸⁶

Vsem objavljenim prispevkom o zakonu je skupno spoznanje, da je spremenjena družbena situacija pustila odtise tudi v intimnem življenju moških in žensk. Medtem ko katoliški tradiciji zavezani avtorji ne odstopajo od konvencionalnega zakona kot dogovora obeh partnerjev, v katerem ženske pristanejo na to, da jim je odrejena vloga možu pokornega in ubogljivega bitja, ki nima lastnih želja razen tistih, ki so v dobro možu in družini, se naprednejše avtorice in avtorji sprašujejo,

183 Prav tam, str. 282.

184 Prav tam.

185 Prav tam.

186 Ivanka A.: *O razmerah proletarskih žen. Slovenka*, 1901, št. 11, str. 285-288, tukaj str. 286.

kako najti pot iz začaranega kroga. Vanj so se namreč ujele ženske, ki so se hotele poročiti iz ljubezni in tudi v zakonu ohraniti osebno integriteto, in moški, ki so sicer spoznali, da ne morejo več vztrajati v svojih vlogah, a za nove izzive še niso bili pripravljene. Razprava o zakonu povzroči rise v podobi ženskosti, kakršno izrisujejo katoliški tradiciji zavezani avtorji in avtorice. Ob pokornosti, ponižnosti, vdanosti in odpovedi vsem užitek, torej ob lastnostih idealizirane ženskosti, se pojavijo pojmi, kot so samostojnost, pravica do lastne izbire in telesnih užitkov, ki pričajo o vdoru drugačnih pogledov v razprave o ženskosti.

»Vzgajajmo drugače naše hčere!«

Razprava o deklinški vzgoji

Prispevki, ki odgovarjajo na vprašanje, ali je potrebno deklice vzgajati drugače kot dečke, sestavljajo pomemben del razprav o vzgoji otrok. Vprašanje o posebnostih deklinške vzgoje vzbudi živahno polemiko tudi na Slovenskem, kjer se ob tem odpre vprašanje, kako vzgajati dekleta, da bodo postale požrtvovalne rodoljubke, ki bodo ljubezen do domovine vtilile svojim otrokom. Dekle, ki je vzgojeno v slovenskem duhu v narodno zavedno mater, je za mnoge avtorje iz druge polovice 19. stoletja pogoj za ohranitev slovenskega naroda. Prispevke o deklinški vzgoji lahko razdelimo v tri vrste razprav: na tiste, ki zahtevajo od mater, da vzgojijo zavedne Slovenke in ponujajo nasvete, kako ta pričakovanja uresničiti, na razprave, pri katerih večinoma sploh niso problematizirani in kritično reflektirani različni vzgojni pristopi glede na otrokov spol, ter na tiste, ki odpirajo prav tematiko neustrezne vzgoje kot posledice stereotipnega pogleda na vlogo žensk in moških v družbi.

Kot najbolj odmevno delo razprav o vzgoji, kakor se je izoblikovala v 18. stoletju in s svojimi prispevki zaznamovala tudi 19. stoletje,¹⁸⁷ večina raziskovalk in raziskovalcev razume Rousseaujevo knjigo *Émile ou de l'éducation* (1762). Delo sestavlja pet knjig, v katerih filozof razpravlja o vzgoji tako, da sledi fiktivnemu liku, Émilu, vse od rojstva do poroke. V peti knjigi se pojavi bodoča Émilova žena Sophie in pisec v zvezi z njo razpravlja o ženski vzgoji in izobrazbi ter poudari vlogo žensk kot po naravi pasivnih in šibkih bitij, ki jih določa to, da se trudijo ugajati in podrežati, njihova pradolžnost je materinstvo. Ko Rousseau dokaže, da se moški in ženski spol razlikujeta, izpelje iz tega tudi spoznanje, da je treba dekleta vzgajati drugače kot fante. Dekleta je treba vzgajati tako, da bodo ugajala fantom oz.

¹⁸⁷ Ob Rousseaujevem *Émilu* je potrebno omeniti v francoskem prostoru vsaj še razpravo Pierra Rousseauja *Système physique et moral de la femme* (1786), v angleškem razpravo *Letters on Education* (1790) Catherine Macaulay in v nemškem delo Joachima Heinricha Campesa *Väterlicher Rath für meine Tochter* (1789) ter Theodorja Gottlieba von Hippela *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* (1792).

moškimi, naučiti se morajo prilagajanja. V vzgoji deklet je treba spodbujati skrb za druge, ljubeznivost, spoštovanje moža, koristnost, krepost in zvestobo. Izdelek prave vzgoje je dekle, ki bo kot žena storila vse zato, da bo imel mož udobno življenje. Med znanji, ki naj jih ženska osvoji, sta kuhanje in skrb za gospodinjstvo, med talenti, ki jih ima, naj razvija tisti, s katerimi bo še bolj ugajala možu. Duhovna izobrazba žensk naj ne bo globoka in sijajna, temveč prijetna. Zato po Rousseauju dekleta niso potrebovala ne branja ne študija, nasprotno - inteligentne, izobražene ženske celo zanemarjajo ženske dolžnosti. Rousseau je zapisal, da bi vsaka učena ženska morala ostati stara devica, če bi bili na svetu sami razumni moški.

Z Rousseaujevimi mislimi se je spopadala Mary Wollstonecraft, ki je konec 18. stoletja pisala knjige o vzgoji deklet in se tudi v svoji znameniti knjigi *Zagovor pravic ženske* dotaknila tega problema: »Prelistala sem različne knjige o izobraževanju in vztrajno preučevala vedenje staršev in šolskih uprav. In kaj sem ugotovila? Globoko sem prepričana, da je zanemarjanje vzgoje mojih vrstnic poglaviti vir obžalovanja vredne bede in da zaradi množice hkratnih vzrokov, ki izvirajo iz enega prenačelnega sklepa, posebno ženske postanejo šibke in pomilovanja vredne.« Mary Wollstonecraft je bila, kot piše Eva D. Bahovec, Rousseaujeva kritičarka in občudovalka, »v njenih delih nima le vloge predhodnika, ampak predstavnika določenih idej in lastnih miselnih bojev«. ¹⁸⁸ Ta povezanost feministične misli z Rousseaujevo se v sicer mnogo manj teoretično zahtevni eksplikaciji pojavi tudi pri Zofki Kveder v članku *Kaj hočemo*, kjer je zapisala:

Samo čitajte n. pr. Rousseaujevega »Emila«. Ko piše o vzgoji Zofije, pravi: »Žena je stvarjena glavno zato, da se dopada možkemu.« Ali pri vzgoji Emila ne piše nikjer: »Mož je vstvarjen, da se dopada ženi.« – »Ni dovolj, da so lepe, ampak morajo se znati tudi omiliti. Ni dovolj, da so čednostno, ampak morajo biti priznane za čednostne. Mož, ki je pošten, je odvisen samo od sebe samega in lahko kljubuje javnej sodbi; ali žena, ki živi pošteno, je zvršila samo polovico svoje naloge, ker ji mora ravno toliko veljati to, kar svet o njej misli, kakor ono, kar je v resnici ... Vsaka žena hoče, da se dopade možkemu, ker mora to hoteti.« Ako govori tako mislec, kakor je Rousseau, potem je naravno, da ima ostala množica še mnogo bolj tesnosrčne nazore o ženi. ¹⁸⁹

Drug vir za drugačne poglede na vzgojo so bila za Zofko Kveder, Elviro Dolinar,

188 Eva D. Bahovec: *Rousseau in Wollstonecraft – drugič*. *Delta*, 1999, št. 1-2, 69-87.

189 Zofka Kveder: *Kaj hočemo?* *Slovenka* 1900, št. 10, 15. 10., str. 232-235, tukaj 233.

Ivanko Anžič in še nekatere avtorice, ki so se skrile za psevdonime ali inicialke, dela njihovih sodobnic iz nemškega govornega prostora. V esejih Rose Mayreder, ki so bili leta 1899 in 1900 objavljeni v dunajski reviji *Dokumente der Frauen*,¹⁹⁰ odkrijemo podobne misli kot pri *Slovenkinih* sodelavkah. Rosa Mayreder je v svojem, verjetno najbolj znamenitem eseju, *Kanon lepe ženskosti* (*Der Kanon der schönen Weiblichkeit*, 1899) zapisala, da se pri ženski vzgoji teži k temu, da bi se dekleta čim bolj približala kanonu lepe ženskosti. Pri tem se zanemarja individualnost, saj je edini cilj ustvariti nesamostojna bitja: »Metoda ženske vzgoje je usmerjena v to, da ustavi samoumeven razvojni proces, je metoda zatiranja, zastraševanja, umetnega preprečevanja rasti. Dobro vzgojeno dekletu je tako prestrašeno, da si ne upa storiti nobenega samostojnega koraka več.«¹⁹¹ Posledice vzgoje, ki dekletu ne dopusti, da bi se razvila, saj jo lahko nato naprej po svojih predstavah oblikuje njen mož, so vidne vse življenje, saj se takšno dekletu spremeni v žensko, ki je duhovno ostala na stopnji dekleta.¹⁹² Rosa Mayreder uporabi duhovito podobo, da so »dobro vzgojena« dekleta kot kulture iz rastlinjaka, pomehkužene in preobčutljive za življenje izven njega.¹⁹³

Takšne besede tudi na Slovenskem srečamo šele na prelomu stoletja in so odziv na konzervativne poglede na vzgojo deklet, kakršne so objavljale predvsem katoliške revije, čeprav tudi razglašeno napredni avtorji, kot na primer sodelavci revije *Vesna*, niso zelo zaostajali v zavračanju ženske izobrazbe in vzgoje, ki bi vodila k njej.

190 *Dokumente der Frauen* je bila feministična revija, ki je izhajala na Dunaju med leti 1899 in 1902. Urednice so bile Auguste Fickert, Marie Lang in Rosa Mayreder.

191 Rosa Mayreder: *Zur Kritik der Weiblichkeit*. Dunaj: Mandelbaum Verlag, 1998, str. 176.

192 Prav tam, 169.

193 Prav tam, str. 175.

Konzervativni pogledi v razpravah o vzgoji

Že leta 1861 je *Učiteljski tovariš* objavil članek *Od izreje ženske mladosti*. Učitelj z neke dekliške šole, ki se je podpisal z inicialkama J. J., je zapisal, da je razmerje med moškim in žensko določil Bog z besedami *Možu boš podložna*. Svojo vrednost so po njegovem prepričanju ženske dobile šele s krščanstvom. Avtor ugotavlja, da se duševne moči in sposobnosti pri obeh spolih ne razvijajo enako. Moški sodi z umom, presoja s pametjo in čuti s srcem. Drugače je pri ženski, ki »prevdarja. Sodi in čuti skoraj samo s sercom, tedaj ljubi ali sovraži iz vsega serca brez premislika in prevdarka, in ne verjame lahko pametnim besedam, — je bolj nestanovitna, kar danes ljubi, jutri sovraži, dasiravno sama ne more odgovarjati od tega. Od abstraktnih ali posnetih vednosti, pri katerih se nič s čutjem ne pozna, večjidel kaj ne razumé.«¹⁹⁴ Zato avtor pravi, da se naj ženske vzgaja glede na te njihove sposobnosti. V drugem delu svojega članka avtor daje konkretna navodila, kako deklico izvežbati v pokornosti in ponižnosti. Vse to je pomembno zato, ker dekleta postanejo matere in to je njihova vrlina, saj »če se na to ozremo, koliko so verle žene k slavnim delom svojih mož ali sinov pripomogle,« bomo, kot zaključí avtor, »resnično pobožnost pri ženskem spolu razširjali«.

Leta 1883 je objavil učitelj Josip Ciperle niz člankov z naslovom *Ženska vzgoja* v reviji *Učiteljski tovariš*, ki jih je leta 1896 izdal tudi v knjigi *Narodna vzgoja*.¹⁹⁵ Ciperle je ustvaril (najbrž po Rousseaujevem zgledu) lik Julije, ki predstavlja idealno vzgojeno dekle. Kot piše avtor, je najpomembnejša naloga staršev, da poskrbijo, da se njihove hčere ne pohujšajo. Kot moto desetega poglavja svojega razpravljanja o ženski vzgoji je Ciperle izbral citat patra Abrahama a St. Clara, ki je o devicah zapisal, da morajo biti kot juha v bolnišnici. Kakor na njej ni oči (od maščobe), tako se na njih ne smejo ustavljati fantovske oči. Dekliška vzgoja mora izoblikovati disciplinirane osebe, ki ne smejo biti »prevesele, prežive«. Kot rešitev vseh predagoških zagat se je Ciperletu razkrivala vera:

¹⁹⁴ J. J.: Od izreje ženske mladosti. *Učiteljski tovariš*, 1861, str. 94-96 in 111-114, tukaj 96 in 114.

¹⁹⁵ Na Ciperletovo knjigo se je kritično odzvala anonimna recenzentka v *Slovenki* (15. 6. 1900, str. 139-140), ki je ogorčeno zavrnila njegove trditve »da so študirane ženske za narod popolnoma zgubljene« in da naj »naši narodnjaki gledajo, da vprežejo kolikor mogoče mnogo naših slovenskih deklet v zakonski jarem«.

Ako se preveč izobrazuje njih um, zanemarja se versko čustvo in sploh sercé. Dokler bodo naša dekleta namesto jutranje molitve brale eno ali dve poglavji iz kacega šušmarskega romana, dokler se bodo mesto verskih resnic učile na pamet fizikalčnih hipotez, ostale bodo take, kakor so dan danes, namreč: predrzne, nevedne in sploh malopridne. Zato je treba pri ženski vzgoji nastopiti vso drugo pot. Odpraviti je treba iz nje vsako nepotrebno, ter ohraniti le to, kar je treba ženski, »da bode dolgo živela in da se ji bode dobro godilo na zemlji.« Ali dobro se ji ne bode godilo, ako postane preučena doktorica, ali učiteljica ali kaj drugega enacega.¹⁹⁶

Bistvena poteza, ki jo je treba razvijati v deklici, je za Ciperleta pokorščina, zato bi svojo Julijo vzgojil po naslednjih priporočilih:

Ona bodi predvsem pokorna in ponižna deklica. Pokorščina in še mnogo drugih lepih lastnosti izvira iz vere, kajti ta nas uči spoštovati stariše ter njih namestnike. Ali le ni dovolj, ako se ji samo pripoveduje, da ima se uklanjati našim zapovedim; ampak pokorščine naj se uči tudi v dejanji.

»Možu bodeš pokorna!« - S temi besedami odločil je stvarnik ženi nje nalog. Ona ne sme biti gospodovalka, ampak le slušalka. In tako je tudi prav; in slabo znamenje, in hudo je živeti tam, kjer vladajo ženske. Toda ravno vzgoja pokorščine se tako rada zanemarja pri ženskih.¹⁹⁷

Ciperle daje materam tudi konkretne napotke, kako naj ravnajo. Svetuje jim, da naj ne pohvalijo hčerke ali se ji celo zahvalijo za dobro opravljeno delo, naj ji nalagajo samo natančno odmerjene dolžnosti, da se ne bi mogla izgovarjati, da je pozabila. Prav tako priporoča kaznovanje, če so se dekleta pregrešila zoper povelja in še doda: »Ne laskajmo se jim, ne dajajmo jim potuhe in nikake prednosti pred dečki.«¹⁹⁸ O prednostih, ki jih ima vzgoja dečkov pred deklicami, avtor ne izgublja besed, saj se mu zdi prav, da imajo možnost izobraževanja, kajti njihova družbena vloga se povsem razlikuje od ženske. Tudi za žensko je dobro, če je bistrumna, »a svoj bister um naj úri in vadi na stvaréh, ki spadajo v nje delokrog. Nevarno je naravnost za njo, ako si ga bistrí na stvaréh, katerih vsled svojih pomanjkljivih dušnih zmožnosti nikdar popolnem ne more prebaviti.«¹⁹⁹ Povsem v risu patriarhalnega in celo mizoginega pogleda na vlogo žensk so Ciperletove besede o izobraževanju žensk in ženski samostojnosti:

196 Ciperle, 164.

197 Ciperle, n. d., 213.

198 Ciperle, n. d., 231.

199 Ciperle, n. d., 164.

Nekdaj se je prištevala pravica le onim čednostim, ki so lastnina samo možém. Zato so bili sodniki le možjé; le možém je bilo dovoljeno prisegati, le možém potegovati se za pravico. Ženskim je bilo zaprto vse to. In dobro je bilo tako. Ne mislimo, da so bile ženske vsled tega zatirane, tlačene, ali morda čisto brez vseh pravic. Možjé so bili vedno galantni, celó pregalantni do njih. Oni so se borili pač sami za pravice, ali potem so jih delili vestno s svojimi ženami.²⁰⁰

Že Ciperle na več mestih zahteva nov pristop k vzgoji deklic, vendar gre za vrnitev k izredno tradicionalni vlogi žensk. Njegovi zapisi so zanimivi, ker je pred Antonom Mahničem v ženski emancipaciji videl grožnjo in jo spodbijal s trditvami, za katere je iskal argumente v katoliški ideologiji: »Trebaja ohraniti hčere v vedni odvisnosti. Ali slišim užé vprašati: Ali ne bode na takov način nikdar samostojna? I, kdo jo tudi sili? To je ravno prokletstvo naše zdanje vzgoje, da vzgojamo tako samostojne ženske, kakor so profesorice, doktorice i.t.d. Odvisna bodi hčí najprej od svojih starišev, in pozneje od svojega moža.«²⁰¹ Za dekleta, ki svojega poslanstva niso videle v zakonu in materinstvu, Ciperle ni našel dobre besede: »In ako ne dobí moža slišim zopet vpraševati. – Ako ga ne dobí, ga nima tudi; jaz ji ga ne bodem preskrboval; in tudi ne mislim sposovati knjige o vzgoji onih hčerá, ki imajo namen, postati enkrat stare in zarjavele device. Ako dekleta ne dobí moža, je največ sama kriva, ker ravná ali ko tica, ki visoko leta, in nizko obsedí, - ali ko ona štirinogata žival, ki rije le po blatu.«²⁰²

Ko je leta 1896 izšla *Narodna vzgoja*, je nepodpisani avtor v *Kmečkih in rokodelskih novicah* knjigo priporočal v branje staršem, učiteljem in rodoljubom ter povzel iz nje nekaj misli, kako vzgajati, saj se »zadnji čas mnogo govori in piše o vzgoji ženstva in zato bode vsakega zanimalo, kako sodi pisatelj te knjižice o tem predmetu«. Kot je razvidno v nadaljevanju, je pisec članka navdušen nad Ciperletovimi spoznanji, saj je tudi zanj emancipacija grda beseda: »Ni slovanska in no slovenska, hvala Bogu; a tudi prikazen, da se od-tuja ženska pravemu svojemu poklicu, ni slovanska in tudi ne slovenska.«²⁰³

200 Ciperle, n. d., 308.

201 Ciperle, n. d., 354.

202 Prav tam.

203 *Ženska vzgoja. Kmečke in rokodelske novice*, 1896, št. 21, str. 206-208, tukaj 207.

Že v času Ciperletovih objav v *Učiteljskem tovarišu* je podobne misli o tem, da znanje tujih jezikov in igranje na inštrument za bodočo ženo in mater ni potrebno, izrazila Pavlina Pajk v *Nekaj besedic o ženskem vprašanju* (1884). Avtorica poudari, da je vprašanje o tem, kakšna bi morala biti ženska vzgoja, lahko, odgovor pa težaven, kajti:

Stara, nekdanj navadna odgoja žensk sevéda bi nikakor več ne zadostovala sedanjim zahtevam. S svetovnim napredkom mora napredovati tudi ženska odgoja, sicer bi napredek ne bil občen in bi ne mogel širiti se. Pa ali bi se ne dalo med nekdanjo in sedanjo žensko odgojo najti prave razmere, ktera bi nam stvarjala blagih, izobraženih mater, pridnih in razumnih gospodinj?²⁰⁴

Pavlina Pajk se je zavzemala za vzgojo srca in ne razuma ter trdila, da je edini pravi poklic ženske materinstvo, in s tem podložnost, pokornost možu. Nasprotovala je obveznemu šolanju deklic, ker je po njenem prepričanju učenje matematike, fizike in drugega za deklice mučenje. Starši jih dajejo v šole le zato, da se lahko hvalijo z izobraženo hčerko. Ženske so ustvarjene za vzrejo in vzgojo otrok, vendar morajo biti tudi malo izobražene, da lahko uspešno opravljajo svojo vlogo, ki jim jo je namenila narava. Pisati morajo pravilno slovenščino, kakšen svetovni jezik ne škodi, nekaj morajo vedeti tudi o književnosti. Vendar je za tako izobrazbo dovolj le nekaj ur na dan, ostali čas pa naj prebijejo v učenju gospodinjstva, v negovanju bratov in sester ter učenju ročnih del. Kljub vsemu pa morajo ceniti izobrazbo, ki jo lahko dosežejo. Pavlina Pajk ob vsem tem priznava, da vsem ženskam ni dano, da bi imele družino, zato je pomembno, da si dekleta dobijo primerno izobrazbo. V prihodnosti jih vidi ne le kot učiteljice in vzgojiteljice, temveč tudi kot zdravnice.

Tudi Jakob Dimnik je poudaril, da je deklinška vzgoja za človeštvo zelo pomembna, saj bodo deklice nekega dne postale matere in od njih je odvisna sreča človeštva. Najpomembnejša pri vzgoji je vera, kajti »neverna ženska ne mika, ne navdušuje in ne osreči nikogar«. Dimnik je kritičen do sodobnih načinov vzgajanja:

Zdanja domača vzgoja skrbi pa le preveč za to, da se izobrazijo ženske za svet, da se znajo obnašati v družbi, da so učene, dovtipne, predrzne. Roditelji so ponosni na take hčere, ki se znajo dobro odrezati tacemu možu, ter ga znajo s svojimi odgovori uganjati v kozji rog. Dobro in potrebno je, da je ženska bistroumna, a svoj bister um naj úri in vadi na stvaréh, ki spadajo v nje delokrog.²⁰⁵

204 Pavlina Pajk: *Nekoliko besedic k ženskemu vprašanju*. Kres, 1884, str. 457-463 in 507-511, tukaj 462.

205 Dimnik, nav. d., str. 124-125.

Podobne misli je izrazil tudi Anton Mahnič v *Pismih o vzgoji*, kjer se je v dvanajstem pismu posvetil vprašanju *Kak poklic imajo ženske v človeškem društvu. Kako jih moramo vzgajati* in ugotovil, da pravilna vzgoja ustvari žensko, ki je »dobra in vbogljiva hči, zvesta, sramežljiva nevesta, pobožna, vestna mati«. Mahnič zaključil:

Ne delajmo pač žensk vsegavednih! Vže tako so podedovale od matere Eve prevelik kos radovednosti: vse hočejo videti, vse ovohati, ob vsem jezik obrusiti! Marveč brzdajmo njih lahkomišlenost in zvedčavost, podstrižimo krila njih oholosti, krotimo jim jezičnost, pa učimo jih strahu in pokornosti, vcepljajmo jim v mehko srce ljubezen do boga in bližnega, vsmiljenje do trpečega človeštva – in žena bo dika, bo blagoslov našemu društvu.«

V devetdesetih letih je izšlo v *Vesni* kar nekaj člankov o spremenjeni ženski vlogi v družbi. Ena izmed pogostih tem je bila tudi vzgoja deklet. O. Z. (Janko Vencajz) je poudaril, da je vzgoja slovenskih deklet prepuščena tujcem, ki jih učijo tako, da v njih zamre »ljubezen do domače knjige in izobrazbe«: »Vzgajati je treba devojko, da razume narod in postane v njem dobra soproga, gospodinja in mati, kar je nje najvzvišenejši poklic. Narodno vzgojena in naobražena žena je sreča za rod, katere ni možno preceniti; isto priznava že naš pregovor, ki dé: žena podpira hiši tri ogle, mož pa jednega.«²⁰⁶ Tudi v devetdesetih letih so poudarjali pomen pravilne vzgoje narodno zavednih deklet za razcvet in napredel slovenskega naroda. Že v prvi številki *Vesne* je Vencajz, ko je poročal o ustanovitvi višjih dekliških šol pri drugih narodih, zapisal:

Kaj pa mi? ... Bi ne bilo možno osnovati v Ljubljani višega dekliškega izobraževališča, ki bi stalo na stopinji viših razredov srednjih šol (kajti viši razredi osemrazrednih šol so jednaki meščanskih polam, oziroma nižim razredom srednjih šol) in slovenski vzgajalo dekleta primerno časovnim zahtevam, katerim se i naš narod ne bode mogel ustavljati dolgo?! Čas pride, ko bo morda prepozno, radi tega pač ni odvažno opomniti tega, kar je potrebno in postaja vedno potrebnejše.²⁰⁷

Tudi v članku *Naše narodno ženstvo*²⁰⁸ je isti avtor (skrit za drugo šifro) v *Vesni* pozdravil ustanovitev učiteljsišča, vendar predvsem zaradi vpliva, ki bi ga

206 O. Z.: *Dekliška vzgoja in narod. Vesna*, 1892, št. 2, str. 26-27, tu 27.

207 V. B.: *Više žensko izobraževališče. Vesna*, 1892, št. 1, str. 13.

208 Podobne misli zapiše tudi v članku *Ženstvo po naših mestih in trgih (Vesna)*, 1892, št. 11, str. 178-179).

imele izobražene ženske pri razširjanju rodoljubja. Vzgoja deklet je po avtorjevem prepričanju še pomembnejša kot vzgoja dečkov, saj one potem vzgajajo otroke. V zvezi s tem je Vencajz poudaril nujnost ustanovitve ženskih učiteljskih, ki pa ne morejo biti enaka tistim za moške. Pri učnem načrtu je po avtorjevem mnenju potrebno misliti na »razloček duhovnih i duševnih svojstev obeh spolov in primerno rešiti sestavo učnega načrta«.209 Njegova vizija je bila jasna: »Če država odpira ženstvu strokovne obrtne šole, mogla bi mu odpreti i višja srednja učilišča, na katerih bi završile svojo omiko in se priučile do dobra svojej bodoči nalogi, naj si bode uže ta ali ona.«210

V naslednjem letniku *Vesne* je Vencajz, ki se je v pri tem članku skrnil za črki »nc«, zapisal, da hoče nadaljevati z opozarjanjem »Vesnank« na »domače pereče vprašanje slovenske dekliške šole«.211 Avtor ugotavlja, da manjka Slovincem za ustanovitev teh šol samo »nekaj dobre volje, narodne odločnosti in energične delavnosti«. Spet je poudarjeno, da te šole potrebujemo, ker je »dobra vzgoja temelj narodnega blagostanja«. Vzgoja je za avtorja pred izobraževanjem, zato si ne želi šol po ruskem zgledu, prav tako ne po nemškem zgledu gimnazij »saj ne vzgojamo žensk, da nam kedaj deklamujejo Homera ali Vergila«. Avtor je tudi prepričan, da ženske še ne potrebujejo vseučilišča, to se mu zdi popolnoma odveč in predstavi svoj predlog:

Treba pa nam žensk, katere bodo dobre žene boljšim in najboljšim slojevom narodovim. Zatorej bi poleg splošnej naobrazbi potrebnih predmetov nikakor ne hoteli pogrešati ročnih del, gospodinjstva in morda kuharstva. Nikakor dalje ne moremo odobravati, da deklice toliko časa v šolah posedajo, kot naši mladeniči. Ženski je treba s šolo preje nehati, in zato moramo delovati najprvo na preustroj naših doslejšnjih dekliških šol.212

Vencajz je natančno opisal, kako je treba spremeniti obstoječe šole in dodal: »Treba nam šole, katera bi vsporedno z učiteljsko pripravnico po dokončani meščanski šoli poučevala popolnem narodne deklice. Te bi se v prvi vrsti ne vzgajale kot učiteljice, marveč splošneje kot žene.«213 Leta 1893 se je v *Vesni* oglasila prva ženska,214 vendar ni prispevala naprednejših idej kot njeni predhodniki.

209 A.E. *Naše narodno ženstvo*. *Vesna*, 1892, št. 7, str. 104-105, tu 104.

210 Prav tam, 105.

211 -nc-: *Beseda našemu ženstvu*. *Vesna*, 1893, št. 1, str. 10-11, tu 10.

212 Prav tam, 11.

213 Prav tam.

214 Za ime Sk.M., Primorka, se je najbrž skrila Marija Skrinjar.

O vzgoji deklic je pisala v širšem kontekstu njenega pomena za narod. Zavrnila je misel, da naj bi tudi moški sodeloval pri vzgoji: »Slovensko moštvo ima na gospodarskem, političnem in slovstvenem polju toliko dela, da mu za domačo vzgojo dece ne preostaje skoro minuta. Prevzeti jo morajo torej žene, odgajajoče svoje otroke v zavedne in značajne mladeniče in deve s tem, da podpirajo sloven. šole, ki delujejo v istem smislu, tedaj posebno šole družbe sv. C. in M.«²¹⁵

Z vzponom slovenskega meščanstva so tudi v vzgojo deklet prodrli vzorci meščanske vzgoje, ki je bila namenjena temu, da bodoča žena v družbi predstavlja drugo polovico sposobnega meščanskega para. Zaradi tega so dekleta poučevali domači učitelji in učiteljice v glasbi in tujih jezikih, nekatere so starši poslali tudi v internat.²¹⁶ Vzgoja, ki je bila primerna za dekleta iz višjih slojev meščanstva, se tedanjim razpravljalcem o deklinški vzgoji za slovensko dekle, ki se je kot žena morala v veliki meri posvetiti tudi vsakdanjim gospodinjskim opravilom, ni zdela primerna ali kot je zapisal že omenjeni anonimni avtor iz *Kmečkih in rokodelskih novic*:

Današnja vzgoja naših hčera je pa tudi tako napačna, tako kriva in nerodna, da ji ni iskati nikjer para. Klavir, francoščina, matematika in še kaj enacega, to so predmetje, na kojih si brusijo naše hčere svoje možgane; gospodinjstvo, to je pa predmet, na kojem bi še slame ne brusile. Kaj naj tedaj storimo? Vzgajajmo drugače naše hčere, učimo jih gospodinjiti, in puščajmo v nemar klavir in francoski jezik. Obujajmo v naših hčerah občutek, da je jedini in pravi poklic ženski, da postane dobra gospodinja.²¹⁷

Podobno je pisal tudi učitelj Jakob Dimnik v svoji knjigi *Domača vzgoja*, ki je poudarjal, da so ročna dela pomembnejša od učenja jezikov, astronomije, matematike in fizike, še pomembnejše je, da dekleta nimajo nobenega prostega časa:

Do dvanajstega leta pečajo naj se deklice izven šolskega časa z najpotrebnejšimi in najkoristnejšimi rečmi; pletenje, kvačkanje, vezenje in šivanje naj bode njihovo delo. Potem naj se učé po sobah pospravljati, prah brisati, postiljati i.t.d., na ta način postanejo

215 Sk. M., Primorka: *Naše ženstvo in vzgoja slovenske dece*. *Vesna*, 1893, št. 10, str. 155-156, tukaj 155.

216 Zgodbo dekleta, ki se v internatu ne nauči ničesar koristnega za to, da bi postala dobra žena predstavniku novega sloja slovenskega malomeščanstva, prikazuje novela *Institutka* Frana Govekarja, objavljena v zbirki *O, te ženske!* (1897)

217 (1896: 207)

bolj pripravne, močnejše, ponižnejše. Po dvanajstem letu pridejo na vrsto bolj fina dela. V počitnicah vadijo naj se tudi kuharstva. Nič ni za ženski spol bolj potrebno, kakor delo, ljubezen in veselje do dela, koje pomiri vse strasti, prepodi vse skušnjave ter stori človeka zadovoljnega in srečnega; iz lenobe izvira pa nezadovoljnost, nesreča i.t.d. Krepostne dekllice niso nikdar lene in one, ki so od nežne mladosti pravilno vzgojene, kojim je vkoreninjeno veselje do dela, ne postanjejo nikdar sebične, nimajo veselja do napuhnjenega lišpanja in dopadati drugim.²¹⁸

Omembe vreden je še članek iz leta 1901 v *Slovenskem učitelju*, saj je njegov avtor, ki se je podpisal s črko "k", podal novo interpretacijo propada rimskega cesarstva, ki naj bi ga povzročila nepravilna vzgoja deklet. Razložil je, da so v starem Rimu že štirinajstletne dekllice bile domine, kar je pomenilo, da so imele poleg drugega razkošja tudi učitelja. Ob grščini in drugih vedah so se učile tudi plesa in telovadile, gojile so celo borilne športe. Avtor je podal strašljive podobe iz njihovega razgibanega življenja: »Pretepale so se po ulicah, same dirkarile po mestu, ponočevale, pijančevale in se borile celo s surovimi gladiatorji in z zvermi. Nekatere bojzljivejše so se pa izgubljale v sentimentalnih ljubezenskih spletkah, pečale se zlasti z godbo, o katere škodljivem vplivu beremo često bridke tožbe.« Še bolj usodne so bile posledice takšne vzgoje, saj je, kot piše avtor, »zastrepila vse rodbinsko življenje in po pravici smemo reči, da je ona vrgla ob tla veličastno rimsko državo.« Nato je zgroženo ugotavljal, da se vse to ponavlja v njegovi dobi, zato se je čutil poklicanega, da o tem poroča in opozori sodobnike, kakšne nevarnosti pretijo, če ne bodo vzgajali deklet v skladu s krščanskimi vrednotami, temveč prepustili liberalcem, da razširijo svoj »pogubni polsentimentalni, polysurovi, a vedno nečimerni in neravni duh.«²¹⁹

Moderni pristopi k vzgoji deklet

Povsem nasprotnega mnenja je bila Nada, ki je leta 1901 v *Slovenki* poudarila, da se morajo dekllice izobraziti še v naravoslovju, zgodovini in književnosti. Nasprotno od predhodnikov in predhodnic je popolnoma zavrnila vzgojo deklet za zakon:

218 J. Dimnik, nav. delo, str. 130.

219 -k.: *Važnost ženske vzgoje. Slovenski učitelj*, 1901, št. 12, 15. 1., str. 177-178, vsi navedki str. 178.

Vzgoja le za zakon je že radi tega problematične vrednosti, ker ne vemo, ali dotično deklico čaka sreča »sladkega jarma«, ali ne. Trebalo pa bi tudi v vsakem posameznem slučaju specielne vzgoje, po razmerah, v katerih bo dotičnica imela živeti, po značaju moža, ki ji ga mila ali nemila usoda nakloni. To pa je, kakor je jasno, nemogoče. Da je vzgoja deklet za zakon čudna zahteva, kaže nam nadalje dejstvo, da še nikomur ni prišlo na um, da bi hotel za zakon vzgajati tudi moške. Poslednji bi pa bili take vzgoje v neki meri prav tako potrebni, kakor ženske. In vendar bi se ves smejal, ako bi kdo prišel s tako zahtevo na dan.²²⁰

Nada še opozarja, da starši za šolanje sinov žrtvujejo ogromne vsote, medtem ko se mora deklica zadovoljiti z doto, »ki navadno ni v nikakem razmerju z dediščino, katero je dobil tekem let njen brat«. ²²¹ Zato se sprašuje, zakaj ne bi starši tudi deklicam »poskrbeli za duševno doto, katere jim ne ne morejo tatovi odnesti, niti ogenj uničiti?!«²²²

Čprav je Elvira Dolinar enega izmed svojih prispevkov v *Slovenki* nasloвила *Naše ženstvo*, je v njem pisala tudi o vzgoji deklet, saj se ji zdelo, da je problem ženske odvisnosti povezan z nepravilno vzgojo: »Ali ni morda baš nevednost, ta navivnost naših deklet kriva, da se ne morejo vpreti sè zadostno močjo viharju življenja, da podležejo pod prvim navalom, ker je njihova vzgoja zamudila vaditi jih v moči, vežbati njihov duh in vtrditi njihovo žilavost v življenja boju.«²²³ Zato Danica staršem svetuje: »Vcepljajte svojim hčeram nekoliko manj vdanosti in sanjarjenja, zato pa nekoliko več ponosa, poguma in energije. Naš vek potrebuje le krepkih značajev; mehkužnost smo deli med staro šaro, česar še naša dekliška vzgoja neče priznati. Toda ženska, vzgojena po starem sistemu, je le kulturno ovirajoči faktor.«²²⁴

V članku *Ženska kot vzgojiteljica*, ki ga je časopis *Österreichische-Volkszeitung* odlikoval s častnim imenovanjem,²²⁵ je poudarila pomen enakopravne vzgoje deklic in dečkov. Naloga matere je, da nikjer ne spodbuja zaničevalnega odnosa dečkov do deklic:

220 Nada: *Vzgoja deklet. Slovenka*, 1901, str. 233-234, tukaj 233.

221 Prav tam.

222 Prav tam.

223 Elvira Dolinar: *Naše ženstvo. Slovenka*, 1900, št. 3 (11. 2.) str. 50-52, tukaj 50.

224 Prav tam: 52.

225 Tako je bilo navedno pod črto.

Temelj k poznejšemu zaničevanju vsega ženskega je položen vselej že v hiši starišev, na igrišču ali v šoli, kjer imajo dečki dosti prilike opazovati divergujoči način vzgajanja, ki hoče napraviti iz malih deklic pohlevne punčice, med tem ko se trudi vzgajati dečke v »gospodarje sveta«. Nikakor pa ni smešno, marveč prav žalostno, če že tak mali nepriprav vsklikne, v popolni zavesti svojega »moškega dostojanstva«: »Oh, saj le dekle!« Dajati vzgoji že na tej stopnji drugačno smer, to bodi glavna skrb ženske. [...] Ona naj jih uči, da je samo jedna morala za obadva spola in da ne more biti v čast nemu, kar potiska drugega na najnižjo stopnjo človeštva.²²⁶

V prispevku *Ženski diletantizem* je še enkrat poudarila zgrešeno vzgojo meščanskih deklet. Njene besede razkrivajo, da je dobro poznala tedanje avtorice iz nemškega prostora, saj uporablja zanje značilno dikcijo:

Moderna vzgoja »višjih hčera ne vpraša po zmožnosti niti po veselju do stvari. Tu velja samo strogi »m o r a.« Salonska izobrazba zahteva od mlade dame, da poje v društvu pesmice, spremljajé se na klaviru, zahteva od nje, da riše in radira, da slika v akvarelu, zahteva finega vezanja in šivanja, čipkarenja, rezanja usnja, rezljanja v lesu in sam Bog vedi, kakih ročnosti še. Vrh tega mora govoriti vsaj dva ali tri tuje jezike perfektno, in vse to mora biti dovršeno v šestnajstem ali vsaj osemnajstem letu. [...] Moderna vzgoja ženske je pravi atentat na vse njene lepe zmožnosti. [...] Zato naj si pa stavi vzgoja ženske nalogo, preiskati, na katero stran leži nadarjenost posameznega individua, in na to stran naj ga skuša razviti do popolnosti.²²⁷

Podobno tudi Ivanka Anžič opozarja, da vsa tradicionalna ženska vzgoja stremi le k temu, da se dekle le na zunaj omika, da pozna navade in zahteve salonske družbe, da igra na klavir in da govori več modernih jezikov in to da zna prikrivati svoje slabosti, dostojno, a intenzivno koketirati, nikakor pa se ne sme zanimati za nič, kar je izven meja meščanskega sveta. Od nje se zahteva in pričakuje le, da »si ve pridobiti moža, o katerem je možno z večjim ali manjšim opravičenjem reči, da je 'dobra' ali celo 'briljantna partija'«. ²²⁸ O ženski vzgoji je pisala tudi Zofka Kveder. Tudi ona je poudarila, da je vsa skrb namenjena le dekletovi zunanosti, saj se vzgajajo »zato, da dobe moža«²²⁹ in so duhovno prazne: »Gleda se samo na zunanost! Da so hčerke lepo opravljene, da se gracijozno smehljajo, pred vsem,

226 Elvira Dolinar: *Ženska kot vzgojiteljica*. *Slovenka*, 1900, št. 8, 15. 8., str. 177-178, tukaj 178.

227 Elvira Dolinar: *Ženski diletantizem*. *Slovenka*, 1900, št. 8, 15. 8., str. 172-173.

228 Ivanka Klemenčič: *Žene izobraženih krogov na delu za prosveto*. *Slovenka* 1901, str. 33-37, tukaj 34.

229 Zofka Kveder: *Kaj hočemo?* *Slovenka*, 1900, št. 10, 15. 10., str. 232-235, tukaj 233.

da pač ne kažejo ni trohico samostojnosti, da nimajo prav nič svojega značaja, nič svoje volje, da so vedno navezane v vseh stvareh na druge, to je seveda cilj ženske vzgoje.«²³⁰ Zlaganost vzgojnih napotkov avtorjev, ki so prikrajšanost deklet za izobrazbo opravičevali z naravnim poslanstvom žensk, je Zofka Kveder ostro zavrnila: »Žensko treba vzgajati za njen naravni poklic, za ženo in mater – ponavlja se vedno v nešteti variacijah. — Ah pojdite mi s takšno vzgojo! Kaj pa jih učite? Laskati se možkim in čakati na nje, kakor na odrešenike! Odgojite nam raje ljudi, storite iz ženske najprej človeka, za ženo in mater nas je že narava sama odgojila.«²³¹ Osebo prizadetost je mogoče prepoznati tudi v odgovoru Karli Ponikvar, ki je napadla *Misterij žene* in zapisala, da je meščanska dekleta potrebno zaščititi pred resničnostjo in ohranjati njihovo nevednost o dvojni morali sveta, v katerem živijo. Zofka Kveder ji je odgovorila:

Ako se bo naše ženstvo odgajalo po receptu naših psevdo-moralistov, potem vsekakor nečemo nikdar dočakati, da bi se pri nas res kaj d e l a l o v resnični blagor ženstva. Naivno-nevedne dvajsetletne deklice ne bodo nikdar postale delujoče žene. Z dvajsetimi leti človek ni več otrok, posebno žena ne, ki se telesno in duševno hitreje razvija od moža. Čas je, da zve, da svet ni igrača, da niso samo pisane livade in bistri potoki na zemlji, ampak tudi nepopisno mnogo gorja, katerega preprečiti in blažiti ji je dolžnost. [...] ²³²

Karli Ponikvar in vsem, ki so dekleta hoteli ohraniti v nevednosti in slepoti za neprijetne strani življenja, je odločno zapisala:

Dajte nam prostost individualnega razvitka, vzgajajte nas ali ne trudite se, držati nas v nevednosti in neumnosti, ne delajte nas bedastih, mesto da bi nas učili! Otvarajte nam oči, da vidimo lastno dušo. In ne bo vam treba graditi nam predsodkov, kovati nas v verige tesnosrčnosti in nevednosti, da se »ne zgubimo«. Čemu nas vzgajate v otroke, ko bi nas lahko vzgojili v ljudi, čemu nas skrivate pred lastnimi očmi, mesto da bi nam rekli: Išcite sebe! Ako probudite v nas ponos čiste duše, zavest jakega karaktera, boste lahko brez skrbi, da si same najdemo srečo. ²³³

230 Zofka Kveder: *O ženskem vprašanji*, Slovenka, 1900, št. 3, 11. 2., str. 64-68, tukaj 67.

231 Prav tam: 68.

232 Zofka Kveder: *Naš hiperidealizem*. Slovenka, 1900, št. 9, 15. 9., str. 208-211, tukaj 208.

233 Zofka Kveder: *Kaj hočemo?* Slovenka, 1900, št. 10, 15. 10., str. 232-235, tukaj 234-235.

Zofka Kveder se je dotaknila tudi problema ženske vzgoje v internatih. Kot gojenka uršulinskega samostana v Ljubljani je vzgojo deklet v teh institucijah dobro poznala in se zavedala, kako nujne so spremembe. Skoraj tri desetletja pred Zofko Kveder je kritično o samostanski vzgoji pisala tudi Pavlina Pajk:

Dobro vemo, kakošni so pogovori mej odgojevalkami, dobro vemo, kaj često mej soboj uganjajo i kako druga drugo pokvarja. Ako bi pa tudi vsega tega ne bilo, kateri samostan, kateri uizgledni zavod bo mogel nadomestovati skrb materine in očetovske hiše? Kakor hitro zapuste dekleta odgojavališče, brzo se jim vzbude misli, kedaj se bodo pa omožila. Deklice omožene, h čemu so pa potem poklicane? Katere čednosti bodo potrebovale? Vedeti pa moramo, da, kakoršne so naše žene, takošne naše družine, in kakoršne družine, takošen tudi naš zarod!²³⁴

Zofka Kveder je o vzgoji deklet pisala tudi na začetku članka, ki ga je nasloвила *O današnji ženi*: »Dekleta se ne odgajajo več tako izključno za dom, kakor so se, pošiljajo se v razne kurze, dovoljava se jim vsaj skromna udeležba na duševnem življenju kulturnega sveta. Žal, da se dogaja to še v zelo skromni meri, da smo, kar se tiče ženske vzgoje, v glavnem še vedno tam, kakor smo bili pred desetletji. Naša dekleta se vzgajajo povprek še vedno tako, kakor so bile vzgojene njihove matere in pramatere.«²³⁵ Zofka Kveder je vedela, da je za dekleta iz boljših družin in iz Ljubljane dobro poskrbljeno, saj lahko obiskujejo višjo dekliško šolo, kjer dobijo ustrezno vzgojo in izobrazbo. V drugačni situaciji so dekleta s podeželja, ki jih starši največkrat dajo v samostanski internat, kjer jih vzgajajo redovnice, ki »sveta in življenja prav nič ne poznajo«. Vzgoja v samostanih temelji na religioznih izhodiščih, ki lahko vodijo, kakor piše Zofka Kveder, v fanatizem. O tem, kakšno stopi dekle v življenje, avtorica duhovito zabeleži:

Gotovo je že vsaka in vsak izmed vas imel enkrat srečo spoznati tako samostansko gojenko v tistem velikem trenutku, ko je še gorka stopila iz samostanskih vrat. Če je ni smatral takrat za najneumnejšo gos, mu čestitam, — naletel je že na izjemno, ki se dogaja parkrat v stoletju. Gojenke same pozneje čez leto dobrodušno priznavajo, da so bile na cilju svoje samostanske vzgoje in omike dobre pa tudi pametne kakor ovce.²³⁶

234 Pavlina Pajk: *Žena v družini*. Soča, 1873, 18. 9., str. 1-3, tukaj str. 2.

235 Zofka Kveder: *O današnji ženi*. Slovenski narod, 1900, 3. 11., str. 1.

236 Prav tam. Vzgoji deklet v internatih je namenila nekaj besed tudi anonimna avtorica, ki se je odzvala na članek Ivanke Anžič, v katerem je le-ta kritično obravnavala Valentinčičev bonton. Nepodpisana avtorica je zapisala:

V nadaljevanju članka Zofka Kveder opozarja na še bolj porazno stanje v sirotišnicah. Poglobljen članek o tem, je v Slovenki objavila Ivanka Anžič, ki se je podpisala kot Fidelia. Tudi ona je pisala iz lastne izkušnje. Prepričana je bila, da redovnice niso najboljše vzgojiteljice in učiteljice, saj nimajo pedagoškega znanja in sposobnosti, a tudi ne izobrazbe in razsodnosti. Ivanka Anžič navaja pretresljive podobe iz življenja sirot in pomanjkanje ljubezni, ki te deklice zaznamuje za vse življenje. Redovnice dekleta vzgajajo po pravilih zaprtega samostanskega sveta, zato niso, ko morajo sirotišnico zapustiti, pripravljene na življenje:

Ko pride torej v svet, sprejeti mora najnižje službe ali pa iti v tovarno. Niti zunanje se ne civilizira deklet, in ob odhodu iz sirotišča se ne znajo niti gibati, niti ne znajo govoriti, celo jesti ne. [...] Saj večina deklet, ki pridejo iz sirotišča, stoji v širšem svetu docela osamljena, nimajo žive duše, h kateri bi se zatele, ki bi jim torej bila opora, posebno v šibki mladosti. Dekle mora torej v sebi sami nositi vse zmožnosti, duševne in telesne; nje značaj, nje mišljenje mora biti jasno, trdno in zavedno, sicer gorje jej! O prvem koraku iz zavoda se spodtakne, da potem vedno nižje pada in nikdar več ne vstane, in Bog vé, kako žalosten konec jo čaka.²³⁷

Šele leta 1902 izide članek, v katerem je Ljudmila Poljanec problematizirala pojem »ženske vzgoje« in razloži, zakaj ga kljub temu uporablja: »O ženski odgoji ne bi smelo nikdar biti govora, kajti ženska je človek in bi se toraj moralo govoriti le o človeški odgoji sploh. Če je tej razpravi naslov: 'ženska odgoja', je to le za to, ker se bode tu razpravljalo o napačni ženski odgoji; o krivicah, ki se gode ženskam po tej odgoji: o nasledkih, koje prinese s seboj ta napačna ženska odgoja.«²³⁸

Že v zgodnjem otroštvu so otroci, kot ugotavlja avtorica, zaznamovani z drugačno vzgojo glede na svoj spol. Deklici starši ves čas prigrvarjajo, da mora biti ponižna, pokorna, tiho prenašati dečkov udarce in biti potrpežljiva. Nasprotno deček takih besed nikoli ne sliši. Avtorica se sprašuje, kako se počuti deklica, ki je po naravi uporniška, kako se odzove na te zapovedi. Njen odgovor se glasi,

»Najprepričevalnejši dokaz, kako ničeva in žalostna je tista bontonska omika, nam daje ženstvo. Moškim se pot do prave izobrazbe vsaj ne zapira, a ženskam se vsaka znanstvena višja izobrazba šteje v greh. Ženski mladini se milostno dovoljuje le izobrazba ljudskih ali k večjemu meščanskih šol, v katerih so pa že prostorne razmere take, da so pristopne le najmanjšemu delu ženstva, pa še »šola« v raznih penzionatih v katerih je celo vzduh prepojen z etiketo in najbrezmiselnejšim nadzorovanjem in bizantizmom. Gospice, ki izidejo iz takih zavodov, so splošno arogantne, domišljave, a tudi nevedne in plitke.« *Prava omika. Slovenka*, 15. 9. 1900, št. 9, str. 199-201, tukaj 200.

237 Fidelia: *Vzgoja v sirotiščih. Slovenka*, 1900, št. 10, 15. 10. str. 224-228. tukaj 226.

238 X: *Ženska odgoja. Slovenka*, 1902, št. 3, str. 65-68.

da se ali podredi in s tem duševno uniči ali »pa postane prava furija, sebi v nadlogo, drugim v strah in trepet«. ²³⁹ Iz tega izpelje tezo, da so ženske, ki veljajo za čudne, sitne in nervozne soproge, matere ali gospodinje, takšne iz maščevalnosti za vse krivice, ki so jih utrpeli v svoji vzgoji. Njeno razmišljanje je zanimivo, ker prvič izpostavi dejstvo, da na ženske ni mogoče gledati kot na kolektiv, temveč v vsaki vidi neponovljivo posameznico. Tako ugotavlja, da vse deklice niti niso nadarjene niti zainteresirane za ročna dela, a se jih sili, da se temu posvečajo, čeprav se s tem »duši blagi čut v marsikateri, zgublja se zlati čas ter se ovira deklice, da ne morejo razvijati svojih duševnih in telesnih lastnosti in moči«. ²⁴⁰

Ljudmila Poljanec se je dotaknila tudi vzgoje na kmetih in izpostavila fizično izkoriščanje deklic, ki vse potrpijo in prenesejo, saj se jim to predstavlja kot ženska usoda in pogoj, da bodo našle moža. Zato dekleta prikrivajo bolezen in trpijo, vendar se posledice kmalu pokažejo: »Kaka vzgojiteljica more postati taka mati? Križ in nadloga postane sebi, možu, otrokom in družini. Je li čuda? V možitev je merila vsa njena vzgoja in odgoja, prisiljena je bila torej možiti se, morda še celo brez prave volje, brez nagiba srca.« ²⁴¹ V nadaljevanju je opisana še vzgoja deklet v delavskih družinah. Tudi tam opravljajo prezgodaj težka fizična dela in skušajo čim prej najti moža. Prav tako problematična se avtorici razkriva vzgoja meščanskih deklet, ki jih vzgajajo doma ali v samostanih. Pomanjkljivost domače vzgoje izhaja iz tega, da je v meščanskem svetu meja med hudim in dobrim »tako zelo zveržena, da je ne more natanko določiti niti pedagoški strokovnjak.« ²⁴² A tudi avtorica tega, gotovo med vsemi prispevki v razpravah o dekliški vzgoji najbolj naprednega, članka družino in z njo povezano materinstvo razume kot pogoj za obstoj in razvoj slovenskega naroda:

Koliko bolje bi bilo za narod, ko bi se ženska odgojevala v celega človeka. Domača odgoja ne bi smela delati najmanjše razlike med deklico in dečkom. Pozneje bi morala biti deklicam odprta vsa pota, po kojih bi lahko dospeli do celega človeka, z glavo in sè srcem. Na nikak način ne bi se smelo ovirati njenega telesnega razvijanja, z nikakim delom kvariti njenega zdravja.

Dajte nam dobrih mater, in narod bo srečen. A dobra mati zamore postati le ona, koja je cel človek. Cel človek pa je oni, ki ima zdrav duh v zdravem telesu, bodi si že ženska ali možki. Odgoja bodi torej ne možka, ni ženska, temveč človeška! ²⁴³

239 Prav tam.

240 Prav tam.

241 Prav tam, str. 67.

242 Prav tam, str. 67.

243 Prav tam, str. 68.

Razprava o dekliški vzgoji, kakor jo lahko zasledujemo v slovenski publicistiki v drugi polovici 19. stoletja in na prelomu stoletja, problematizira predvsem vzgojo meščanskih deklet, čeprav na Slovenskem ta problem zaradi specifičnega razvoja slovenskega meščanstva nikoli ni bil tako pereč kot v krogih visokega meščanstva v tedanjih večjih mestih in prestolnicah, saj je bila tam reprezentativna vloga žensk bolj poudarjena in izpostavljena. Posebnost v slovenski razpravi (in razpravah, ki so se odvijale v jezikih slovanskih narodov, ki so živeli v habsburški monarhiji) predstavlja sklicevanje na upravičenost zahtev po drugačni vzgoji deklet kot bodočih mater slovenskih otrok, saj tega pri naprednih avtoricah iz narodov, ki so v 19. stoletju živeli v svoji državi, ne zasledimo. A tudi v razpravi o vzgoji deklet se pojavljajo opredelitve ženskosti, na katere je bilo opozorjeno že v prejšnjih poglavjih. Prilagodljivost, nesamostojnost, ubogljivost, ponižnost in strah pred avtoriteto – vse to v 19. stoletju večina prispevkov javnega diskurza predstavlja kot kvalitete in vzglede, h katerim mora težiti žensko bitje že od rojstva naprej. Šele na prelomu stoletja se v člankih *Slovenkinih* sodelavk pojavijo zahteve, ki razbijajo stereotipna razumevanja ženskosti.

»Ni nam na učenih ženskah ...«

Razprava o ženskem izobraževanju in učiteljicah

Žensko izobraževanje v avstro-ogrski monarhiji

Razprava o ženskem izobraževanju se je v drugi polovici 19. stoletja izoblikovala v večini evropskih dežel, saj se je v tem obdobju razmahnil liberalizem, ki je stremel k modernizaciji državnih tvorb in družbe in je v večji dostopnosti izobraževanja videl možnosti za hitrejši razvoj. V 19. stoletju je ideal še vedno predstavljala ženska, ki je bila sicer do določene mere razgledana, a hkrati ne dovolj, da bi si začela postavljati vprašanja o svojih resničnih interesih in željah. Za plemiška dekleta in tudi dekleta iz višjega meščanstva je bilo pomembno, da so nekaj vedele, a nič od tega temeljito. Izjemno pomembno je bilo obvladanje inštrumentov, predvsem klavirja, ki je bil v 19. stoletju meščanski statusni simbol. Šole niso bile obvezne, dekleta iz višjih slojev so poučevali privatni učitelji.

Takšno izobraževanje ni vodilo k akademskim nazivom, saj dekleta niso mogla opravljati mature, ki je bila pogoj za vpis na univerzo. V avstro-ogrski monarhiji je bila šele leta 1890 v Pragi ustanovljena prva dekliška gimnazija, dve leti kasneje tudi na Dunaju. S tem je bila premagana prva ovira, ki je bila postavljena ženskam na poti k univerzitetni izobrazbi. Začetek univerzitetnega izobraževanja na Dunaju so spodbudile predvsem članice Splošnega avstrijskega ženskega društva, ki so že leta 1891 sestavile peticijo za vpis deklet na gimnazije in univerze. Leta 1895 so v parlament poslale še peticijo, s katero so zahtevale nostrifikacijo diplom iz tujine, vpis študentk na medicinsko fakulteto in dovoljenje za udeležbo deklet pri pouku na gimnazijah, kjer so pripravljali na univerzitetni študij. Rosa Mayreder je pisala tudi dekanom medicinskih fakultet v monarhiji, da bi ovrгла vse predsodke glede sposobnosti žensk za študij. Leta 1896 je parlament pristal na njihove zahteve in

leta 1897 so se odprla za študentke vrata prve avstrijske fakultete, in sicer Filozofske fakultete na Dunaju. Poleg Prusije je bila Avstrija zadnja dežela, ki je ženskam dovolila vpis na univerzo. Kako težek je bil boj s predsodki, priča tudi razprava, ki se je odvijala med ženskami, saj vse niso zagovarjale ženskega izobraževanja. Rosa Mayreder se je ostro odzvala na predavanje neke gospe Grünwald-Zerkowits, ki je spregovorila o slabostih ženskega študija. Njene konzervativne poglede je komentirala v reviji *Dokumente der Frauen*, kjer je zgroženo pisala o tem, da je omenjena gospa opletala z že zdavnaj preživeli podobami »učenih žensk«, ki jim zaradi študija izpadajo lasje, njihova koža je nečista in telo shujšano. V svojem predavanju je kot edini cilj mladih deklet predstavila poroko. Odziv publike, ki z aplavzom ni nagradil predavateljice, temveč njeno nasprotnico, je Rosa Mayreder pozdravila kot razveseljiv simptom.²⁴⁴

V habsburški deželah je bilo izobraževanje, kot ugotavlja avstrijska zgodovinarica Waltraud Heindl,²⁴⁵ tesno povezano z vzponom meščanstva, ki je v izobrazbi videlo enega izmed najbolj uspešnih načinov za vzpenjanje po družbeni lestvici.²⁴⁶ Razprava o izobrazbi in spolu ter vsi napor, da bi študij postal dostopen tudi ženskam, so, kakor piše omenjena raziskovalka, meščanski fenomen. Ob družbenih spremembah opozarja tudi na demografske: od šestdesetih let 19. stoletja je bilo žensk več kot moških, zaradi česar jih je veliko ostalo samskih in so pomenile breme za svojo družino. Če so se na začetku tega obdobja meščanke še lahko preživljale kot učiteljice klavirja, tujih jezikov in guvernante, so po gospodarski krizi leta 1873 spoznale, da si zgolj s temi znanji ne morejo zagotoviti eksistence.

Razprava o ženskem študiju je pomembna in zanimiva tudi zato, ker je v ospredje postavila novo podobo ženskosti, saj so nasprotniki tega študija dokazovali, da je prava ženska tista, ki se posveti možu in otrokom, nima svojih želja in je v vseh pogledih ponižna, tiha, skoraj nevidna, medtem ko so zagovorniki in zagovornice ženske nove dobe slednjo predstavljali kot radovedno, znanja željno

244 R.M.[=Rosa Mayreder]: Notizen. *Dokumente der Frauen*, 1899, št. 3, str. 71-72.

245 Waltraud Heindl: *Frauenbild und Frauenbildung in der Wiener Moderne*. V: Lisa Fischer in Emil Brix (ur.): *Die Frauen der Wiener Moderne*. Dunaj, München: Verlag für Geschichte und Politik, 1997, str. 21-33.

246 Tudi na Slovenskem je bilo izobraževanje edini način za dvig iz sloja kmečkega prebivalstva v meščanstvo, kakor pričajo biografije znanih in uspešnih Slovencev iz 19. stoletja, ki so izšli iz kmečkih družin.

in samostojno osebo. Waltraud Heindl je naštela najpogostejše aspekte, ki so jih tematizirali avtorji in avtorice v raziskovanih prispevkih. Najprej so v večini prispevkov na to temo iskali odgovor na vprašanje, ali so ženske sploh sposobne doumeti, in v kolikšni meri, posredovano snov, če je zanje študij sploh primeren in kakšno škodo lahko povzroči tako v družinskem okolju kot v družbi nasploh. Večina odgovorov je bila nestrpno enoumna, njihovi avtorji in avtorice so vztrajno, četudi brez argumentov, dokazovali, da je bolje, če ostane študij za ženske nedostopen. Na tem ozadju se je razvnela razprava o ženskih in moških možganih, ki se je v sosednjih deželah razvila že v sedemdesetih letih, potem, ko je leta 1872 nemški univerzitetni profesor Theodor L. W. Bischoff objavil razpravo *Das Studium und die Ausübung der Medicin durch Frauen*, v kateri je izpeljal trditev, da so ženske za študij nesposobne, ker so njihovi možgani lažji od moških.

Žensko izobraževanje na Slovenskem – glasovi za in proti

Na Slovenskem mu je med prvimi pritrjeval Jakob Dimnik, ki je bil prepričan, da obstajajo razlike med ženskim in moškim razumom:

Ali poglejmo, kako dandanes stvarijo učenjakinje. Dajejo jim vsakovrstne dušne hrane. Predava se jim o kemiji, fiziki, višji matematiki, logiki in psihologiji. Pač znano nam je, da ima ženska manj možganov, nego mož ; tedaj so tudi nje duševne zmožnosti na nižji stopnji nego pri moži. In ti predmetje tirjajo uže od moža mnogo truda, velike pridnosti in globocega vtopljenja v njé. Kako malo je môž, ki dobro rázumo ta ali oni predmet! In kaj bomo govorili o ženskah! Njih vednost, njih učenost zaostane uže na mnogo nižji stopnji, nego vednost še tako slabo talentiranega moža.²⁴⁷

Bolj napredne nazore o ženskah je pred Dimnikom podal Radoslav Razlag v že omenjenem predavanju *O samostalnosti ženskega spola* v ljubljanski čitalnici 2. aprila 1871. Razložil je, da vstop žensk v javno življenje ni v preteklosti nikoli vplival na srečo in blagostanje narodov, saj je pogoj za njiju ženska, ki sedi ob domačem ognjišču. Ob tem je spoznal, da vsem ženskam ni dano biti središče svoje družine, nekatere ostanejo *vdove in sirote samice* in tem je potreb-

²⁴⁷ Dimnik, *Domača vzgoja*, str. 125.

no dati možnosti za samostojno življenje. Že Razlag se je spraševal – in okrog te teme se vrtijo vse razprave o ženskem vprašanju – kako in v kolikšni meri naj družba dovoli samskim ženskam udejstvovanje v javnem življenju. Razlag je videl možnosti v poklicu učiteljice, v različnih obrteh in pri poštnih telegrafskih službah, spodbudna se mu je zdela tudi literarna ustvarjalnost njegovih sodobnic.

V začetku leta 1873 je goriški časnik *Soča* objavil zapiske profesorja Jeana Baudouina de Courtenaya, ki je potoval po Primorski, da bi se seznanil s tamkajšnjimi običaji, ljudmi in z jezikom, ki so ga govorili. V enem izmed prispevkov se je posvetil tudi ženskam. Njegovo prvo spoznanje se je glasilo, da je »povsod nahajal več pameti in zaupljivosti mej ženskami, nego mej moškimi, akoravno pri Slovencih, kakor tudi skoraj pri vseh evropski ljudstvih, ženska se šteje navadno, kakor primadonna mej domačo živalijo«. ²⁴⁸ De Courtenay je to misel podkrepil s primerom brutalnega ravnanja z ženskami, ki mu je bil priča na enem izmed svojih obiskov pri »žlahtnem gospodu« na Goriškem. Iz situacije, ki ji je prisostvoval, je izpeljal nekaj misli o tem, kakšen bi moral biti položaj žensk. Zapisal je, da bi predvsem morale imeti drugačno vzgojo, a tudi jasno zahtevati svoje pravice. Vendar se je zavedal, da se bo ta proces odvijal počasi in da ne bo nikoli dosegel zelenega cilja: »Se vè da bi resnična omika možkih in zvezani z njo občutek za pravičnost bila v stanu odstraniti prevlado enega spola nad drugim in vpeljati polno enakopravnost med njima. Pa je to bolj nego gotovo, da resnične omike ne bo udeleževala zmerom le velika manjšina človeškega rodu.« ²⁴⁹ Odločnost, s katero je nastopil de Courtenay, se je v slovenski publicistiki v zvezi z ženskim vprašanjem ponovno pojavila šele čez dobro desetletje v prispevku Frana Celestina o ženskem vprašanju.

Leta 1881 zasledimo v *Kresu*, v reviji, ki jo je v Celovcu urejal dr. Jakob Sket, članek, v katerem je govora o ženskem izobraževanju. Pavel Turner, ki se je skrtil za psevdonim Dr. Ahasverus, je svoj prispevek naslovil *Beseda o našem ženstvu*. Že v prvem odstavku je ugotavljal, da se »ženskemu vprašanju« Slovenci premalo posvečajo, čeprav je v »brez dvombe v najožjej zvezi z motorjem moderne civilisacije in našega napredka«. ²⁵⁰ Prav v *Kresu* je tri leta kasneje objavila svoje

²⁴⁸ Jean Baudouin de Courtenay: Nektere opazke ruskega profesorja. *Soča*, 1872, št. 51, (19. 12.), str. 1-2, tukaj 1.

²⁴⁹ Prav tam, str. 2.

²⁵⁰ Dr. Ahasverus: *Beseda o našem ženstvu*. *Kres*, 1881, 274.

razmišljanje *Nekoliko besedic o ženskem vprašanju* prva ženska – Pavlina Pajk, ki je pred tem že goriškemu časniku *Soča* poslala članek z naslovom *Ženska v družini*, v katerem se še ni dotaknila problema samskih žensk ali vdov, ki se mu je obširneje posvetila v članku v *Kresu*. Poudarila je enake sposobnosti žensk in moških:

Najneumnejše trditve so se izrekle, da bi se dokazalo, da je ženska kakor v telesnem, tako tudi v duševnem oziru slabejša od moškega, da je nje volja toliko slabejša od moške, kolikor bi bil nje duh manj bister od moškega.

Pavlina Pajk je v tradiciji zagovora žensk vse te trditve ovrgla z argumentom, da ženske niso imele enakih možnosti za izobraževanje, zato ni mogoče soditi o različnosti moškega in ženskega razuma. Tudi ona se je kakor Razlag ozrla v zgodovino in ugotovila, da so bile ženske do nastopa krščanstva podrejene, šele krščanstvo je poudarilo enakost moških in žensk. Vendar to ni bil edini pogoj za narodov napredek, še pomembnejša se ji je zdela vključenost žensk v družbeno življenje. Ključen problem za nespoštljiv odnos do žensk je videla v ženski vzgoji, ki ni pripomogla k temu, da bi se deklica razvila v razgledano žensko. Zapisala je še, da duhovno šibkim ženskam moški lažje odrekajo pravice do samostojnega odločanja, zato je najpomembnejša naloga žensk, da se izobrazijo v različnih poklicih.²⁵¹

Svojevrsten prispevek k ženskemu vprašanju je članek Franje Robidovec *Beseda o ženstvu*, ki je bil objavljen leta 1884 v *Ljubljanskem zvonu*. Avtorica je po eni strani prepričana, da je ženski kosanje z moškimi na duševnem polju le v kvar, saj izgublja svojo ženstvenost, učene ženske so zanjo usmiljenja potrebne stvarce brez srca, a po drugi strani izobraženost in delo, kakor zapiše, žensko storita resnejšo in samostojnejšo, kar vpliva tudi na to, da se ne poroči samo zaradi tega, da bi bila preskrbljena. *Beseda o ženstvu* sodi med tista besedila razprav o ženskosti, v katerih avtorice nereflektirano sprejemajo stereotipne podobe ženskosti, čeprav si hkrati želijo, da bi se njihov položaj spremenil.

Na članek Franje Robidovec in na članek *Žensko vprašanje* Frana Celestina se je leta 1889 odzval Anton Mahnič v satiričnem besedilu *Iz dnevnika Štefana Hodulje*. V

²⁵¹ Marica je leta 1895 o njenem članku zapisala. »Zapomni naj si si naša močnejša polovica zlate besedem katere je zapisala Pavlina Pajkova [...].« Marica: *Ljubeznivi prijatelj! Slovanski svet*, 1895, št. 27, str. 257- 258, tukaj 257.

petem listu je prvoosebni pripovedovalec o ženskah zapisal: »Kar se tiče žensk, je bilo vedno in vselej moje trdno prepričanje, da bi se jim jeziki vsaj za tretji del prirezali in bi jih vse doma pozaprli mej štiri zidove in jim glavo vklenili v natvezavnico, da bi se ne mogla nobena dvanajst mesecev ozreti ne na levo ne na desno. To bi bil moj prvi in najnujniši predlog, ko bi imel govoriti na kakem taboru.«²⁵² V nadaljevanju pripovedovalec prisostvuje pouku na višjem izobraževališču, kjer prisluhne tudi nalogi o narodnem ženstvu, ki jo je spisala sluašateljica Katica. Hodulja zaključí: »Po šoli je bila telovadba ... Slišal sem celó, da se snuje 'sokolska' podružnica – za ženske ... Jaz sem šel.«²⁵³ O Mahničevem prispevku sta s posmehom pisala, kakor je navedel *Rimski katolik*, *Slovenski narod* in satirični časopis *Brus*. Mahnič se je branil s tem, da je pisal satiro, satirik pa »vpotreblja besede v nepravem pomenu. To je vendar znana resnica. Potemtakem pomeni izraz 'ženskam jezike prirezati', ako ga prenesemo in nepravega govora v pravi, to: ženske prerade govoré, zatorej se mora pri njih vzgoji ozirati na to, da se jih privadi jezik brzdati, ne pa dajati jim priloznost o vsem govoriti, vse kritikovati.«²⁵⁴

Mahnič se je izobraževanju žensk posvetil tudi v obširnih prispevkih *Pisma o vzgoji in Ženska pa nje znanstvena izobrazba*. Ob razmišljanju o vzgoji se je dotaknil tudi vprašanja ženske izobrazbe. Najprej se je posmehljivo obregnil ob problem poimenovanja žensk, ki so zaključile določen študij. Besedi kot doktorica, zdravnica sta se mu zdeli žalitev estetskega okusa, o matematičarkah je pisal: »Kako bi še le imenovali žensko bitje, ki bi se odlikovala v matematiki? Matematico ali matematinjo ali kali?! Tu je treba radikalnih studijev!«²⁵⁵ Za Mahniča je bila enakopravnost med spoloma popolnoma nesprejemljiva, moškega je Stvarnik naredil razumnejšega, in iz tega izhaja, da so ženske moškimi podrejene. Študij bi zamoril nežna ženska čustva, je menil Mahnič in naslikal strašljive posledice: »Ženska brez blagega čustva je trikrat hujša od moža, dasi bi bil ta še toliko brezbožen in nenravstven; ni toliko prevdarna in previdna, da bi se znala brzdati vsaj iz dostojnosti; ona kar brez

252 Tone od Kala: *Iz dnevnika Štefana Hodulje*. *Rimski katolik*, 1889, str. 402–409, tukaj 403.

253 Prav tam, 409.

254 Prav tam, 525.

255 Anton Mahnič: *Pismo o vzgoji*. *Rimski katolik*, 1891, str. 22–26, tukaj 23.

premisleka bruha tje v en dan, kakorkoli se ji kuha v sprijenem srci.«²⁵⁶ Mahnič je bil tudi prepričan, da ženska, ki opravlja svoj poklic, ne more biti dobra mati, saj bodo otroka vzgajale dekline in vzgojiteljice, na katere se bo navezal in vse življenje pogrešal materinske ljubezni. Posledica tega bo, da ne bo ljubil nikogar. Mahnič je zato klical: »V kako pogubo je tedaj evangelij ženske emancipacije društvenemu življenju! Pač dobro vedo socialisti, zakaj toliko pridigajo ta evangelij!«

Tudi v uvodu v članek, ki ga je napisal tri leta kasneje, je ugotavljal, da so razpravo o ženskem izobraževanju odprli socialisti in jo prignali do točke, ko se vsak, ki ga zanima razvoj človeške družbe, sprašuje, kaj in kako. Mahnič je predlagal, da je najprej potrebno vprašati naravo. In narava je Mahniču odgovarjala, da je Bog moškega »odličil z razumom, žensko sè srcem«. ²⁵⁷ To sicer ne pomeni, da ženska nima razuma, vendar je moški razum bistrejši, prostejši in krepkejši in ni zatopljen v čutnost, ni odvisen od čustev in čustvenih sprememb. Zaradi tega, je sklepal Mahnič, je ženska manj sposobna za abstraktno in vztrajno mišljenje. Svoje misli je podkrepil tudi s podatkom o tem, da se največ žensk odloča za študij medicine, kjer po njegovem mnenju niso prevladovali praktični, temveč teoretični predmeti. Drugi bistveni razlog se mu je razkrival v fizičnih posebnostih deklet v primerjavi s fanti. Dekleta naj bi se v času zadnjih razredov gimnazije začela spolno razvijati in dozorevati in »doba spolnega razvoja je v ženskih veliko bolj kritična nego v možkih«²⁵⁸. Mahnič je poudarjal, da so posledice negiranja teh spoznanj usodne in svoje trditve podkrepil s spoznanji tujih strokovnjakov: »Vže zdaj uči skušnja, da take prisiljene učenjakinje, katere so enako možkim celo svojo mladost posedale po učiliščih, so večinoma moralno in fizično nesposobne za zakonski stan.«²⁵⁹ Argument, s katerim je Mahnič pomahal, je, kot mnogokrat v njegovem pisanju o ženskah, hkrati potrditev tistega, kar je prej zanikal: ženske lahko dosežejo uspehe v poklicu, vendar zaradi tega niso več sposobne za zakon in materinstvo. Tudi v nadaljevanju svojega prispevka ni poudaril toliko ženske nesposobnosti za študij kot posledice, ki jih prinaša. Te se kažejo predvsem v obnašanju ženske, ki ne vidi

²⁵⁶ Prav tam, 24.

²⁵⁷ Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Ženska pa nje znanstvena izobrazba. Rimski katolik*, 1894, str. 56-64, tukaj 56.

²⁵⁸ Prav tam, 57.

²⁵⁹ Prav tam.

več edinega smisla v ugajanju in negi svoje lepote: »V žensko je narava tako rekoč položila cvetje in poezijo življenja; kar ima ženska pred moškimi, je njena ljubkost in miloba, ki ji daje neko skrivnostno mičnost, s katero ženska dobrotno vpliva na možkega, omiljujoč njegovo resnost in osornost.«²⁶⁰ Svet, v katerem bi bile ženske enako izobražene kot moški, bi bil brezsrčen, brez toplote, tok življenja bi zastal, zato je potrebno ravnati premišljeno že pri izobraževanju: »Nad vse pogubno je pa ono obširno, vse znanstvene predmete obsegajoče izobraževanje, s kakeršnim skušajo dandanes po raznih učiliščih ženski spol povzdigniti. Tukaj ni niti ene od daleč misliti, da bi se vže od narave površno bitje žensko le v predmet vglobilo.«²⁶¹ Mahnič je bil prepričan, da bi ženska s tega površja tako ali tako pobrala samo tisto, kar bi služilo njeni nečimrnosti. Poleg nečimrnosti je glavni negativni stranski produkt ženske izobrazbe moralna sprijenost. S strašljivim zgledom študentk iz Petrograda je skušal ženske odvrniti od študija: »To so ti same lahkoživke, predrzne gospice, katere sè svojimi možkimi komilitoni pošteno čas vbijajo s tem, da se po kavarnah vlačijo, in cigarete kadeč, politična in nepolitična vprašanja razpravljajo.«²⁶² Ker se je Mahnič zavedal, da bo na njegov članek odziv in da ga bodo spodbijali s primeri izobraženih žensk, je pripisal, da naj nihče ne preprečuje ženski, da se izobrazijo, a kar je pri moškem pravilo, naj bo pri ženski izjema. Zato se ne sme z ničemer spodbujati ženskega izobraževanja, ki bi vodilo k študiju, temveč le tisto, ki žensko pripravi na njeno materinsko in zakonsko vlogo: »Ako se tedaj zahteva, da se ženska uči matematike, naravoslovja ali kemije, prav – a uči naj se kot ženska t.j. kot bodoča mati in gospodinja.«²⁶³

Odnos do izobražene ženske razkriva tudi Mahničev odziv na kritiko njegovih člankov o realizmu, ki jih je objavljajl v *Rimskem katoliku* leta 1892. Edina, ki se je odkrito postavila na stran slovenskih realistov (umolknili so celo napadeni avtorji), je bila Marica Nadlišek. Na njeno pisanje se je Mahnič odzval, kakor je sam zapisal, »v smešno-resnem« tonu v članku, v katerem skoraj vsak stavek razkriva njegov strah pred učenimi ženskimi, ki ga skriva za na prvi pogled lahkotno šaljive,

260 Prav tam, 59.

261 Prav tam, str. 60.

262 Prav tam. Mahnič je svoje besede povzel po spisu avstrijskega pisatelja Amanda von Schweiger-Lerchenfelda: *Das Frauenleben der Erde* (1881)

263 Prav tam, str. 62.

a v resnici grobo mizogine in žaljive izjave. Čeprav se je Marica Nadlišek odzvala na njegovo pisanje z resnimi argumenti, je o njej zapisal: »Spomnila se nas je tam na obalih sinje Adrije zala, nežna stvarica in nas sè svojo gladko ročico pogladila. Marica ji je ime.«²⁶⁴ V takšnem tonu je Mahnič tudi nadaljeval, le da avtorice ni imenoval z njenim imenom in priimkom, temveč z oznakami »amazona Marica«, »ženska furija«, »naša Marica« in »Marička«. Na koncu ji je svetoval, da naj raje kot za pero, prime za kolovrat in preslico, če je že učiteljica, naj otroke uči abecedo ali držati žlico, kajti: »To je žensko, to je Vaše opravilo – vojsko pa t. j. določevati, kaj je idealizem, kaj realizem, káko je krščanstvo Lindnerjevo in kake so doktorske diplome – to vse in kar je enakega blagovoljno prepuščajte nam, možkim; mi se bomo vže o vsem dogovorili; kako? – ni, ravno treba, da veste Vi.«²⁶⁵ Ob Marico se je spet obregnil čez nekaj let, ko je o njej zapisal: »Mi se res ne moremo prečuditi temu ženskemu veleumu. Ona vse zna, o vsem čebila: o slovstvu, o politiki, o socijologiji, o ženskem vprašanji, o pedagogiki, o filozofiji!«²⁶⁶

Čeprav so se na številne Mahničeve konzervativne poglede odzvali njegovi najogljivejši nasprotniki vesnani, sodelavci revije *Vesna*, so bili glede ženskega izobraževanja z goriškim profesorjem skoraj enakega mnenja, saj so zatrjevali:

Da so »ženske za vseučilišne študije baje še sposobniše od možkih« ni bilo nikdar naše mnenje. Priznamo pa, da so ženske navadno pridnejše od možkih, nasprotno pa moški genialnejši – to je tudi sodba profesorskega kolegija dunajskega konservatorija. Trditev pisca na tem mestu je torej le zlobno zavijanje. [...] Da smo pa sami kar najodločnejše proti pretirani, nenaravni izobrazbi ženstva, izrazili smo vendar dovolj jasno, v 1. št. t. l. rekoč: *Ni nam na učenih ženskah, v prvi vrsti potrebujemo vzgojenih...*²⁶⁷

Tudi učitelj Josip Ciperle je zastopal podobno stališče: »Nekdaj se je prištevala pravica le onim čednostim, ki so lastnina samo možém. Zato so bili sodniki le možjé; le možem je bilo dovoljeno prisegati, le možém potegovati se za pravico. Ženskim je bilo zaprto vse to. In dobro je bilo tako. Ne mislimo, da so bile ženske vsled tega zatirane, tlačene, ali morda čisto brez vseh pravic. Možjé so bili vedno galantni, celó pregalantni do njih.«²⁶⁸

264 Anton Mahnič: *Kaj piše »Marica«? Smešno resno za pust. Rimski katolik*, 1893, str. 114-118, tukaj 114.

265 Prav tam, 118.

266 *Ste jo slišali. Rimski katolik*, 1896, str. 203

267 O. Z. »*Vesna*« in »*Rimski katolik*«. VI. *Vesna pa ženstvo*.« *Vesna*, 1893, str. 72-74, tukaj 73-74.

268 Josip Ciperle: *Ženska vzgoja*. 16. *Učiteljski tovariš*, 1883, 15. 11., str. 30-309, tukaj 308.

V *Zori* se je anonimni avtor obregnil ob žensko vprašanje in izobraževanje z besedami: »Žensko vprašanje! Nova trojanska vojska radi modernih Lenk! In vsakdo, tudi najhujši nasprotnik mora priznati, da se ženska lahko s ponosom ozira na svoje zmage. Kajti premagala ni le neizkušenih mladeničev, ampak zmešala glavo celo izkušenim sivolasim starcem. Tako so si slavni možje v zadnjih desetletjih mnogo belili glave, bi-li dovolili vstop ženskam celo na vseučilišče ali ne. Ženska je zmagala tudi tu.«²⁶⁹

Ivan Okorn je v *Učiteljskem tovarišu* leta 1893 povzel spoznanja iz predavanja angleškega zdravnika Jamesa Crichtona Browna: »Deklice, ki se imajo pripravljati za znanstven poklic, morajo duševno največ delovati ravno v času, ko se pri njih vrši najkrepkejši telesni razvitek, medtem ko vidimo moške že v utrjenem telesu.«²⁷⁰

Take očitke je skušala zavriniti v svojem članku, objavljenem v *Slovenki*, šele Marija Adamič, ki se je podpisala kot Sava, in problematizirala misel, da bi bila ženska zaradi šibkosti svojega telesa šibkejša tudi, kar zadeva inteligenco:

Reklo in pisalo se je, da je matematiški dokazano, da ima ženska manj in lažje možgani nego možki. To je pač lahko mogoče, saj mora biti v popolnem bitje vse proporcionalno, in možgani so gotovo v primeri z ostalim telesom. Ne vem pa in zelo dvomim, da bi količina možganov kaj odločevala; pač pa odločuje nekaj drugega, to namreč, kako so ti možgani razviti in globoki so možganski razvoji. Ne vem pa, da bi bilo do danes dokazano, da so ženski organi manj razviti v tem smislu. Da bi bil torej ženski razum slabejši, ne velja.²⁷¹

V *Slovenki* se je te teme dotaknil tudi R. D. (Rok Drofenik) v kratkem zapisu *Nekoliko o ženskih možganih*. Iz strokovne literature je najverjetneje povzel misel, da se ženski možgani mnogo hitreje razvijajo kot moški, vendar se ta proces tudi prej konča (že z dvanajstim letom, medtem ko se moški možgani razvijajo še po tridesetem letu) in zaključil: »Iz zgoraj povedanega sledi, da je žena baš tako pristopna višji izobrazbi kakor možki. Seveda ji je treba odpreti ravno ista pota omike, ki so odprta možkemu in ji omogočiti, da so ji na razpolago ista učilna sredstva kot možkemu.«²⁷²

269 -ol: *Ženske na dunajskem vseučilišču*. Zora, 1899, str. 39-40, tukaj 40.

270 Ivan Okorn: *K vprašanju ženske emancipacije*. *Učiteljski tovariš*, 1. 1. 1893, str. 6-7, tukaj 7.

271 Sava: *Kaj je glavni vzrok, da se večina možkih protivi ženski osamosvoji?* *Slovenka*, 1902, str. 188-192, tukaj 189.

272 R. D. *Nekoliko o ženskih možganih*. *Slovenka*, 1900, št 9, 15. 9., str. 218.

Da je bilo v začetku 20. stoletja na Slovenskem sploh še potrebno o tem tako odločno pisati, zgovorno priča o zakoreninjenosti predsodkov, ki so bili drugod ovrženi že v zgodnjih sedemdesetih letih. Vendar je kljub temu, kakor je pisala Marianne Hainisch leta 1899 v *Dokumente der Frauen*, da je bila ovržena teza o nesposobnosti žensk za študij, ostala še ena velika ovira, ki je ženskam oteževala študij in poklicno pot. To oviro je avstrijska feministka videla v moškem strahu pred konkurenco. Na Slovenskem je o tem pisal Fran Celestin, ki je ugotavljal, da so ženske zavzele že mnoge poklice, v katerih so bili do tedaj dejavni le moški. To njegovim sodobnikom ni bilo po volji, zato so žensko delo, kakor poroča Celestin, poskušali razvrednotiti z oznakami, da ni tako dobro in zanesljivo kot moško. Avtor se jim je postavil po robu z besedami: »Vender mislim, da bi mi moški stopili na krivo pot, ko bi boječ se te konkurence borili se proti njej, kjer bi le mogli. Zakaj bi stopili na krivo pot? Žensko delo, ženska konkurenca, kakor se razvija, je zgodovinski fakt, ki je tu in bode ostal, če nam je po volji ali ne.«²⁷³

Mnogo bolj nestrpno je na problem ženskega zaposlovanja gledal anonimni avtor sestavka *Del socialnega vprašanja*, ki je bil objavljen leta 1895 v *Edinosti*. Avtor je v svojem članku povzel in komentiral misli tedanjega ministra za šolstvo Paula Gautscha von Frankenthurma, ki je govoril 26. 11. 1895 v državnem zboru o vzgoji, šolanju in poklicu žensk. Slednje je povezal z visokim številom neporočenih žensk. V avstro-ogrski monarhiji naj bi bilo tedaj »za ženitev sposobnih« enajst odstotkov več žensk kot moških in tem naj bi omogočili, da se same preživljajo. Vendar kot ugotavlja avtor članka, taka odločitev ni brez nevarnih posledic:

Kajti po ženski konkurenciji se utegnejo zasluzki moškega tako znižati, da ne bodo zadoščali za preživljanje družine. Tu se križajo interesi: na jedni strani treba skrbeti za omogočenje samostalnega preživljanja ženske, na drugi strani pa preti gospodarska nevarnost po ženski konkurenciji. To navskrižje bi se po mnenju ministra moralo poravnati tako, da ne bi ženske delale konkurencije na dosedanjih mestih, ampak da se ženskam otvore nove stroke za pridobivanje sredstev za preživljanje. Taka rešitev ženskega vprašanja bila bi tem loža, ker so razmere same tako nanesele, da nastajajo nove vrsti poklica, za koje imajo ženske vso sposobnost.²⁷⁴

273 Fran Celestin: *Žensko vprašanje*. *Ljubljanski zvon*, 1884, str. 89-92, 161-165, tukaj 161.

274 *Del socialnega vprašanja*. *Edinost*, 1895, št. 143 (29. 11.), str. 1. št. 144 (30. 11.), str. 1.

V drugem delu svojega prispevka avtor še zapiše, da bi se ženske konkurence morali bati tudi zaradi vzvišenega namena svetega zakona. Ženske, ki bi se same preživljale, se namreč ne bi več poročale in moški bi ne glede na prej omenjenih enajst odstotkov imeli preprosto manjšo izbiro. Zato na koncu avtor še enkrat poudari, da morajo ženske za svoj obstanek poskrbeti tako, da ne bi pri tem »trpel moški spol«. ²⁷⁵

Prispevki k razpravam o izobraževanju, kakor se je v 19. stoletju izoblikoval v slovenski publicistiki, se gibljejo od izrazito nestrpnih, posmehljivo zavračajočih preko tistih, ki iščejo kompromisne rešitve, čeprav še sledijo tradicionalnem pogledu na žensko vlogo v družbi, do pogumnih zahtev po enakih pravicah za oba spola tudi na izobraževalnem področju.

Tudi na prelomu stoletja, ko so v Avstriji že odprli univerzitetna vrata študentkam, v katoliški *Zori* še zasledimo prepričanje, da je vse žensko izobraževanje namenjeno le temu, da osreči moža in otroke.

Prav žena potrebuje globoke in široke izobrazbe, poleg znanja vzgojeslovja, higijene, umnega gospodinjstva i.dr. treba ji neke splošne omike. Ni treba, da bi znala v izvirniku deklamovati in razlagati strmečemu soprogu Sapphine verze, ni treba, da bi sama prebavljala neješčje nemške filozofe, ni treba, da bi znala pisati duhovite essaye ali skladati izvirne sonate ali stvarjati epohalne tragedije, vse to je odveč; tudi najizobraženejši umetnik ali učenjak je srečen in zadovoljen s svojo ženico, ako ga ume, ako ume važne življenjske pojave, ako smotreno opravlja svoje dolžnosti kot soproga, mati, gospodinja, tudi če ne ume praktično izvrševati nobenega učenjaškega, umetniškega ali kakega drugega strokovnega poklica. V taki zvezi pač ni govora o kaki podrejenosti moža ali žene, notranje družinske zadeve vodi žena, zunanje oskrbuje mož. ²⁷⁶

Na misli Bogdana Kazaka se je v *Slovenki* odzvala Ivanka Anžič, ki se je spraševala, od kod si moški jemljejo pravico za »izključno monopoliziranje« umetnosti in znanosti. Vprašljive so se ji zdele tudi Kazakove misli o tem, da za izobraženca ni pomembno, ali je njegova žena izobražena in razgledana: »Kako naj »ženica«, katere izobrazba so le drobtinice od tega in onega, ume visoko izobraženega umetnika ali

²⁷⁵ Prav tam, št. 144 (30. 11.), str. 1.

²⁷⁶ Kazak, nav. delo, str. 110-111.

učenjaka, kako naj ume važne življenske pojave, ako se ji ni pustilo gledati življenju v globočino ter je študirati?»²⁷⁷

Tudi članek, ki je bil objavljen v *Zori* in podpisan z –ol, ženskemu študiju ni bil naklonjen, saj je poročal o študentkah na dunajski univerzi v posmehljivem tonu. Avtor v nadaljevanju naniza podatke o številu študentk na posameznih fakultetah in o ustanovitvi društva študentk Dunaj. Ko piše o društvu, ne more prikriti mizoginije in antisemitizma:

Dne grudna pt. 1. pa je stopil pripravljalni odbor teh najnovejših Amazonk pred javnost in predložil društvena pravila. Po teh pristopi v društvo lahko vsakdo, tudi moški; a zadnji le kot podporni člani, ki nimajo pravic rednih članov. Na tem večeru se je sestavil tudi redni društveni odbor (večina imen je židovska) in sklenil, da priredi društvo meseca sušča, torej sredi posta »plesni venček«, kar ne store niti društva judovskih visokošolcev!! Dà, ti ženski metuljčki hočejo povsem in v vsakem oziru pokazati svojo moderno emancipacijo! Pripomnim naj le še, da dijaki v večini ne kažejo za to društvo posebnega zanimanja do sedaj. Morda vzbude prirejevani »plesni venčki« zanje več pozornosti in zanimanja?²⁷⁸

Širše obzorje razkriva že omenjeni članek Pavla Turnerja, ki priča o tem, da je na Slovenskem tudi začetek razprave o ženskem izobraževanju tesno povezan z razpravo o vlogi Slovenk v narodnem preporodu. Turner je zahteval »odlična narodna višja izobraževališča za ženstvo naše inteligence«. Že vnaprej je odgovoril tistim, ki bi se sklicevali na to, da brez privoljenja vlade ni mogoče nič storiti, da Slovenci ne smejo vedno biti podobni »negodnim, nedorastlim, nesamostalnim otrokom, kateri si sami za se s svojimi lastnimi močmi ničesar storiti ne upajo.«²⁷⁹ Možnost za ustanovitev takega zavoda je videl v zasebnem ustanovitelju, kot je to primer na Nemškem, kamor pošiljajo tudi Slovenci svoje hčere. Glede predmetnika je bil Turner previden: »Kakor že rečeno, potrebuje ženstvo tako zaradi naravnih mu svojstev po spolu, kakor po zadanih društvenih in državnih razmerah več omike nego učenosti; dekliško izobraževanje bi se torej po teh zahtevah ravnati moralo.«²⁸⁰ Vendar avtorju obstoječi zavodi niso zgled, kajti v njih se vsak profesor posveča le svojemu

277 Ivanka: *Nekaj o ženskem vprašanju. Slovenka*, 1900, 175-177, tukaj 176.

278 Prav tam, str. 40.

279 Dr. Ahasverus: *Beseda o našem ženstvu. Kres*, 1881, št. 5, 1. 5., str. 268-275, tukaj 270.

280 Prav tam, 272.

strokovnemu področju in tako so dekleta na koncu »izobražene polovičarsko po moško, polovičarsko po žensko«, zato Turner poudarja, da izobraževanje deklet ne sme biti površno. Kritičen je do tistih, ki žensko izobraževanje zavračajo, in meni, da s tem zgolj kažejo na svojo neomikanost. Ne samo meščanska dekleta, temveč celo nadarjena kmečka, bi morala imeti možnost za izobraževanje, meni napredni avtor, a vendarle ostane zavezan duhu dobe, ki ženskega izobraževanja ne priznava kot pravice za vse ženske: »Koliko pa je pri ženskem odgojevanji in izobraževanju za učenost treba skrbeti? Na to vprašanje mislim, da ob vsakem slučaju najbolje odgovarja dotična individualnost u zadano potrebo, koristjo, stanom, premoženjem, talentom, poklicom itd., v obče se more reči: več ko kdor dobrega zna, več velja.«²⁸¹

Tudi zavedna Tržačanka Marija Skrinjar je zahtevo po izobraževanju, kakor ga je razumela ona, povezala z blagodejnimi učinki na narodno zavest Slovencev in Slovenk:

Ako je žena družica (ne sužnja!) soprogova, mora ž njim tudi po duhu in srci napredovati. Ni treba, da so Slovenke doktorice, sodnice in bogsigavedi kaj; narodno izobražena žena naj bo le taka, da bo razumela moža in ž njim delovala za domovje in deco. Še več, ako bo on omahoval, podpirala ga bode ona, zakaj često ima žena več duševne kreposti nego mož, kar dokazujejo slučajji v zgodovini vseh vekov. Če bodo Slovenke zavedne, ne bomo imeli toliko mlačnežev in omahovalcev; ne izneveri se nam niti jeden mož več!²⁸²

Nasprotno je Josip Ciperle dokazoval, kako škodljivo je žensko izobraževanje za narodovo dobrobit: »Namen ženski je tak, da postane mati in gospodinja, in če ume prenašati krepko in vrlo bremena, ki ji nalagata ta dva stanova, potem se mora veseliti tega vsak človek, in srečen je oni narod, ki ima tako ženstvo. Kdor hoče pa iz ženske napraviti kaj več nego to, goljufa sebe, goljufa ženstvo in ovira pravi napredek ženstva in naroda.«²⁸³

Ko je *Vesna* nehala izhajati, je največ prispevkov o ženskem vprašanju objavil *Slovanski svet*. Fran Govekar je v članku *Nekoliko misli o ženskem vseučiliškem študiju* poročal o tem, da za Švico tudi univerze v drugih deželah ženskam omogočajo vpis.

281 Prav tam, 273.

282 Sk. M., Primorka: *Naše ženstvo in vzgoja slovenske dece*. *Vesna*, 1893, str. 155-156, tukaj 156.

283 Josip Ciperle. *Ženska vzgoja. Učiteljski tovariš*, 1884, str. 206.

Avtor je omenil, da se je o vprašanju, ali so ženske sposobne za študij, že veliko pisalo, odgovor nanj je pritrديلen, vendar naj študij ostane privilegij posameznic, saj je glavna naloga žensk še vedno družinsko življenje. Nato je s primeri učiteljic in pravnih pokazal, da moškimi odjedajo kruh. O zdravnicah je zapisal, da bi se morale specializirati za zdravljenje ženskih in otroških bolezni, še posebej ga je skrbelo, da bi »židovstvo izkoriščalo to stroko, - da bi mu ne bilo za vzvišeni stan, temveč le za denar.«²⁸⁴ Rešitev je Govekar videl v procentualni določitvi števila židovskih zdravnikov oz. zdravnic. Enako rešitev je predlagal tudi glede števila študentk drugih študijev:

Želel bi seveda, da bi ženstvo ne hlepelo preveč po teh navidezno sijajnih mestih, da bi ne zanemarjalo svojega prvega in glavnega poklica. Vsaka prevelika težnja morala bi se uže takoj s početka zakonito preprečiti s tem, da se dovoli le primerna procentualna udeležba ženstva pri študiju. Nikakor nisem materijalist, ako pravim, da je to dolžnost nekake obrambe za moštvo. Mož poklican je, da redi in vzdrži rodbino, on je poklican za javno delovanje, ženstvo pa za družinsko in zasebno življenje. Ako priznavamo enakopravnost, ako pripuščamo ženstvu vse *primerno* delovanje tudi v viših službah in v znanstvu, umetnosti itd., vendar to smatramo le kot nekaj privilegij posamičnim, v istini nadarjenim in zato vsposobljenim, ne pa kot vseobčo domeno. Slovenke sicer težko, da bi uže tako hitro dosepele do vseučiliških študij, vendar se mi zdi primerno, da se seznanjajo tudi one s težnjami ženstva drugod, da se tudi pri nas razmotriva o teh stvareh.²⁸⁵

V *Slovanskem svetu* se je ženskemu izobraževanju posvetil tudi Andrej Gaberšček. Menil je, da ženske niso mogle dokazati, da so enako sposobne kot moški, in to v svojih prispevkih natančno utemeljil. Z naslednjimi besedami se je Andrej Gaberšček razkril kot pravi feminist:

Treba je bilo dati ženski le priložnosti in dokazala nam je blistateljno, da ni kakšnega posebnega možkega ali ženskega uma, nego je le občečloveški um, kateri je dal pravični Stvarnik v jednakej meri vsem, katere je ustvaril po svojej podobi, naj si bodo jednega ali drugega spola. Ako se v tem nismo mogli prepričati prej, krivi smo bili sami. Možki so iznašli reči, ki nas morajo poraziti; no do proste resnice do proste pravičnosti, videti v ženskej bitje enakopravno u njimi, v svojej celoti niso še došli. [...] No nadejajmo se, da se ne najde več človeka, ki bi se osmelil terjati prejšnje stanje za slovensko žensko.²⁸⁶

284 Fr. G.: *Nekoliko mislij o ženskem vseučiliškem studiju. Slovanski svet*, 1895, št. 29, str. 278-279, tukaj 279.

285 Prav tam.

286 Roščin: *Bodimo dosledni! Slovenka*, 1897, št. 2, str. 2-3.

Izhajal je iz teze, da je znanje luč in potrebno vsakomur, tistemu, ki je na nižji stopnji še bolj kot tistemu, ki je na višji. Ugotavljal je, da smo prišli tako daleč, da se zavedamo, da je izobraževanje potrebno otrokom vseh spolov, rezultati pa so pokazali, da »kvalitativno in kvantitativno dosejata oba spola jednake rezultate«. ²⁸⁷ Najbolj prikrajšane so bile po Gabrščkovem mnenju meščanske hčerke. Hčerke kmetov in obrtnikov morajo svoj čas koristno porabiti in se zaradi tega družijo z ljudmi in dobivajo izkušnje, meščanska dekleta delati ne smejo, pri branju zaradi neizobraženosti segajo po nekvalitetni literaturi, ukvarjati se morajo z ročnimi deli in igrati klavir – same dejavnosti, ki ne razvijajo uma in jih vzpodbujajo k sanjarjanju o princu, »ki ima priti in jo rešiti iz tega zaprtega, dolgočasnega, mračnega položaja«. ²⁸⁸

Edina možnost, da bi se to nesmiselno tratenje časa spremenilo, je bila za Gabrščka možnost izobraževanja, in to ne le na dekliških višjih šolah, temveč tudi na gimnaziji. Zahteve po posebnem predmetniku za ženske je zavrnil, ker je menil, da nameravajo vsi, ki obiskujejo gimnazijo, šolanje nadaljevati, torej bodo tudi ženske potrebovale vse to znanje, če želijo študirati. Gabršček je bil prepričan, da so ženske sposobne študirati in da je tudi med fanti na gimnaziji osip, da torej tudi vsi moški niso nadarjeni za študij. Razlogi za zaviranje teh možnosti se po njegovem prepričanju skrivajo drugje: »Ko bi ženske puščali v gimnazije in dalje, na vseučilišče, morali bi jim dati tudi pravice, ki iztekajo iz srednjega ali višjega obrazovanja Tako mogo me zavrniti oni, ki od *straha za svojo kožo*, ne želé dati pravic ženskam. Oni se bojé, da takrat moški ta biser stvarjenja, izgubi svoj vsakdanji kruh; no v resnici se tega bati ni treba.« ²⁸⁹

Ta strah je Gabršček ovrgel z argumentom, da se ženske ne izobražujejo zato, da bi nekega dne služile denar v svojem poklicu, temveč preprosto iz želje po izobraževanju in ne zato, da bi od tega imele materialne koristi. To priznava, kot piše Gabršček, »da si le vsled počasne funkcije svoji mislilelnih organov, sam naš občeznani Goriški 'doktor'.« ²⁹⁰ Gabršček omenja v zvezi z Mahničem tudi Marico

²⁸⁷ Roščin: *Žensko vprašanje. Slovanski svet*, 1894, str. 90-91, 107-109, 130-131, tukaj 107.

²⁸⁸ Prav tam.

²⁸⁹ Prav tam, str. 108.

²⁹⁰ Prav tam, str. 109.

Nadlišek, ki ni le ostro kritizirala nestrpnih izjav goriškega profesorja bogoslovja, temveč je pisala tudi o ženskem izobraževanju. V članku *Naše devojke. Ženska naobrazba in zakon* (1897) je opisala premike v družbi, zaradi katerih je ženska lahko začela delati tudi izven doma, si pridobila določeno samostojnost in ni bila več pripravljena, da se poroči brez ljubezni, zgolj zaradi preživetja. Marica sicer nikjer ni neposredno kritizirala možnosti izobraževanja, prikazala pa je negativne posledice ženske osamosvojitve za moške, ki jim ženske odvzemajo slabše plačane službe, zaradi česar se tudi ne morejo potegovati za višji zaslužek, saj je, kot piše avtorica, dovolj žensk, ki so pripravljene isto delo opraviti za mnogo manjše plačilo. Vendar bi si morali moški priznati, da je to njihova krivda, saj so ustvarili svet modernega egoizma. Marica na koncu izrazi konzervativno misel, da si vsa zaposlena dekleta v resnici želijo izpopolnjevanje

»one dolžnosti, h katerim je zove že njihova narav. In ženska naobrazba, ki je za moža nevarno orožje v neomeženi ženski, skrha se sama od sebe, ako postane last soproge; soproga bode rabila svojo naobrazbo le v prid svojega tovariša, bode mu modra svetovalka, plemenita navdihalka, vestna in pametna odgojiteljica svojih otrok.«

Presenetljivo je avtoričino popolno ignoriranje ženskih želja, predpostavlanje, da ženske v svojem poklicu ne morejo uživati in da si vse želijo samo pobegniti v zakon. Marica je v svojem lastnem zakonu kasneje grenko občutila, kako utesnjujoče lahko opravljanje vsakodnevnih dolžnosti deluje na izobraženo žensko, če svojo izobrazbo rabi »le v prid svojega tovariša« ali kakor se je spominjal svoje matere Vladimir Bartol: »Tako je v njej nastal silovit razkol med idealom, ki so ga zanjo pomenili njeno literarno in javno delo, njeni stiki s pesniki in pisatelji, kar je morala zavoljo doma, moža in otrok opustiti in med zahtevami trde in neizprosne realnosti, ki smo jo zanjo pomenili otroci, mož in gospodinjstvo. Večkrat smo jo zasačili, kako je med kuhanjem in pomivanjem posode tiho jokala, in vsaj v naših zgodnjih otroških letih ni nihče izmed nas slutil, kakšen okruten boj bije v svoji notranjosti.«²⁹¹

Tudi njena sodobnica Marica Strnad je leto kasneje razglašala za najlepši ženski poklic materinstvo in zapisala: »Kaj koristi možu žena, ki je mogoče diplomirana, ki ima volilno pravico kakor on, ako pa nima pojma o gospodinjstvu, ako nima

srca zanj in za mladi naraščaj! Ako deluje javno, družino pa zanemarja?»²⁹² Marica Strnad je bila prepričana, da ženska ne more dobro služiti dvema gospodarjema in da v vsakem primeru nekoga zanemarja, če se odloči za poklic in družino.

Drugačno stališče je že tedaj zavzela Sava, ki je pisala, da izobrazba ni nezdružljiva s tradicionalno vlogo ženske: »Marsikdo mi bo oporekal, da s tem, da ženska sploh študira in zavzema javne službe, se izneveri svojemu glavnemu, naravnemu poklicu kot žena in mati. Ne, temu ni tako! Ženska tudi v svojem kakršnemkoli poklicu ostane ženska iz mesa in krvi kakor druge, ima pa to prednost pred drugimi, da misli s svojo glavo in čuti nežnejše in močnejše kakor druge.«²⁹³ A že v naslednjem prispevku so njeni pogledi drugačni, saj kritično piše o tem, da so ženske za enako delo slabše plačane in zaključí: »Zatrei nas ne morejo več in nas poslati nazaj v ... kuhinjo.«²⁹⁴

Téme ženske izobrazbe se je dotaknila tudi Elvira Dolinar, in sicer najprej v članku *O ženskih študijah* (1897). Na začetku je navedla Nietzschejevo misel, da imajo ženske mačji značaj in da je prav ta značaj edino, kar ženske dela mične, zato ga naj ohranijo in gojijo. Danica je tak pogled duhovito zavrnila: »Po študijah bi ženska izgubila ves svoj čar, torej naj ne študira. A me ženske ne želimo konkurirati z mačkami, tedaj se rajši ne ozirajmo na Nietzschejeve besede. Naša kulturna naloga naj bode torej, povzdigniti se iz mačjega, na obče človeško stališče.«²⁹⁵ S primeri zdravnic je dokazovala, da je ženski spol prav tako sposoben za študij kot moški. Tudi pri vzgoji otrok je izobraženim materam lažje, saj imajo več znanja. Izobraževanje deklet je Danica povezala z njihovo vlogo v zakonu tudi v članku *Višje dekliške šole*,²⁹⁶ v katerem je predlagala razširitev predmetnika s predmeti, ki bi bili koristni v življenju, saj je znanje, ki ga dobijo na višjih šolah, »brez vsakega reda, brez vse sisteme, kojeja ne vedo nikjer in nikdar porabiti, in kojeja navadno tudi

292 Marica II [=Marica Strnad]: *Žensko vprašanje. Slovenka*, 1898, str. 513-515, tukaj 514.

293 Sava: *Ženske v javnem družabnem življenju. Slovenka*, 1901, št.1, str. 7-11, tukaj 10.

294 Marica II: *Prijateljska pisma uredništvu Slovenke. Slovenka*, 1898, št. 23, str. 533-536, tukaj str. 535.

295 Danica: *Ženske študije. Slovenka*, 1897, 27. 3., št. 7, str. 1-2, tukaj 1.

296 O tem je pisal tudi Ljudevit Stasny v Učiteljskem tovarišu in se zavzemal za brezplačno meščansko dekliško šolo in ustanovitev prve slovenske dekliške meščanske šole. L.Stiasny: O ženski vzgoji v ptujih in domačih šolah. Učiteljski tovariš 1893, št. 10, 16. vel. travna, str. 117-119, št. 12, 16. rožnika, 143-145, št. 13, str. 152-154.

pozabijo, kakor hitro so se zaprle šolska vrata za njimi.«²⁹⁷ Ker dekleta večinoma ne obiskujejo višjih dekliških šol, da bi se izobrazile za poklic, je Danica predlagala:

Določile naj bi se ure, v kojih bi se predavalo tudi o psihologiji, zlasti otroški, o pedagogiki in specijelno tudi o domači vzgoji. Združil naj bi se z dekliško šolo tudi otroški vrt, da bi imele deklice priliko tudi praktično občevati z otročiči. Razpravljalo naj bi se pa tudi nekoliko več kakor je obično o ženski anatomiji, o higijeni, o otroški reji i. t. d. Da bi morala take predmete poučevati le ženska, je samo ob sebi umevno. Samo na ta način bi nam višje dekliške šole vzgajale deklice, vsestransko omikane, a tudi v vsem sposobne za njihov prihodnji poklic kot skrbne matere in soproge.²⁹⁸

V zadnji številki prvega letnika *Slovenke* je Danica izrazila drugačna, ostrejša stališča. Zavrnila je tiste, ki trdijo, da ženski doktorat ni dovolj, temveč za srečo potrebuje tudi moža in družino. Želja po družini je po njenem mnenju pri moških enako močna kot pri ženskah, zato se je spraševala:

Komu pa pride na um, odvracati možkega od študij, ker se mora v dosego popolne sreče le še ženiti? Gotovo nikomur ne, ker bi bilo to smešno. Če pa možki niso tako navezani na zakon v dosego zemске sreče«, izvira to edino le od tod, da jim pribavi njihova rahla morála tudi brez zakona zaželjenih užitkov, kojih je npravstveno živeča ženska deležna edino le v zakonu. [...] Često se tudi čuje, da so ženske preslabe za ta ali oni poklic. No, naši uradniki, profesorji, zdravniki pač ne rabijo pol onih moči pri izvajanju svojega posla, kakor gospodinje v kakem večjem gospodinjstvu. [...] In poklici, dostopni tudi ženstvu? I v teh se pokaže grozna, brezsrčna krivica, ki se dela ženskemu spolu. Žensko delo, dostikrat veliko bolj natančno, veliko bolj vestno opravljeno nego možko, je slabše plačano od možkega. Za isto opravilo različna plača!²⁹⁹

V tretjem letniku se je oglasila tudi urednica Marica Nadlišek in izrazila zadovoljstvo nad številnimi prispevki ter dodala svoj pogled na emancipirano žensko, ki ni bila le plod njene domišljije, saj jo je poznala iz resničnega življenja. Maričin vzor je bila delavna, za pravice svojega spola potegujoča se ženska, ki je ostala ženska tudi po vedenju, po nežnosti in po čustvovanju.³⁰⁰ Tudi Zofka Kveder je podala svojo vizijo izobražene emancipiranke: »Emancipirana ženska bodi najprej nekaj. Nekaj

297 Danica: *Višje dekliške šole. Slovenka*, 1897, št. 18, 28. 8., str. 6-8, tukaj 7.

298 Prav tam, str. 7.

299 Danica: *Ženska emancipacija. Slovenka*, 1897, št. 26, 18. 12., str. 6-8, tukaj 7.

300 Marica: *O ženskem vprašanju. Skrajnosti. Slovenka*, 1899, št. 2, str. 37-39.

v sebi. Tako svoj poseben svet. Imeti mora prepričanje: to sem in to nisem, to je prav in to ni prav. [...] Ona bodi tudi značajna, odločna in energična. Pogumna in vstrajna, povsod, kjer je treba.«³⁰¹ Tej podobi je pritrdila tudi Ivanka Anžič, a ob tem poudarila, da mora biti emancipirana ženska tudi verna: »Verna – v srcu mnogo bolj, nego v zunanjih, največkrat hlinjenih, trhlih dokazih.«³⁰² Emancipirana ženska je lahko tudi dobra mati, žena in gospodinja, a tudi če ostane samska, ni v ničemer podobna zloglasnim starim devicam.

Danica je v članku *Ženska kot vzgojiteljica* povezala razpravo o vzgoji z razpravo o izobraževanju. Najprej je opisala spremenjeno situacijo glede ženskega študija, nato je opozorila, da tudi visoke šole ženskam že odpirajo vrata in to je po njenem mnenju odlična možnost za vse ženske, ki si želijo samostojnega poklica, da uresničijo svoje hlepenje po znanju. Na vse to je gledala Danica z izrazito naklonjenostjo: »Veselim se marljivosti, s katero se lotevajo ženske najrazličnejših poklicev; kajti potem šele se bode pričelo pravo tekmovanje, če se ga vdeležita oba spola zajedno.«³⁰³ Kot je ugotavljala, je čakalo poleg zdravniškega in odvetniškega poklica še sto drugih, da bi jih začele opravljati tudi ženske: »Kedaj se porušijo tudi zadnje zapreke, stavljene ženski delavnosti, to je pač le še vprašanje časa,«³⁰⁴ je optimistično napovedovala avtorica, a se hkrati tudi zavedala, da je še veliko ljudi v tem pogledu izrazito nenaklonjenih spremembam. Spremembe je mogoče pričakovati le, če bodo ženske same poskrbele, da že majhne dečke vzgajajo v duhu enakopravnosti, je še bila prepričana Danica.

Edina *Slovenkina* sodelavka, ki je sama izkusila vse prijetne in grenke strani študija, je bila Zofka Kveder, ki se je leta 1899 vpisala na univerzo v Zürichu, a kmalu prenehala, saj ni mogla hkrati študirati in se sama preživljati. V *Slovenki* je povzela žalostni del svoje izkušnje:

Profesorice, doktorice, moj Bog, lepo res, ali, ali študirala bi gotovo marsikatera rada, toda s čim pa naj študira? Me ženske, žalibog, nismo kakor lilije na polji, ki ne jedo in ne pijo in se ne oblačijo. Bogate pa tudi nismo vse in marsikatera prav pogreša bogatega

301 Z.: *O ženskem vprašanju*. *Slovenka*, 1898, št. 3, str. 64-68, tukaj 64-65.

302 Ivanka Anžič: *Žensko vprašanje*. *Slovenka*, 1898, št. 5, str. 110-113, tukaj 111.

303 Danica: *Ženska kot vzgojiteljica*. *Slovenka*, 1900, št. 8, 15. 8., str. 177-178, tukaj 177.

304 Prav tam.

očeta in imovitih stricев in tet. Sploh mislim, da za študiranje na vseučiliščih za hčere premožnih hiš ni treba Bog si ga vedi koliko emancipacije. Da le ni tako »allzuverlebter Natur« in ne preveč strahopetna, potem že gre, vsaj vse sorodstvo skrbi in podpira tako družinsko znamenitost. Ali če nima nič, potem je seveda druga.³⁰⁵

Tudi v članku *Za naše žene, ki si same skrbe za eksistenco* (1900) je poudarila, da želja po študiju največkrat ostane le želja in to le zaradi materialnih razlogov. Rešitev je videla v organizaciji, ki bi vzdrževala eno ali več študentk, ki bi študirale v tujini. Zofka Kveder je bila tudi kritična do internatov in samostanskih šol, ki po njenem mnenju niso ženskam dale dovolj izobrazbe:

Moškim se primeroma podaja mnogo več priložnosti in možnosti v dosego višje naobrazbe, ženski se zastavljajo kolikor mogoče vsa pota do tega cilja. Ono malo naobrazbe, katera se v raznih internatih nudi ženski, ne le da ji pomaga najti pot k sebi, ne le da ji ne da nikakega temelja, na katerem bi se mogla njena lastna duševna individualnost neodvisno in zdravo razvijati v samostojen značaj, - ne, ona jo še docela pokvari, vcepi ji popolnoma napačne pojme o življenju.³⁰⁶

V članku *Kaj hočemo* iz leta 1900 je opozorila na še en problem, s katerim so se srečevale tiste njene sodobnice, ki so hotele študirati. Tedanja družba je namreč vselej enačila žensko stremljenje po izobrazbi s težnjo, da bi v vseh pogledih zavzele položaj, ki je pripadal moškemu. To je pomenilo grozečo nevarnost, ki jo je bilo potrebno zatreti v kali, da bi ohranjali tradicionalno vlogo ženske:

Seveda pod emancipacijo in enakopravnostjo se pri nas razumeva to, da hočemo biti me ženske-moški. Težnja po višji naobrazbi, po socialni neodvisnosti, po prostosti individualnega razvitka, - vse to se smatra kot težnja za nekako preosnovitvijo ženske v čudni, nesimpatični srednji spol, ki je zavrgel vse čare ženskega bitja in duše, ki pa se vendar ne more povspeti do one brezčutnosti in jakosti moškega karaktera ali bolje-moških manir. Emancipacija se smatra pri nas kakor nekaj proti prvemu in naravnemu ženskemu zvanju; socialna samostojnost žen je pravo strašilo, kjer se našemu ljubeznivemu močnemu spolu zasvetijo naenkrat kuhalnice, metle, otroške plenice pred očmi.³⁰⁷

V *Slovenki* je svoje sodobnice v boju za možnosti izobraževanja podprl tudi Rok Drofenik, ki je v svojem prispevku z zgovornim naslovom *Ženski izobrazbi pro-*

305 Zofka Kveder: *O ženskem vprašanju*. *Slovenka*, 1899, 11.2., št. 3, str. 64-65, tukaj 65.

306 Zofka Kveder: *Emancipacija*. *Slovenka*, 1901, št. 3, str. 53-60, tukaj 58.

307 Z. Kveder: *Kaj hočemo?* *Slovenka*, 1900, št.10, 15. 10., str. 233-235, tukaj 233.

sto pot! najprej povzel dotedanji boj žensk za svoje pravice. Omenil je »ženijalno predbojevnico ženskega gibanja«³⁰⁸ M. Wollstonecraft, ki je s svojimi spisi vzbudila zanimanje za ta vprašanja, kar je posledično povzročilo nastanek društev, »ki so si postavila nalogo, deloma priboriti ženam politične pravice, deloma pridobiti jim ustop k študijam in poklicem.«³⁰⁹ Kot je ugotavljal Drofenik, je pozitivna posledica tega dejstvo, da imajo na Angleškem že od srede 19. stoletja zdravnice in uradnice. Toda med Anglijo in drugimi državami je veliko razlik, saj drugje ženske še nimajo takšnih pravic. Vendar se bo to, kot je menil avtor, kmalu spremenilo, kajti vse preveč žensk si svoje eksistence ne more več zagotoviti s poroko. Drofenik je zaključil s spodbudno mislijo: »Ako žene torej zahtevajo, naj se jim ne le odpro vsa pota do raznih poklicev, nego tudi do višje izobrazbe je to popolnoma logično, ker je utemeljeno v posledicah gospodarskega preobrata, ki je izzval med mnogo drugimi tudi žensko vprašanje.«³¹⁰

K zagovornikom ženske izobrazbe je mogoče prišteti tudi ljubljanskega župana Ivana Hribarja. Leta 1901 je Ivanka Anžič povzela njegove misli, ki jih je izrekel v govoru ob zaprisegi 3. avgusta 1901, ko se je spomnil tudi ustanovitve prve mestne deklinške šole.³¹¹ Tedaj je dejal, da »v sedanji dobi, ko je tudi ženstvo stopilo v življenja tekmovalni boj, in glede na to, da je omikana in razsvetljena žena in mati pravi blagoslov za rodbino, za žensko izomiko nikdar zadosti ne storimo.«³¹²

Med slovenske intelektualce, ki so bili naklonjeni ženskemu študiju, lahko vključimo še Josipa Tominška. V članku *Ženstvo na višjih državnih šolah* je povzel tedaj aktualno stanje in ugotovil, da je za ženske še vedno nedostopno šolanje na gimnaziji in realki oziroma lahko maturo opravljajo le s privatnimi izpiti. Povzemajoč statistične podatke za avstroogrsko monarhijo, Tominšek ne glede na nizke številke optimistično pravi: »Če pogledamo na teh 112 modroslovk, 17 pravoslovk in 10 medicink, se le smemo nadejati, da postane i pri nas 'studentka' socialna prikazen, na katero se ne bo dolgo zrla kakor na abnormiteto človeške družbe ...«³¹³

308 Rok Drofenik: *Ženski izobrazbi prosto pot!* *Slovenka*, 1901, št. 6, str. 161-162, tukaj 161.

309 Prav tam.

310 Prav tam, 162.

311 Ustanovljena je bila leta 1896.

312 *Važna izjava o ženski šolski izomiki*. *Slovenka*, 1901, št. 8, str. 207-208, tukaj 208.

313 Josip Tominšek: *Ženstvo naših višjih državnih šolah*. *Slovenka*, 1901, št. 4, str. 81- 82, tukaj 81. Vsi poudarki so Tominškovi.

Na koncu se je ob ugotovitvi, da je največ ženstva v šolah za babice (581 slušateljic), zavzel za ustanovitev višje šole za babice, ki bi ta poklic dvignila na »višje, nadro-kodelsko stališče«. ³¹⁴

Obširen zapis o ženskih pravicah do univerzitetnega izobraževanja je napisala Ivanka Anžič Klemenčič. Na začetku članka je povzela dotedanji boj za slovensko univerzo v Ljubljani in se ob tem ozrla na »korist, ki bi iz ustanovitve univerze v Ljubljani izvirala specijelno za slovensko ženstvo«. Avtorica je ugotavljala, da so njeni sodobniki vse bolj naklonjeni temu, da se znanstveno izobražujejo tudi ženske. Tudi v Ljubljani bi se po njenem mnenju morala višja meščanska šola razviti v ženski licej, saj bi bila to ob učiteljišču prva postojanka na poti k doseganju višje izobrazbe. Ženski licej bi se moral, ko bi Ljubljana dobila univerzo, spremeniti v žensko gimnazijo, saj se bodo le tako lahko tudi ženske vpisovale na univerzo. A edina ovira za študij ni le to, da preprosto ni šol, na katerih bi se dekleta izobraževala tako, da bi kasneje lahko študirale, temveč tudi v pomanjkanju sredstev za študij. Ivanka Anžič se je zavedala, da bodo v tem pogledu bodoče študentke razumljene kot konkurenca, saj so v okviru različnih ustanov na voljo le omejena sredstva. Drugo oviro je predstavljala nazadnjaška miselnost, zaradi katere starši svoje hčerkе vidijo le v vlogi žene in matere. Avtorica je opozorila še na problem, ki izvira iz prepričanja, da se mlado dekle v javnosti ne sme pojaviti samo, zato »boljše družine« svojim hčerkam ne dovolijo, da bi same študirale v tujini. Prav to je še dodaten razlog za ustanovitev ljubljanske univerze, ki bi imela za slovensko ženstvo same ugodnosti: »Že s tem, da bi domači najvišji kulturni zavod priznal ženskam pravico do višje znanstvene izobrazbe, bi se izpodkopala tla gledanju, ki jim krati to pravico ter jih zadržuje v nevednosti in površni plitkosti. Materijelno vprašanje bi postalo lažje in enostavnejše, istotako bi postalo nepotrebno nadziranje, dokler bi sploh z drugimi tudi ta tradicija ne šla v grob.« ³¹⁵ Za Ivanko Anžič je bilo edino pravično, da so bile tudi ženske upravičene do srednje in višješolske izobrazbe. A po končanem študiju je zanje pričakovakovala enake pravice in koristi. ³¹⁶

³¹⁴ Prav tam, str. 82. Tominškove podatke o študentkah na praški univerzi je Zofka Kveder popravila v članku, ki je bil objavljen v naslednji številki, Tominšek se ji je za dopolnitev zahvalil v 6. številki.

³¹⁵ Ivanka [=Ivanka Anžič-Klemenčič]: *Vseučilišče v Ljubljani in slovensko ženstvo*. *Slovenka*, 1901, št. 11, str. 299-301, tukaj 301.

³¹⁶ Ivanka Klemenčič: *Ženska v eksistenčnem boju*. *Slovenka*, 1902, str. 205-210.

Učiteljice - prve slovenske izobraženke

Velik del člankov na temo ženskega študija je obrnjen v prihodnost, saj je bilo na prelomu stoletja največ, kar so ženske lahko dosegle, učiteljski poklic. Vendar se je njihov položaj močno razlikoval od položaja njihovih kolegov, saj za enako delo niso dobile enakega plačila.³¹⁷

O plačah učiteljic je pod psevdonimom Erinija pisala že leta 1895 v *Popotniku Marica Strnad*,³¹⁸ dve leti kasneje, 13. novembra 1897, je o tej temi razpravljala tudi anonimna avtorica v *Slovenskem narodu*. Njen zapis je ponatisnila tudi *Slovenka*. Avtorica se je odzvala na spomenico, ki so jo napisali učitelji za dvig svojih plač. V svojih zahtevah so bili diskriminatorni do kolegic, saj so zanje predvideli od sto petdeset do dvesto goldinarjev nižje plače. Anonimna učiteljica je opozorila, da za to ni nobene osnove in da so učiteljice ponavadi še bolj obremenjene od učiteljev, saj morajo poučevati tudi ročna dela, prav tako jih doletijo tudi vsa nadomeščanja bolnih učiteljev. Argument, da morajo učitelji imeti višje plače, ker vzdržujejo družino, je utemeljeno zavrnila s trditvijo, da neoženjeni učitelji prav tako dobivajo višjo plačo in da tudi med tistimi, ki imajo različno število otrok, ne dajejo višje plače glede na to ali vzdržujejo dva ali štiri ali šest otrok. Še bolj smešna se je avtorici zdela trditev, da imajo moški večje potrebe kot ženske, kajti: »[...] nikdar in nikjer se plače ne uravnavajo po 'potrebah' dotičnikov.«³¹⁹

Z vedno večjim številom učiteljic so se stopnjevale tudi krivice, ki so jih doživljale v primerjavi s svojimi kolegi. Zato so nekatere med njimi spoznale, da potrebujejo svoje društvo: »Slovenskim učiteljicam mora tem več biti ležeče na tem, da si prej ko prej ustanove lastno društvo, ker se prav v sedanjih časih čuti neko tajno – deloma tudi javno delovanje zoper njihove interese.« Avtorica članka opiše nekaj teh napa-

317 O tem natančno poroča Mirjam Milharčič Hladnik v knjigi *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*.

318 Mirjam M. Hladnik o njenem besedilu piše, da je »prvič odkrito pokazalo realne razloge za podporo zahtevi po znižanju plač učiteljic in opozorilo na sprenevedanje njenih glavnih zagovornikov. Gl. nav. d., str. 53.

319 *Iz krogov kranjskih učiteljic. Slovenka*, 1900, 20. 11., št. 24, str. 8-9.

dov in na koncu še enkrat pozove učiteljice, da se združijo v društvo.«³²⁰

Katoliška učiteljska revija *Slovenski učitelj* je v svojem prvem letniku objavila serijo člankov *Učiteljica in javnost*. Avtor, ki se je podpisal s črko λ, je videl vlogo učiteljice ne le v učilnici, temveč tudi izven nje, učiteljice naj bi postale »apostolice za ljudstvo«.³²¹ Problemom, ki so bili resnično povezani z učiteljicami, se je avtor posvetil šele v šestem prispevku, pred tem je razpravljal o ženskem vprašanju in vseh njegovih negativnih posledicah. V že omenjenem šestem prispevku se je dotaknil celibata učiteljic, o katerem je prevodni članek objavil že *Učiteljski tovariš*.³²² Zapisal je, da z njim soglaša, »v kolikor upravičeno slika nevarnosti, katerim je učiteljica izpostavljena dan na dan v javnem življenju. Svoje razmišljanje je zaključil z besedami: »Ne spuščamo se danes v vprašanje, ali je sploh mogoče odpraviti brezmoštvo učiteljic, ne preiskujemo, ali bodo državni faktorji to sploh kdaj hoteli storiti. Da, mi izjavljamo, da bi želeli vsem tovarišicam zlate rodbinske sreče v krogu ljubljenega soproga in ljubeznivih otrok, a sedaj je tako, da učiteljice morajo živeti v celibatu, dokler so v službi, in s tem jim je računati.«³²³

Zanimivo je, da je avtor v naslednjem prispevku zapisal, da se ni izrekel niti za celibat niti proti njemu. V navedenem članku se je dotaknil tudi Zofke Kveder: »V domišljiji nekaterih emancipirank à la Zofka Kveder je seveda vse drugače. Take kot njene 'studentke' naše učiteljice ne smejo biti, takih 'misterijev', s kakršnimi se naslaja ona, jim ni treba. Treba jim je nramnega življenja, ki daje veselje do dela in zadovoljnost srca.«³²⁴ Na koncu jim je svetoval, da se, kadar se zaljubijo, zatečejo k veri: »Zato pa, slovenske učiteljice, iščite utehe svojemu srcu v verskem življenju. Vi ne smete soditi moških po opisih iz romanov, ampak po resnici. Če se hoče katera srečno omožiti, živi naj kot krščanska devica, zvesto izpolnjujoč dolžnosti svojega stanu.«³²⁵

Dve leti kasneje sta se problema celibata dotaknila tudi dva prispevka v *Slovenki*. Josip Ferfolja je povzel predavanje Bogomile Fiedlerove, ki ga je imela 7. decembra

320 *Zakaj si slovenske učiteljice ustanove svoje društvo? Slovenka*, 21. 5. 1898, št. 11, str. 251-253.

321 λ: *Učiteljica in javnost. Žensko vprašanje. Slovenski učitelj*, 1900, št. 2, 3. 2., str. 38-40, tukaj 39.

322 Ko je prevajalec članka poročal o članku o celibatu, ki ga je objavila revija *Česky učitel*, je na koncu zapisal: »Vse to velja za češke šole. In slovenske? - Pa obljubil sem, da ničesar ne pripomnim. Torej - dovolj!« D. P.: *Nekaj o celibatu učiteljic. Učiteljski tovariš*, 1900, 20. 4., št. 12, str. 115-116, tukaj 116.

323 λ: *Učiteljica in javnost. Tihi boji. Slovenski učitelj*, 1900, 1. 7., str. 197-199, tukaj 199.

324 λ: *Učiteljica in javnost. 7. Nramno dostojanstvo. Slovenski učitelj*, 1900, 15. 8., str. 245-247, tukaj 246.

325 Prav tam: 247.

1901 v Ženskem krožku akademskega društva Slavija v Pragi. Avtor je bil prepričan, da bi tudi slovenske učiteljice predavateljici pritrdile: »Izvezam tu le one, kojim stoji baje tretjeredništvo in večno devišstvo više od zakonskega življenja in one, kojim je materijalističen duh našega časa že tako otroval srce in duha, da vam z naivno frivolnim nasmehom priznavajo: če me hoče mož imeti, naj me redi. Vse druge pa gotovo vidijo v svojem celibatu veliko krivico in marsikatera izmed njih je to krivico bridko slutila.«³²⁶

Obširen pogled slovenske učiteljice na temo celibata je prinesel šele članek *Še nekaj o celibatu učiteljic*. O tem, v kakšnem položaju so se znašle poročene učiteljice, pravi: »Če stopi v zakon, odvzete so ji vse pravice, ko je vživala poprej, čeravno v nekaterih krajih še podučuje nadalje. Ona postane provizorična, čeravno je bila prej definitivna. Ona podučuje le, ako primanjkuje svobodnih učiteljic. Ona nima pravice do kvinkvenij. Ona izgubi pravico do penzije.«³²⁷

Avtorica tudi opozarja, da s tem, ko se nastavi takoj, ko se učiteljica poroči, novo učiteljico, ne more priti do povezanosti med njo in otroki. Šele učiteljica z nekajletno prakso blagodejno vpliva na učence. Za tiste ženske, ki so poklic opravljale le za to, da so se preživljale, ni hudo, če ga po poroki opustijo. A za vse, ki so si poklic izbrale iz ljubezni do poučevanja in otrok, je zelo težko vse skupaj pustiti: »Ne vem, zakaj bi se morala odpovedati službi vstopivša v zakon ona, koja ima takorekoč poklic k učiteljskemu stanu.« Ugovor, da bi bilo neprimerno, da otroci vidijo nosečo žensko, ostro zavrne, saj pravi, da nosečnice vidijo vsak dan. Drugi argument zagovornikov celibata je bil, da bo učiteljica zaradi svojih otrok zanemarjala učence. Avtorica predlaga, da si učiteljica poišče pomoč in opozori, da ima otrok tudi očeta: [...] ako bi bil mož pri domu, bi lahko on nadzoroval otroka med tem časom. Nič smeha! Vsled tega, ne bi bil še svet narobe. Nikar misliti, da je sramota za očeta, če vzdigne otroka, če ga počedi, potolaži itd. Nikako delo ne bi smelo biti nikomur v sramoti v gotovih slučajih, najmanj pa očetu, če izhaja njegovo delo iz očetovske ljubezni.«³²⁸ Avtorica se tudi kritično obregne ob misel, da se učiteljica ne sme poročiti z obrtnikom ali

326 J. Ferfolja: *O celibatu učiteljic*. *Slovenka*, 1902, št. 4, str. 97-100, tukaj 100.

327 Učiteljica: *Še nekaj o celibatu učiteljic*. *Slovenka*, 1902, št. 8-9, str. 224-228, tukaj 225.

328 Prav tam, 226.

nižjim uradnikom. Ljubezen premaga zanjo vse ovire in učiteljica, ki je zadovoljna s svojim življenjem, bo to prenašala tudi v svojo službo. Očitek, da družinsko življenje vpliva na opravljanje službenih dolžnosti, bi lahko prenesli tudi na moške, saj v vsaki družini ne vladata harmonija in večna družinska sreča.³²⁹

V *Slovenki* je izšel tudi članek *Učiteljica na deželi*, v katerem avtorica našteva vse težave, ki so pestile podeželske učiteljice. Na prvo mesto je postavila nedostopnost literature, revij in časopisov, s pomočjo katerih bi se učiteljica izobraževala tudi po dokončanem šolanju za svoj poklic. Prav tako podeželskim učiteljicam manjka primerne družbe. Obojega si učiteljice ne morejo privoščiti zaradi svojega gmotnega položaja, ki je prva ovira učiteljici, »da ne more spopolnjevati lastne vzgoje in izobrazbe«. ³³⁰ Druga ovira je za avtorico pokvarjenost človeške družbe, ki se kaže v tem, da ženska na številne kraje ne sme iti sama, če hoče obvarovati svojo čast. Nekoliko lažje bi bilo mladim učiteljicam, če bi bile najprej na praksi pri starejših, saj imajo slednje med vaščani že tolikšen ugled, da si tudi mlade učiteljice nihče ne bi upal nadlegovati in žaliti. Nato se avtorica naveže na razpravo o narodu, saj poudari pomembno vlogo učiteljic pri vzgoji in izobraževanju narodno zavedne mladine, še posebno deklet, ki bodo nekega dne matere.

Tudi v očeh naprednih sodobnic je bila vloga učiteljice drugačna od tiste, ki naj bi jo imeli učitelji, kakor priča članek Elvire Dolinar z naslovom *Resen migljaj učiteljicam*. Avtorica se ves čas obrača le k učiteljicam, kako naj vzgajajo in kako kaznujejo otroke. Šele na koncu Danica zapiše: »Učiteljice (in nič manj učitelji) naj bi pa uvažvale, kolika je njihova zadača, koliko odgovornost so prevzele s težavnim svojim stanom: odgovornost za bodočo generacijo. Naj bi vendar pomislile, da je njihova dolžnost odgajati krepki rod značajnikov, ne pa samo na videz gladko opiljenih, a v notranjih puhlih marijonetk.«³³¹

V razpravi o ženski izobrazbi so oživele številne teme, ki jih je mogoče srečati tudi v drugih razpravah in razkrivajo strah pred spremembami, ki bi se zgodile, če bi ženske imele enake možnosti za študij kot moški. Številna vprašanja, ki so jih v 19.

329 Prav tam, 228.

330 X: *Naše učiteljice*. *Slovenka*, 1902, št. 8-9, str. 246-250, tukaj 247.

331 Danica: *Resen migljaj učiteljicam*. *Slovenka*, 1898, 26. 3., št. 7, str. 160-162, tukaj 162.

stoletju zastavili predvsem moški in so se nanje odzvale ženske z odgovori, v katerih so poudarjale sposobnost žensk, da so uspešne na vseh področjih, so prispevala k ustvarjanju nove ženske vloge - vloge intelektualke, ki je spodbijala tiste predstave o ženskosti, v katerih ni bilo prostora za kategorijo razuma in z njim povezanega abstraktnega in logičnega razmišljanja.

»Čitajte mnogo, drage Slovenke!«

Razprava o bralkah

Razpravo o bralkah bi lahko obravnavali tudi kot del razprave o dekliški vzgoji ali kot eno izmed razprav, ki so se odvijale v problemskem krogu razprave o seksualnosti, razprave o izobraževanju in razprave o zakonu. A glede na to, da gre za presečišča med različnimi razpravami in da je število prispevkov na to temo veliko, se zdi smiselno posvetiti zapisom o bralkah posebno poglavje.

V slovenskem raziskovalnem prostoru je razpravo o bralki poglobljeno preučevala Petra Mikulan in svoje izsledke objavila v članku *Matere, pazite na svoje hčerke, da ne postanejo strastne bralke!* (2007). V njem je predstavila ne le podobe bralke v vzgojnih knjigah in v publicističnih prispevkih, temveč tudi v literarnih besedilih, zato njena razprava predstavlja natančen pregled prispevkov k diskurzu o bralkah. V pričujočem poglavju se bo sicer pojavila večina imen avtorjev in avtoric s preloma stoletja, s katerimi se srečamo v omenjenem članku, vendar so navedene še misli nekaterih drugih, ki so sodelovali v razpravi o bralki ter razkrivata presečišča z drugimi razpravami, ki jih omenjena raziskovalka ne tematizira. Na koncu poglavja se analizira še besedilo Rose Mayreder, ki se je temu problemu posvetila v svojem članku *Familienliteratur*, za katerega lahko predvidevamo, da so ga poznale tudi nekatere v pričujočem poglavju omenjene avtorice.

Razprava o bralkah v katoliški publicistiki

Petra Mikulan locira začetek slovenske razprave o bralki v leto 1895, ko izide knjiga Jakoba Dimnika *Domača vzgoja. Slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem, učiteljem*. Vendar je Dimnik, kot smo že omenili v poglavju o dekliški vzgoji, svoje prispevke objavljal konec osemdesetih let v *Učiteljskem tovarišu*, kjer je že prej o bralkah pisal tudi Josip Ciperle. Dimnikov odnos do branja romanov

umesti Petra Mikulan v ideologijo »ohranjanja in reprodukcije družbenih razmerij, pri čemer so v tej ideološki konstelaciji dekleta in žene funkcionirale kot nujna za vzpostavitev človeškega reda, ki ustreza družbenemu organizmu«. ³³² Kot še opozarja raziskovalka branje romanov predstavlja »spodkopavanje družine, saj sledi dvema podmenama, ki ogrožata družino: svobodni ljubezni in enakopravnosti med spoloma«. ³³³ Razpravi o vzgoji in bralki poveže že Dimnik, saj piše o tem, da deklice nagonsko želijo vse vedeti, vse prebrati in da ima to za vzgojo dobro, a tudi slabo stran: »Skoraj je bolje, da deklicam branje zabranjujemo, kakor pa, da bi jih k temu še navduševali. Glede kakovosti smemo deklicam le take knjige dovoljevati, ki so pisane v modrem in poučnem duhu, npr. življenje in delovanje vzglednih mož, potopisne črtice in izmej romanov le zgodovinske romane. Ena ali k večjemu dve srednje veliki knjigi zadostujeta čez in čez za jeden mesec.« ³³⁴

Prava vzgoja je vzgoja k poslušnosti in izpolnjevanju verskih dolžnosti, a to lahko spodrine pretirano branje ali kakor opozarja že leta 1883 Josip Ciperle v *Ženski vzgoji*: »Dokler bodo naša dekleta namesto jutranje molitve, brale eno ali dve poglavji iz kacega šušmarskega romana, dokler se bodo mesto verskih resnic učile na pamet fizikalčnih hipotez, ostale bodo take, kakor so dan danes, namreč: predrzne, nevedne in sploh malopridne.« ³³⁵ Avtor ne vidi problema le v dobi odraščanja, temveč predvsem tedaj, ko ženska postane mati in zakonska žena, saj pravi, da dekleta, ki so prošinjene z duhom francozkih romanov« ne morejo postati dobre matere in »svoje otroke k dobremu, plemenitemu in lepemu napeljevati«. Žrtev je tudi mož, saj ga taka žena ne spoštuje in ne ljubi. ³³⁶ Dimnik zato odločno pozove: »Matere, pazite torej na svoje hčere, da ne postanejo strastne bralke!« ³³⁷

Pred francoskimi romani je svaril tudi Anton Mahnič, ki se je, ko je pisal o vzgoji deklet, skliceval na francoskega teologa François Fénelona (1651-1715): »Ne romanov, kliče Fenelon, ampak dobro zgodovinsko berilo dajajmo jim v roke.« ³³⁸

332 Petra Mikulan: *Matere, pazite na svoje hčere, da ne postanejo strastne bralke*. *Delta*, 2007, št. 1-2, str. 9-28, tukaj 11.

333 Prav tam.

334 Jakob Dimnik: *Domača vzgoja*, str. 127.

335 Prav tam, 124.

336 Vsi navedki v odstavku: Dimnik, *Vzgoja*, str. 127.

337 Prav tam.

338 Anton Mahnič *Žensko poglavje*. *Ženska pa nje znanstvena izobrazba*. Rimski katolik, 1894, str. 56-64, tukaj str. 63.

Mahnič sicer o branju piše tudi v članku *Prezgodnja zrelost naše mladine*, v katerem se, ne glede na naslov, ukvarja le s fanti. Tudi nanje ima lahko branje poguben vpliv. Posledice, ki se kažejo pri fantih, je gotovo mogoče prenesti tudi na dekleta, zato navajamo Mahničev pogled na škodljivi vpliv literature: »Z branjem romanov in novel pa enakih erotičnih spisov mladeniška domišljija toliko shobotá, da vdušuje druge vzmožnosti in jim ne da harmonično se razvijati. Ob enem se razdraži in ojači v mladih udih živalska pohotnost ter zatemni razum in vklene voljo v jarem nizkih strasti.³³⁹ S slikovitimi in grozečimi podobami Mahnič svari pred branjem erotične literature, med katero prišteva tudi Jurčičeva in Stritarjeva dela, katerih branje zapusti take sledi: »Pred seboj imaš bledega, od strasti izpitega sentimentalista, otrovanega na duši in telesu! Suženj onečaščujoče strasti, vže nosi v sebi kal zgodnje smrti, a dušo mu razjeda verski dvom. Odcvel je vže, in cvetje je odpadlo brez upa sadu!«³⁴⁰

Slovenkine sodelavke in sodelavci o bralkah

Če matere dovolijo dekletom brati neprimerno literaturo, jih ne vzgajajo v delavnost, ponižnost in poslušnost, saj po mnenju večine tedanjih avtorjev in avtoric, ki so pisali o dekliški vzgoji, trivialni in sentimentalni romani v njih budijo neprimerna hrepenjenja. Skrb, da bi neprimerno branje vplivalo na čustveni razvoj deklet, je izrazila tudi Marica Nadlišek Bartol, ki je bila prepričana, da ni vsa literatura primerna za dekleta, kakor je zapisala v svoji oceni Govekarjeve zbirke *O, te ženske!*: »Svariti mlajše ženstvo pred tem čtivom, bilo bi toliko, kolikor priporočati jo najtoplejem saj vemo, da prepovedano sadje diši najboljše.[...] Matere, razsodne matere bodo same vedele, da 'Salonska knjižnica' ni čtivo za mlade deklice in ne bode tudi pozneje. Dasi ima vsaka novela kako posebnost in lepoto, vendar se mi zdé najboljše toli verjetno pisana Pavlina, Institutka, katero lahko čitajo tudi mlade deklice (posebno nanje opozarjam slovenske starše).³⁴¹ Besede Marice Nadlišek razkrivajo, kako zelo se je meščanska družba trudila, da bi dekleta ohranila v popolni nevednosti, saj bi

³³⁹ Anton Mahnič: *Prezgodnja zrelost naše mladine*. Rimski katolik, 1896, str. 348-351, tukaj 349.

³⁴⁰ Prav tam, 350.

³⁴¹ Marica: Književnost in umetnost. *Slovenka*, 1897, št. 19, 11. 9, str. 10-11.

se ob branju knjig z namigovanji na erotiko začela trgati iz okovov nedolžne slepote.

Maričina sodobnica in *Slovenkina* sodelavka Karla Germek Ponikvar je tak pogled na dekliško vzgojo izrazila v zaključku svoje kritike *Misterija žene* Zofke Kveder, kjer je pisateljico pozvala: »Spiše naj nam knjigo, ki bo lahko ležala v priprosti sobici šestnajsetnega dekleta ali pa v ponosnem salonu izkušenih gospá.«³⁴² Na njene besede se je neposredno odzval Fran Klemenčič, ki je kritiziral njeno prepričanje, da bi morali pisatelji pisati tako, da bi kdorkoli lahko bral njihova dela:

Drugod si pisatelji delijo svoje dolžnosti. Nekateri se bavijo z leposlovjem, drugi z raznimi strokami znanstva, tretji z vzgojeslovjem itd. Na mladinskih spisih pa čitate v drugih narodih često: Ta knjiga je namenjena moški mladini do 8. leta, ta ženski do 12. itd. Le pri nas bi ta razdelitev dela, ki je imela najlepše uspehe drugod, (tudi v industriji) naj ne veljala. Pri nas zahtevajo: vsaki pisatelj piši za vse, in v vseh knjigah za vse! Vprašanje je pa, da-li na tak način kdaj pride muzam kranjskim tisti 'zlati čas'.³⁴³

Čeprav se je Klemenčič obširno razpisal o tem, da pisatelji pišejo za določeno publiko, se mu ni zdela problematična zahteva, da naj se knjiga, ki je namenjena šestnajstletnemu dekletu (torej dekletu v starosti, ko je bila že marsikatera poročena in celo mati), razlikuje od tiste za izkušeno meščanko.

Iz članka *Literatura za mladino* lahko razberemo, da je bila mladinska literatura konec 19. stoletja tematsko ločena na literaturo za dečke in literaturo za deklice. Medtem ko knjige za dečke prikazujejo dogodke z bojišč, da bi zbudile »ljubezen do domovine in patrijotični duh«, so knjige za deklice popolnoma drugačne:

Te so pa brez konca in kraja sentimentalne, brezkrone. Sama pohlevnost, ponižnost – kakor nezabeljena postna juhica. Da i one niso stilistično nič boljše, je umevno že samo ob sebi. Osebe so seveda tudi vse pretirane in neresnične – brez trohice poezije – česa naj se tedaj otrok uči ob taki knjigi? Nič, prav nič. Samo njegova fantazija raste preko mere in njegova poželjivost po vedno novi snovi. A površnost, ki se je je otrok navadil pri čitanju, preide ž njim v njegovo zrelo dobo.³⁴⁴

O vzgojni nalogi književnosti je bil prepričan Ivan Trinko, ki se je v *Slovenki* podpisal kot Branko. V svojem prispevku se ni obrnil niti na bralke niti na njihove

342 Marija Ana: *Spisi Zofke Kveder. Slovenski narod*, 1900, 21. 8., št. 33, str. 1.

343 Obscurus [=Fran Klemenčič]: *Književni paberki. Slovenka*, 1900, 15. 9., št. 9, str. 216-217.

344 *Literatura za mladino, Slovenka*, 1898, 8. 11., št. 23, str. 541-543.

matere, temveč na slovenske pisateljice. Njihovo poslanstvo je videl v ustvarjanju literarnih besedil, s katerimi bodo vzgajale »nežni naraščaj slovenskega ženstva«. Trinko je razložil tudi, kaj je dobra vzgoja: »Same dobro znate, da vgojevati pomeni vdihniti dobre misli, učiti, kako se odpravljajo slabosti in se brzdajo strasti, sejati v mlada srca dobro seme vsakojakih kreposti in čednosti, diha povzdigniti nad podlost in nad blato, ki se v tolikem izobilju vije po tej solzni dolini, in pomagati mu k krepkemu vzletu navzgor visoko, visoko do edinega vira prave luči, pristne resnice, čiste ljubezni.« Toda branje njihovih besedil je Branka prepričalo, da vse niso ustvarile del, s katerimi bi pri bralkah zbudile zanosna občutja, h katerim naj bi bilo usmerjeno njihovo pisanje:

»Ali ste storile to? So li se čitateljice poboljšale po čitanju vaših spisov? Al i so dihale prosteje? Ali se jim je smijalo jasneje nekaljeno okó? Gorjé pisateljici, če po čitanju njenih spisov se raztegne črni oblak po zamišljenem čelu čitateljice, in ji mrzli dih zaveje v gorko srce!« Kaj si napravila z ono deklico, nedolžno mojo golobico? Ah, ona tvoja črtica, ne baš prenedolžna in presramežljiva, je prinesla burjo in nered v mlado dušo. Po tvoji črtici so se stemnile in zamotale njene misli, da ni mogla več jasno videti; strasti so se šumno vzdignole, da ni mogla več slišati glasu modrega svetnika. Lica so ji zarudela, povесila je oči in prvokrat jo je bilo sram pred rodno materjo! Neoprezna pisateljica, kaj si storila s čitateljico, katero bi morala boljšati in blažiti »Slovenka«? ³⁴⁵

V navedenem odlomku avtor deklico kot bralko in osebo, ki jo je potrebno še vzgajati, poveže s spolnostjo, saj piše o vzbujenih strasteh, zaradi katerih deklica materi ni mogla pogledati v oči. Branje kot vir, pri katerem se napaja nenadzorovana spolnost, predstavi tudi Josip Ciperle. Čeprav je serijo svojih prispevkov naslovil *Ženska vzgoja*, se ne ukvarja samo z dekleti. Tako piše, da bi morala vzgoja tako vplivati na ljudi, da literature, ki jo je »iznašel neki četrti hudič«, sploh ne bi brali. Ciperle razloži, na katero literaturo misli: »V to vrsto spadajo pred vsem oni tako zvani 'pikantni' romani, kateri imajo prav nedolžne naslove, včasih celo kak rek iz sv. Pisma. Ali njih vsebina je pravi strup, kateri srka človek v sé dostikrat prav ne vedé.«³⁴⁶ Kot opozarja Petra Mikulan, je tudi Dimnik škodljivi vpliv branja povezoval s spolnostjo:

345 Branko: »Čestitim »Slovenkinim« sotrudnica v prevdarek. *Slovenka*, 1897, št. 19, 11. 9., str. 5-8, tukaj 6.

346 Josip Ciperle: *Ženska vzgoja, Učiteljski tovariš*, 1884, 15. 1., št. 2, str. 17-18, tukaj 18.

»V tem delu Dimnik posredno opozarja na to, da žene, ki berejo romane postanejo sanjarske priprave, ki pozabljajo na krščansko ljubezen in si želijo strasti. [...] Krščansko ljubezen zamenjujejo z romantično, ta pa vodi krščanske zakone v pogubo, saj si zaradi vzbujenih strasti žene želijo vedno novih ljubezenskih dogodivščin, s tem pa ogrožajo čast moža in vse družine.«³⁴⁷

Čeprav je Dimnik v svarilih uporabljal žive podobe, s katerimi je hotel ženske odvrniti od branja, je resnično pretresljivo sliko bralke ustvaril Janez Trdina v leposlovnem besedilu *Jetnica*. Njegova Roza doživi zaradi pogubnega vpliva romanov v svojem spolnem razvoju stanja, ko želi uresničiti poželenja, kar je v nazadnjaški družbi razumljeno kot hud greh. Rozina spreobrnitev je prikazana kot hudo nasilje nad njenim telesom in duševnostjo.³⁴⁸

Tudi na prelomu stoletja je v katoliški periodiki še prisotna negativna podoba bralke:

Glavica jim je polna čudnih mislij in željâ, ki so jih zajele iz romanov. Koprneč pričakujejo onega viteza, ki jih bo rešil iz spon domače hiše in odprl vrata v večno pomlad, v rajsko srečo, v vživanje brez konca in kraja. Mlada domišljija jim je strastno razvneto po romanopiscih, ki znajo uporabljati vsa sredstva rafinirane čutnosti, da si zagotove naklonjenost »občinstva«. Ta domišljija pa jim kaže svet ves drugačen, nego je, in zato jim pri vstopu v življenje manjka vsake razsodnosti. Življenje jih zmodri mnogokrat pozneje, a prepozno.³⁴⁹

Navedeni avtor se k bralkam vrne še v prispevku, kjer piše o nravnem dostojanstvu učiteljic in o tem, česa ne smejo brati: »Od onih dekličev, ki z največjo slastjo prebirajo take erotične spise, ki poznajo samo eno dogmo, namreč dogmo nepremagljivosti mesene strasti, od teh neizkušenih mladih tičic pač ne pričakujemo razuma za veliki pomen nravnega dostojanstva, a učiteljice si morajo biti na jasnem, ker so vzgojiteljice in vzornice drugim.«³⁵⁰

347 Mikulan, nav. delo, 16.

348 Gl. tudi: Alenka Jensterle Doležal: *Paradoks ženske v delu Janeza Trdine*. V: A. Bjelčević (ur.): *Zastavil sem svoje življenje, Monografija o življenju in delu Janeza Trdine*. Mengeš: Muzej Mengeš, 2005, str. 127-138.

349 λ: *Učiteljica in javnost*. 3. *Liberalke*. *Slovenski učitelj*, 1900, 1. 3., št. 5, str. 71-74.

350 λ: *Učiteljica in javnost*. *Nravno dostojanstvo*. *Slovenski učitelj*, 1900, 15.8., št. 16, str. 245-247, tukaj 246.

V *Slovenki* je pred pohujšljivo literaturo svaril Ivan Knific pod psevdonimom Čestimir. V članku *Zopet par besedij o čitanju*, v katerem že v naslovu nakazuje, da je branje v *Slovenki* aktualna tema, je opozarjal pred vplivom slabih knjig, ki vplivajo na domišljijo in strasti tako, »da največkrat paralizujejo moči zdravega uma in dobre volje,«³⁵¹ kar po avtorjevem prepričanju vodi do popolnega propada: »[...] fizična in moralna beda nastopata grozeče in ni rešilnega sredstva zoper nje. Napredek je pretrgan in človek se približuje čedalje bolj neumni živini.«³⁵² Knific v nadaljevanju razloži, katera vrsta literature ima tako poguben vpliv: »Čestite bralke so že uganile, da tukaj govorim posebno o nenaravnem beletrističnem berilu, namreč o neki vrsti romanov, novel, pesnij in drugih enakih slovstvenih pojavov, ki so preplavili toliko dežel in izpridili toliko neizkušene mladine.«³⁵³ Knific se pri tem postavi v vzvišeno pozicijo avtoritete, ki ženskam dovoljuje branje, a hkrati natančno določi vsebino knjig, ki jih smejo brati: »Čitajte le, čitajte mnogo, drage Slovenke; a če vam je kaj do svojega dobrega imena, do prave omike in do resničnega napredka, varujte se skrbno vsega, kar bi vas moglo pohujšati; odložite takoj iz začetka, brez daljšega pomisleka vse, kar ne bi mogle čitati glasno v pošteni družbi brez rudečice na poštemem licu.«³⁵⁴ A tudi razpravljanje o branju se ne more izogniti povezavi z narodnim napredkom: »Kako je lepo poslušati vas kedar se v svojih rzgovorih vzpenjate nad navadno, puhlo, nično, dolgočasno klepetanje, in razpravljate kaj važnegam znanstvenega, umetniškega, sebi in drugim koristnega! Takrat ste res vse časti in priznanja vredne hčere, v katere sme narod lahko staviti svoje nade in na koje sme lahko biti ponosen.«³⁵⁵

Leta 1894 je Gabršček razložil, zakaj tudi dekleta iz višjih slojev berejo le romane in podobno lahkotno literaturo ter opozoril na posledice: »Čitati resnobnih knjig ne more, ker jih ne razume; nehoté bode čitala knjige, ki jej ne prinesô nobene koristi, ali pa take, ki jej bodo absolutno škodljive, ker jej morda podadô hrano, katere ona še ne more uživati brez škode.«³⁵⁶

351 Čestimir: *Zopet par besedij o čitanju*. *Slovenka*, 1897, št.8, 10.4., str. 5-7, tukaj 7.

352 Prav tam.

353 Prav tam.

354 Prav tam.

355 Prav tam.

356 Roščin: *Žensko vprašanje*. *Slovanski svet*, 1894, str. 107-109, tukaj 107.

Leto kasneje se je na ženske kot bralke strokovne in ne le verske ali leposlovne li-terature obrnil Fran Govekar v *Slovanskem svetu* leta 1895, ko jim je priporočil, da naj berejo Mantegazza,³⁵⁷ Augusta Bebla in Lauro Marholm. Na njegov zapis se je odzval v *Slovanskem svetu* avtor, ki se je skrnil za šifro Z 3+2: "Opominjam le čitateljice, naj omenjenih knjig nečitajo brez kritike ter ne sprejemajo kar tako vsake v njih zagovarjane ideje. Kakor v vsaki knjigi, najdejo tudi v teh mnogo pravih, a tudi več napačnih nazorov, čitajoč, naj razmišljajo ter sprejmo le to, kar se jim vidi dobrega in našim razmeram primernega."³⁵⁸

Še bolj nestrpno se je na Govekarjev poziv odzval v *Rimskem katoliku* Anton Mahnič: »Svetovali bi pa vredništvu, naj bi v prihodnje nikar več ne sprejemalo enakih demoralizujočih spisov, kateri seznanjajo sramežljivo slovensko ženstvo z najbolj umazanimi pisatelji; kajti vže omenjati take pisatelje, povzročajo ženski skušnjava, da si jih preskrbi in ž njimi ognjusi domišljijo in srce.«³⁵⁹ Napadeni avtor mu je odgovorjal:

Izrazil se nisem niti z jedno besedico 'za' ali 'proti' o onih knjigah. Želel sem le, da bi omenjene knjige služile sotrudnicam za objekt razmotrivanja. Naj bi je uže sotrudnice zagovarjale ali pobijale, to mi je bilo egalno. Mislil sem s tem izzvati živahno, koristno polemiko med našim pišočim ženstvom, kateri bi se – po potrebi! – pridružili še sotrudniki. Tako se godi i v premnogih nemških, francozkih i .dr. listih, revuejah i. t. d. No, varal sem se.³⁶⁰

Leta 1895 je bilo očitno še prezgodaj, da bi se kdo na njegove besede pozitivno odzval. A dve leti kasneje se je tudi Elvira Dolinar zavzela za to, da bi ženske segle še po kakšni drugi knjigi, ne le po romanih, pri čemer je izhajala iz lastne izkušnje: »Oh, kako so mi bili uže dolgočasni vsi ti romani, ki so si naposled vendar vsi podobni, naj jo suka pisatelj uže tako, ali tako. Navadno sem prebrala samo prvih deset, dvajset strani, da se seznanim z glavnimi osebami, in na koncu sem

357 Paolo Mantegazza (1831-1910) je bil nevrolog, fiziolog in antropolog. Napisal je številne knjige, mdr. tudi *Fiziologijo žensk* (1893). August Bebel (1840-1913) je bil socialni demokrat in avtor knjige *Ženska in socializem* (1873). Laura Marholm (181854-1928) je bila pisateljica in avtorica knjig o ženskah, v katerih je razkrila svoje konzervativne poglede na vlogo ženske v družbi (*Knjiga žensk*, 1894)

358 Z 3+2: Gosp. *Gynaekophilu* v odgovor. *Slovanski svet*, 1895, št. 41, str. 385-386, št. 42, str. 396, tukaj 396.

359 Anton Mahnič: *Dodatek k slovenski ginekologiji*. *Rimski katolik*, 1895, str. 529-520, tukaj 530.

360 Gyneakophil: *Ljubezniva bralka, ali imam prav?* *Slovanski svet*, 1895, str. 359, št. 38, 359-360, št. 48 448-449, tukaj 448.

pogledala, 'če se dobita, ali ne!' Vse drugo se mi ni videlo vredno čitanja. In baš zdaj, ko sem tu sedela, se mi je vrnila misel: zakaj pa me ženske ne sežemo rajši po drugem, krepkejšem berilu?«³⁶¹ Avtorica je mislila pri knjigah, ki so jo dolgočasile, na trivialne romane, vendar jo je njen sodobnik, ki se je skrtil za ime Jos. Grešnik, narobe razumel in jo opozoril, da ne bi smela žensk odvracati od leposlovja, saj je med temi deli veliko kvalitetne literature:

Zlasti realistični romani nam predočujejo življenje uprav plastično in hranijo v sebi, kakor proizvodi drugih struj, toliko globokih mislij, da pišejo literarno historiko zopet cele knjige o njih. Tako čtivo pač ne more škoditi i našemu ženstvu. Potrebno bi bilo, da bi naše ženstvo do dobra poznalo v prvi vrsti slovensko literaturo, kar doslej z malimi izjemami bridko pogrešamo, potem pa vse znamenitejše pisatelje svetovne literature vseh evropskih narodov. V pravo spoznanje literature pa je treba čitati in jaz mislim, da bi bilo mnogo zaslužnejše delo, povedati, kako naj se čita, mesto odvracati od čitanja.³⁶²

Danica mu je odgovorila, da je govorila o *slabem* čtivu, on pa je mislil na *dobro*. Strinjala se je z njim, da bi ženske morale brati kvalitetno literaturo, vendar njene sodobnice tega večinoma niso sposobne: »Kaj pa naše ženstvo? V občē premalo omikano, da bi se moglo vglobiti v čtivo, ga le površno preletava, zasledujoč le djanje. Vse drugo jim ni nič. Kar je poučnega, izobraževalnega, se jim izgubi, ker jim ne napravlja niti najmanjšega utisa.«³⁶³ Zaradi tega je zahtevala pravico do izobrazbe.

Kot del izobraževanja je branje predstavljeno tudi v članku *Par besedij k čitanju in knjigah*: »Vsakemu izobražencu in po izobrazbi hrepenēčemu človeku je čitanje duševna potreba. Tudi ženstvo ne more in ne sme pogrešati tega. [...] Umevno je, da Slovenka predvsem čitaj proizvode lastne književnosti. A ker naša književnost še ne zadostuje onemu delu ženstva, ki čita mnogo, oziraj se tudi na proizvode tujih narodov.«³⁶⁴

Vendar je branje v tujem jeziku konec 19. stoletja za narodno zavedne Slovenke problematično, zato Tugomira v *Slovanskem svetu* opozarja na pomanjkanje dobrih slovenskih romanov: »Deklice so čitale in bodo tudi še vedno čitale z veliko

361 Danica: *O ženskih študijah*. *Slovenka*, 1897, 13. 3., št. 6, str. 8-9, tukaj 8.

362 Josip Grešnik: *Treznosti in delavnosti nam treba!* (*V odgovor v. č. g. Danici*). *Slovenka*, 1897, št. 15, 17. 7., str. 7-8, tukaj 8.

363 Danica: *Kaj in kako naj se čita*. (*V odgovor c. g. Grešniku*). *Slovenka*, 1897, št. 20, 25. 9., str. 5-7, tukaj 6.

364 F. G.-: *Par besedij o čitanju in knjigah*. *Slovenka*, 1897, št. 3, 30. 1., str. 8-9, tukaj 8.

slastjo romane in novele. Kdor pa vé, kakó čitajo deklice, temu je tudi znano, da jim zadoščujeti včasih dve leti za vse romane in novele, kar jih premore naše slovstvo. Potem pa pridejo na vrsto Marlitt et consortes.«³⁶⁵ Tugomira je svoje misli zapisala kot odgovor anonimnemu avtorju, ki je pozdravil izdajanje ženske priloge *Slovan-skega sveta* in izrazil prepričanje, da v njej ni potrebno nameniti prostora leposlovju. Še vedno anonimni avtor je Tugomiri pod črto odgovarjal, da se dekleta niti ne potrudijo, da bi sploh brale v slovenskem jeziku. Njegov argument, zakaj je besedil v slovenščini za dekleta dovolj, razkriva, da je bil, kljub zavzemanju za žensko prilogo, ujet v konzervativni model, v katerem je bilo za dekleta določeno vestno opravljanje gospodinjstkih pravil in ne branje: »Sicer pa mislim, da imajo naše deklice razun berila tudi še mnogo drugega opravila; da torej pol naše leposlovje zadoščuje za dolgo vrsto let.«

Lastno bralsko izkušnjo je že leta 1894, ko se je že navduševala nad ruskimi pi-satelji, v *Slovenskem svetu* opisala Marica Nadlišek:

[...] Pred petimi, šestimi leti seveda ne bi bilo takó, spominjam se, kakih knjig smo iskale tedaj; ljubimskih dvogovorov, čudnih naključij, neverojetnih spletek. In take smo bile vse, in so vse razven onih, na čitanje katerih vplivajo razumni ljudje uže v prvi mladosti, da se njihov vkus izobrazijo uže v mladih letih. Me, ki nismo bile tako srečne, da bi kdo pazil na to, kaj čitamo, moremo biti pač vesele, da smo same prišle do pravega; saj veš, koliko jih je, in starših od nas, ki se hranijo s takimi puhlimi knjigami.³⁶⁶

Med vsemi avtorji in avtoricami, ki so v 19. stoletju razmišljali o tem, kaj in kako naj ženske berejo, se nam kot najbolj napredna razkriva Elvira Dolinar. Da so bili njeni pogledi resnično moderni, nam pokaže tudi primerjava njenega besedila *O ženskih studijah* z esejem *Familienliteratur (Družinska literatura, 1900)* avstrijske feministke Rose Mayreder, ki je pol stoletja pred Simone de Beauvoir pisala o kul-turnih konstruktih ženskosti. Rosa Mayreder na začetku navedenega besedila ugo-tavlja, da je v 19. stoletju prevladujoči ideal ženskosti tesno povezan s podobami iz leposlovja, namenjenega ženskam. Že to, da obstaja literatura, ki je namenjena samo enemu spolu, se avtorici zdi problematično, kajti za tovrstna besedila je značilno,

365 Tugomira: *Nekaj o našem leposlovju*. *Slovenski svet*, 1895, št. 39, str. 368-369.

366 Marica [=Marica Nadlišek]: *Draga moja!* *Slovenski svet* 1894, št. 11, str. 208-209, tukaj str. 208.

da so narejena po določenem vzorcu, da temeljijo na moralnih predpostavkah in prikazujejo resničnost na konvencionalen način. Danes taka besedila označujemo kot trivialno literaturo, za katero so značilni tudi tipizirani liki. Rosa Mayreder se je posvetila predvsem ženskim likom in ugotavljala, da so še najbolj podobni nagačeni lutki, zato se je spraševala, komu je ta literatura dejansko namenjena. Njen odgovor se je glasil, da jo prebirajo mlada dekleta, saj naj bi se jih dotaknilo romantično dogajanje, pomirjajoč konec in celotno sentimentalno olepševanje resničnosti. Dejanska vsebina teh knjig je, kot je ugotavljala avtorica, razmerje med moškim in žensko, vendar ne zakonsko razmerje, ki je težavno, zapleteno in polno konfliktov, temveč samo ljubezen in zaroka. Erotične zadeve so prikazane zlagano in čistunsko ter vzbujajo upe, ki se razblinijo, in vse, kar ostane, sta grenko razočaranje in prizadetost. Tudi je Danica je opozarjala, da literatura, ki jo bere večina njenih sodobnic, kaže izkrivljeno podobo resničnosti. O bralkah trivialnih romanov je zapisala: »Romani so jim vse. Iz romanov se hočejo seznaniti se svetom, ki jim je drugače zapečaten sè sedmimi pečati. Romani naj jim kažejo življenje, a v kaki obliki? In s koliko resničnostjo? In tako se odgojé tiste plitve dušice, ki se za drugo ne brigajo, nego za malenkostno vsakdanjost, ki dajejo toliko snovi humorističnim listom.«³⁶⁷

Na to, da sta obe avtorici pronicljivo ugotovili, kako zelo sta med seboj povezana problema pomanjkljivega ženskega izobraževanja in neprimerne literature, ki je namenjena mladim dekletom, kaže naslov Daničinega članka in zadnji odstavek eseja Rose Mayreder, v katerem je zapisala, da kdor razume boj žensk za izobrazbo, ki je že dostopna moškim, kot ljubiteljsko ukvarjanje posameznic ali kot interno vprašanje ženskega gibanja, spregleda povezavo, ki jo ima žensko gibanje s celotnim področjem kulture, in zanemari, kako pomembne so ženske kot potrošnice literarne produkcije. Zgodovinski razvoj družinske literature kaže na to, da ločevanje med žensko in moško literaturo izhaja iz zaostajanja ženske izobrazbe za moško in da je vse skupaj povzročilo pošasten izrastek v duhovnem življenju 19. stoletja.³⁶⁸

Razprava o bralki se torej dotika tudi razprave o izobraževanju. Upoštevajoč to dejstvo, lahko vidimo bistven premik, ki ga je naredila Elvira Dolinar v primerjavi z vsemi prispevki, ki so bili del raziskovane razprave. Njen pogled ni bil obremenjen

367 Danica: *Ženske študije. Slovenka*, 1897, 27. 3., št. 7, str. 1-2, tukaj 2.

368 R. Mayreder v eseju ugotovi, da je to, kar je označeno kot družinska literatura, v resnici ženska literatura.

s predstavami o branju kot dejavnosti, ki grozi srečni idili družinskega življenja, še manj jo je bilo strah škode, ki jo lahko povzroči prebiranje romantično obarvane literature. Tisto, kar se ji je zdelo vredno komentarja, je bilo dejstvo, da nekatere ženske ne prebirajo drugega kot trivialno književnost, saj so tako neizobražene, da jim je vsa druga literatura prezahtevna in nezanimiva. V njeni zahtevi po tem, da se ženske potrudijo in sežejo tudi po bolj kvalitetni literaturi, je skrita tudi zahteva po izobrazbi, zagovor ženskih intelektualnih sposobnosti in nove predstave o ženskosti: »Vsakako pa priporočam svojim sestram – tudi onim, ki ne mislijo nikdar pohajati visokih šol, poleg romanov tudi nekoliko fizike, kemije logike itd. Slednje pa posebno tudi onim zastopnikom krepkejšega spolam ki mislijo odgovarjati na 'Slovenkiné' članke.«³⁶⁹ Številni članki Daničinih sodobnikov izpričujejo, da njenega nasveta niso upoštevali.

369 Danica: *Kaj in kako naj se čita. Slovenka*, 1897. 25. 9., št. 20, str. 5-7, tukaj 7.

»Ali je res tako grdo in silno nemoralno videti lepo žensko nogo?«

Razprava o seksualnosti

V devetnajstem stoletju so sodile teme, ki jih danes obravnavamo v okviru razprav o seksualnosti, v »seksualno vprašanje«,³⁷⁰ ki je predstavljalo pomemben del teoretičnega diskurza tedanjega ženskega gibanja. Če so se feministke v drugi polovici 19. stoletja posvečale predvsem zahtevam po drugačni vzgoji, možnostim izobraževanja, ustanavljanja ženskih društev, so na prelomu stoletja vse bolj pozornost usmerjale k intimnejšim temam, ki so bile povezane z ženskim telesom, a se v javnosti zaradi »nemoralnosti« te tematike o njih ni razpravljalo. Razprava o seksualnosti je vključevala teme o negi in odnosu do lastnega telesa ter teme, ki so zadevale spolnost (pravic do uživanja v telesni ljubezni in s tem povezana pravico do svobodne izbire partnerja).

Seksualno vprašanje je odkritje 18. stoletja.³⁷¹ Zanimanje za telo je povzročil razsvetljski obrat od boga k naravi. Kot piše Hanelore Bublitz je kodiranje spolnega reda potekalo preko naraščajoče naturalizacije. Za razsvetljske mislece spolna hierarhija ni bila več razumljena kot od boga dana metafizično-ontološka neenačnost, temveč so jo utemeljevali kot fiziološko in psihično različnost spolov in iz nje izpeljevali različne socialne in kognitivne kompetence.³⁷²

Avstrijska zgodovinarica Karin Jušek opozarja, da so razpravo o seksualnosti sprožile tudi raziskave zdravnikov in higienikov, ki so v začetku 19. stoletja

370 Prim. Karin Jušek: *Entmystifizierung des Körpers? Feministinnen im sexuellen Diskurs der Moderne*. V: Lisa Fischer in Emil Brix (ur.): *Die Frauen der Wiener Moderne*. Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik.
Christa Bittermann-Wille in Helga Hofmann-Weinberger: *Erotik – theoretische Diskurs und literarischen Chiffren in der Frauenliteratur des Fin-de-siècle*. V: Michaela Brodl (ur.): *Der verbotene Blick: Erotisches aus zwei Jahrtausenden*. Klagenfurt: Ritter, 2002, str. 146-180.
Barbara Becker-Cantarino: »Die Leidenschaft ist der Schlüssel zur Welt«. *Diskurse über weibliche Sexualität um 1800 aus der Sicht der Frauen*. V: Carolin Bland in Elisa Müller-Adams (ur.): *Schwellenüberschreitungen. Politik in der Literatur von deutschsprachigen Frauen 1780-1918*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2007, str. 27-46.

371 Gl. Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti.1, Volja do znanja*. Ljubljana: Škuc, 2000.

372 Hanelore Bublitz: *Das Geschlecht der Moderne. Genalogie und Archäologie der Geschlechterdifferenz*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1998, str. 17.

pod vplivom pozitivizma preučevali človeško seksualnost in jo skušali razložiti s pomočjo naravoslovnega modela.³⁷³ Njihov interes je izhajal iz predpostavke, da je potreba po seksualnih zadovoljtvih pri moških in ženskah različna, izhaja iz naravnih danosti in ni družbeni konstrukt. Nezakonsko materinstvo in prostitucija sta bili v teh razpravah dve izmed osrednjih problemskih področij. Razprava o seksualnosti je bila dolgo razprava med moškimi, kar je pomenilo, da so izključno moški določali, kaj je bil raziskovalni predmet, kaj norma in kaj deviacija, pisali torej niso le o seksualnosti lastnega spola, temveč tudi oziroma predvsem ženskega.

S seksualnim vprašanjem so se ukvarjali tudi zdravniki, ki so raziskovali življenjske razmere v delavskem razredu, da bi odkrili vzroke za epidemije tifusa in kolere. Ti dve bolezni sta se namreč najprej razširili med najrevnejšim mestnim prebivalstvom. Kot navaja Karin Jušek, so bile raziskovalci, ki so se pripadali meščanskemu razredu, fascinirani nad seksualno moralo proletariata, ki se je po njihovem prepričanju popolnoma razlikovala od meščanske. Ker so imeli lasten kodeks moralnih vrednot, so iz njega izpeljevali vsesplošno pokvarjenost in nemoralnost delavskega razreda. Vzrok za nemoralno obnašanje so videli v prostituciji, natančneje v prostitutkah, ki so postale predmet njihovih raziskav. Vse to je sprožilo razvnet seksualni diskurz, ki se je s telesa proletarke usmeril tudi v telo meščanke, kot tiste, ki varuje meščansko moralo, in jo vključil v svoje razprave. Telo meščanke je zaradi njene reproduktivne funkcije postalo predmet, s katerim so se ukvarjali profesorji medicine, teologije, filozofije, prava, a tudi laiki, ki so bili prepričani, da morajo prispevati lasten pogled k seksualnemu vprašanju svoje dobe. Zaradi izrazito mizoginih izjav so se odzvale tudi ženske, ki so v tem diskurzu sprva ugovarjale zoper sovražna in neargumentirana stališča o ženski seksualnosti. Ob koncu 19. stoletja so v svojih spisih začele razvijati lastne poglede in teorije. Na prostoru avstro-ogrske monarhije nastanejo številna spisi in knjige, ki jih lahko prištejemo k tej razpravi.³⁷⁴

³⁷³ Prim Jušek: 2002.

³⁷⁴ *Frauenbewegung und Sexualethik* Grete Meisel Hess, *Die Erotik* Lou Andreas-Salomé, Irma von Troll-Borostyani *Im freien Reich. Ein Memorandum an alle Denkenden und Gesetzgeber zur Beseitigung sozialer Irrtümer und Leiden.*

V deželah, kjer je imela katoliška cerkev velik vpliv na javno življenje, so si avtorji prispevkov o ženski seksualnosti v veliki meri prisvajali tiste teoreme o ženski, ki so jih ustvarili katoliški pisci in jih predstavljali kot neizpodbitne resnice. Tudi na Slovenskem se je marsikatera razprava začela ali končala s sklicevanjem na Boga kot stvarnika, ki je »že vedel«, zakaj je ustvaril žensko kot moškemu popolnoma podrejeno bitje. Najglasnejši in najostrejši branilec konzervativnih vrednot je bil v katoliškem taboru tudi v tej razpravi Anton Mahnič.

Kanon lepe ženskosti

Obsedenost s preučevanjem ženskega telesa in določanjem kanona ženske lepote izpričujejo publikacije, ki so konec 18. in v 19. stoletju izhajale kot strokovna ali znanstvena dela, čeprav so bila izhodišča in metode teh raziskav utemeljene na predpostavkah, ki se nam danes razkrivajo kot popolnoma neznanstvene. Kot primer takšnega dela navedimo knjigo *Die Schönheit des weiblichen Körpers*, ki jo je leta 1898 izdal nemški ginekolog in antropolog Carl Heinrich Stratz ter jo je posvetil »materam, zdravnikom in umetnikom«. Knjiga je bila obsežna, saj je imela 350 fotografij in 7 razpredelnic. V njej je poskušal podati definicijo lepega, ki jo je izoblikoval na izsledkih primerjalni študij ženskih teles (potoval je v Indijo, Ameriko, na Kitajsko in Japonsko). Njegova definicija ženskosti se je nanašala na »normalno žensko« in določala norme, ki jim mora žensko telo ustrezati (proporcije, velikost, položaj delov telesa), da velja za lepo. Za njegovo definicijo se ne skrivajo estetske teorije ali kozmetični pogledi, temveč socialnopolitični in ekonomski. Napake, ki jih imajo ženska telesa, je bilo po Stratzevem prepričanju potrebno odstraniti. Kakor piše Bettina Pohle, razkriva koncept »vzgajanja k lepoti« stereotipno razdelitev vlog, v kateri je ženska dekorativni objekt v svetu, ki mu vladajo moški subjekti. Pri moškem, ki ga določa razum, ni nikoli predmet analize njegovo telo. Nasprotno je žensko telo pri Stratzu izpostavljeno njegovemu detajliranemu pogledu od jamice v bradi do barve prsnih bradavic.

Tudi v slovenski publicistiki je mogoče prebrati nenavadne trditve o telesnih razlikah med spoloma. Tako je v reviji *Jug Spectator* zapisal: »Ženska ima manj in redkejšo kri, manjša pljuča in možgane, razlike nahajamo v lobanji, zobeh, medenici (Becken), polti in koži, tolščici, okroglosti udov, mišičju. Kot kurijozum navajam, da je izračunal anatom Waldeyer, da prevladujejo po odstotkih pri moškem mišice rok, pri ženski muskulatura jezika.³⁷⁵«

Z razlikami, ki se kažejo v zunanosti, se je ukvarjal tudi Anton Mahnič v članku *Kdo je lepši – »on« ali »ona«?* Mahnič na začetku svojega razpravljanja ni razložil, ali bo razpravljajal o telesni lepoti ali lepoti duha, a iz misli krščanskih piscev, s katerimi je skušal odgovoriti na svoje vprašanje, je mogoče sklepati, da ga je bolj zanimala lepota duha, čeprav je navedel tudi misel, da je moški »lepši od žene, pa postava ženska je bolj mikavna kot možka«. Iz tega je izpeljal trditev, da je moška lepota nekaj drugega od ženske, je lepota, ki je dvignjena nad vse telesno, toda: »Duševni princip je brezdvomno popolniši in lepši kot čutnosti. Ker se torej v moškem duševnost prosteje in popolniše razvija in deluje kot v ženski, zato je mož lepši od ženske.«³⁷⁶ Na njegove besede se je odzvala »braniteljica ženskega spola«. Njene besede je Mahnič objavil na platnicah drugega zvezka Rimskega katolika leta 1895, čeprav mu niso bile naklonjene, saj mu je »braniteljica ženskega spola« napisala: »Ako ste lepši od nas, le bodite, saj Vam Vaše lepote ne zavidamo (pa posebno Vam ne, ker je nimate).«

Bolj strpno, a še vedno v razmerju do nasprotne ideologije, je podal razmišljanje o tem avtor v *Slovenskem učitelju*: »Liberalstvo povišuje telo, a zaničuje vaše nrvno dostojanstvo. Krščanstvo pa vidi v vas bitja, ki so zastopnice onega spola, ki nam je dal preblazeno Devico, uzor vzgojiteljice in človeške popolnosti!«³⁷⁷

V *Slovenskem svetu* sta bila v istem letu objavljena še dva članka, v katerih sta

375 *Spectator: Ellen Key*. Jug, 1901, št. 7, str. 215-218, tukaj 216.

376 Mahničeve besede je komentiral Roščin v *Slovenskem svetu*: »No kdor žensko riše kot glupo stvar, ki ima tako rekoč le po pomoti brezsmrtno dušo, kdor jo smeši in unižuje in roga in se obrača z njo, kakor z nepotrebno cunjjo, katero je dovoljeno vlačiti po vsakem blatu – ta gotovo propaganduje breznravstvenost, naj to priznava sam ali ne. Jaz nikakor ne morem razumeti, kako jedna in ista roka more pisati skabrozne ekvivoke in – držati čez nekaj časa sv. Telo! Kako more jeden in isti jezik z umenjem in samozadovoljstvom starega korporala govoriti o »micikah« in čez nekaj časa pobožno in dostojno slaviti Boga pri Božjej službi?» (Roščin: *Žensko vprašanje*. *Slovenski svet*, 1894, str. 147-150, tukaj 150.

377 A: *Učiteljica in javnost*. *Žensko vprašanje*. *Slovenski učitelj*, 1900, 3. 2., št. 2, str. 38-40, tukaj 40.

avtorici Marija Skrinjar in Tugomira razpravljali o ženski lepoti. Marija Skrinjar se je posvetila očitku, da je ženska gizdava. Po njenem prepričanju so za to krivi starši, ki preveč hvalijo deklice in jih s tem vzgajajo v ohola bitja. A gizdava ženska ne more osrečiti nikogar. »Ona se ne briga za gospodinjstvo, ne briga se za vzgojo svoje dece. Gizdava žena živi jedino svojej gizdavosti. Zato se pa moramo varovati te kuge kot nesreče.«³⁷⁸

V gizdavosti je vir nesreče videla tudi Tugomira: »Ženska, ki je zaljubljena v krasoto svojo in svoje obleke, pusti v nemar vse, kar je vzvišeno nad vsakdanje življenje. Če prisostvuje narodni veselici, ne misli na prvotni namen, ampak samo na svojo zabavo in še bolj na učinek, ki ga napravi s svojo osebo, ali pa se jej vsaj zdi, da ga napravi. Pravi Slovenki pa je najprva potreba in največje veselje, da zadosti dolžnostim, ki jih ima do svojega naroda.«³⁷⁹

Ivanka Klemenčič je leta 1902 nečimrnost povezala s koketnostjo, ki se ji je razkrivala kot eden izmed najznačilnejših znakov ženske zaslužjenosti, oporekala je tistim, ki so v koketeriji videli »naravno, bistveno lastnost ženskega bitja«, saj je bila zanjo samo »bolan pojav njene zaslužjenosti«. Kot oblika koketnosti se ji je razkrivala moda, poseben, izumetničen način govora in gibanja. Koketnosti se bodo ženske otresele šele, ko bodo duševno in materialno svobodne in samostojne – takrat se bodo povzpele do tistih ciljev, ki se jih ne dosega s spogledljivostjo.³⁸⁰

Zavrnitev kanona lepe ženskosti in posledic, ki jih prinaša (nečimrnost, gizdavost, koketiranje), ki jo zasledimo tudi v zapisih slovenskih avtoric, je bil poskus spodkopati tradicionalne attribute ženskosti, kakor so se izoblikovali tako v slikarski kot v besedni umetnosti od visokega srednjega veka naprej. Čeprav je bila ženska v umetnosti vselej opazovana tako, da se je umetnikov pogled sprehajal in ustavljal na delih njenega telesa, je vendar mogoče opaziti premike v nastajanju kanona ženske lepote. Medtem ko so v *Visoki pesmi* kot hvalnici ženskega telesa posamezni deli primerjani s podobami iz narave, doživijo podobe ženskega telesa v pridigi Huga de Fauilloia takšno interpretacijo: »Lepe so namreč prsi, ki štrlijo

378 Zmagoslava: *Slovenska žena. Slovanski svet*, 1895, št. 33, str. 313-314, tukaj 324.

379 Tugomira: *Lepa žena. Slovanski svet*, 1895, št. 33, str. 314-315, tukaj 315.

380 Ivanka Klemenčič: *Koketerija. Slovenka*, 1902, št. 6, str. 162-163. Koketeriji je posvetil celo poglavje svoje knjige *Philosophische Kultur* (1919) tudi Georg Simmel.

le malo in zmerno nabrekajo ... podprte in ne utesnjene, nežno povezane, da bi svobodno valovile.«³⁸¹ Pozni srednji vek in renesansa se ne zadovoljita več le s poetičnimi primerami, temveč dejansko ustvarita kanon ženske lepote, ki je ga je mogoče povzeti iz različnih umetnin takole: kakor biseri beli zobje, kot rubini rdeče ustnice, nasmeh mil kot pri angelu, črne trepalnice, zlati kodrasti lasje, mlečno bele prsi in roke, svetle in velike oči, vedro, gladko čelo in obraz.³⁸² Četudi so umetniki kot utelešenje te podobe največkrat videli nedosegljiv (in v resnici neobstoječ) ideal, so se te podobe v vsakdanjem življenju preoblikovale v kanon ženske lepote, ki so ga številne ženske skušale uresničiti.

Lepota je bila v zgodovini človeštva pogosto povezana z ženskim telesom in je bila za ženske kapital, saj je obetala na ženitnem trgu dobre možnosti za sklenitev »ugodne partije«. Lepa, zdrava in negovana zunanost, ki je bila tudi zagotovilo, da bo ženska rodila zdrave potomce, je bila zato v času iskanja bodočega soproga zelo pomembna. Ženske so v stremljenju k čim boljši poroki iz sebe hotele narediti, kolikor je le bilo mogoče privlačno bitje, pri čemer so se uklonile marsikateri nesmiselni in celo kruti modni zapovedi. Avstrijski pisatelj Stefan Zweig je v svojih spominih, ki jih je poetično naslovil *Včerajšnji svet*, zapisal: »Telesne oblike ženske je bilo treba s temi manipulacijami tako popolnoma skriti, da celo ženin na svatbeni pojedini niti od daleč ni mogel slutiti, ali je njegova bodoča družica ravna ali grbasta, polna ali koščena, na kratkih ali na dolgih nogah. Ta 'moralna' doba nikakor ni imela za nedopustno, da se ženska poslužuje prevare z umetnim ojačanjem pričeske, prsi in drugih telesnih delov, če je to zahteval lepotni ideal.«³⁸³

Samo najpogumnejše Zweigove sodobnice so se tem zahtevam uprle. Med najodločnejše je gotovo sodila Rosa Mayreder, ki je z osemnajstimi leti doma prenehala nositi steznik in v svojih esejih opozarjala na »kakon lepe ženskosti«, kakor je nasloвила enega izmed svojih razmišljanj.

Avtorice in tudi nekateri avtorji s preloma stoletja so poskušali razkriti škodljivost in nenaravnost družbenih konvencij, ki so se jim morale ženske podrediti z disci-

381 Prim. U. Eco: *Zgodovina lepote*. Ljubljana: Modrijan, 2006, str. 154.

382 Prav tam: 187, 232.

383 Stefan Zweig: *Včerajšnji svet: spomini Evropejca*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958, str. 79-80.

pliniranjem lastnega telesa. Elvira Dolinar se je že v prvem letniku *Slovenke* zoperstavila modi steznikov. Moda stisnjenega života se ji je zdela nezdrava in nenaravna, zato se je obrnila na tiste, ki so nosile steznik: »Ne izgovarjajte sé, da se počutite prav dobro v teh železnih kleščah. Človek se vsemu privadi tudi temu. A le spominjajte se dneva, ko ste ga dele prvič okoli mladega svojega životka. Takrat se vam je videl pač neznosen. Toda gizdavost premaga vse težave, premagala je tudi to; in privadile ste se res, - v svoj kvar. Gotovo bi pa bilo veliko manj histeričnih in nervoznih ter anemičnih žen, veliko manj težkih in nesrečnih porodov brez tega biča za ženstvo.« Danica je predlagala namesto po pariški modi narejene obleke narodno nošo in steznik iz platna in ne iz železa, saj je zdravje na prvem mestu tudi za moške, ki iščejo ne »samo lepe, marveč tudi zdravo in krepko ženko«. ³⁸⁴

Med »sredstva dresure« ni sodil le steznik, temveč cel sklop pravil, ki so določevala in omejevala žensko gibanje, narekovala, kako sme ženska sedeti, da bo veljala za spodobno, kako mora hoditi, da izraža milino. Leta 1898 se je Anton Aškerc, sicer skrit za psevdonim Antikolesarjevič, izkazal za poznavalca ženskih čarov, saj je svoji znanki, ki se je navduševala za kolesarjenje, kar v *Slovenskem narodu* sporočal, da »žensko telo namreč reprezentira v prvi vrsti gracijo, lepoto, milino in prelest.« ³⁸⁵ Na koncu svojega prispevka je še dodal: »Bodite uverjeni, da ste najlepša, kadar hodite peš, ko se neprisiljeno kaže Vaš klasično ustvarjeni stas. Saj je ženska hoja tudi nekaj specifično ženskega in estetično ugodnega. [...] Ako Vas pa veseli kolesarjenje, o le vozite se do mile volje, samo nikar si ne domišljajte, da s tem povzdigujete svojo ženskost, svojo lepoto in gracijo! ...« ³⁸⁶

Kot razkrivajo Aškerčeve besede, je določen način gibanja izražal ženskost, ki naj bi jo določalo po prepričanju tedanjih razpravljalcev na to temo, nekaj, kar izvira iz specifične narave tega spola. Kakor piše Vesna Leskošek, je veljalo prepričanje, da so konvencije utemeljene v ženski naravi, čeprav so izhajale iz družbenih vlog: »Predolg korak ni več skladen z žensko milo naravo, zato sodi v polje patološkega, neženskega. Ker pa je treba normo upravičiti, jo argumentirajo z žensko biologijo, ko pravijo, da so ženske noge ustvarjene za majhne korake. Ne gre torej več za

384 Danica: *Modne zmote. Slovenka*, 1897, št. 6, 27. 3., str. 10.

385 Antikolesarjevič [=Anton Aškerc: *Ali naj dame kolesarijo? Slovenski narod*, 1898, 6. 8., 1-3, tukaj str. 2.

386 Prav tam.

potrebe gledalca, temveč za telesno potrebo ženske. Užitek je na strani gledalca, napor pa na strani ženske.«³⁸⁷

Kot še opozarja raziskovalka, so zaradi takih zapovedi meščanske ženske preživele v zaprtih in zakajenih prostorih večino svojega časa: »Tesno prilegajoče se obleke, pod njimi pa steznik, so dajale videz nežnih, šibkih in bledih teles, način hoje in drže pa je odseval bolnost telesa, ki ga je medicina pogosto označila za histeričnega.«³⁸⁸ Atributi konstruirane meščanske (in plemiške) ženskosti so bili labilnost, krhkost, bolehnost, ljubkost in podobno, a hkrati tudi vzvišenost in hladnost ter pretirana egocentričnost, ki je bila posledica stalnega ukvarjanja z lastno podobo.

Tako predstavljena ženskost je potrebovala moško varovanje, potrebno jo je bilo zavarovati pred vsemi negativnimi vplivi okolja, ji vzeti vsakodnevne skrbi, da ne bi izgorela v njih. Mnogokrat so meščanke, ki so imele zaradi vzgoje v pasivna bitja težave pri nemalo zahtevnem vodenju velikih gospodinjestev, bežale v bolezen, v kateri so se vrnile v stadij pasivnosti, zaprtosti med štiri stene. Žensko telo je bilo kot predmet pogleda izpostavljeno estetskim sodbam, ki so bile povezane z usodo žensk, saj je njihov videz določal tudi vrednost, ki so jo imele kot neporočena dekleta na »ženitnem trgu«. Zato so nadzorovale svoje prehranjevalne navade in se podrejele okrutnim modnim zapovedim. Glasu razuma so očitno le redko prisluhnile, kot je razvidno iz besed hrvaškega pisatelja in zdravnika Ivana Dežmana (1841-1873), ki jih je v slovenščino prevedla in leta 1897 v *Slovenki* objavila Marica Nadlišek:

Do katere meje sme se človek odebeliti, da ne kvari stasa?

Da odgovorim na to vprašanje, povem nekoliko besedi o takozvanej ženskej »tailli« t. j. sredini trupa, o pasu in njegovem razmerju. Narava je ustanovila, da pas zdrave in pravilno odrasle ženske srednje velikosti je v obodu, (periferiji) 70-76 centim. Prvo število kaže obseg najtesnejšega naravnega ženskega pasa. Vsak centimeter, za koji se ta obseg zmanjša, je zdravju na kvar. A kaj pravi moda na to? Moda, ta ljuta okrutnica pravi: 55 cm. to je mera za nejobilnejši pas in to mero hočejo doseči nekatere lepoticke z vsemi možnimi sredstvi: steznikom, ribjo kostjo, jeklom, traki, pasovi in včasi stisnejo pas do 35 cm. tedaj polovico naravnega oboda.³⁸⁹

³⁸⁷ Vesna Leskošek: *Zavrtna tradicija*, str. 53.

³⁸⁸ Prav tam.

³⁸⁹ Iz *Dr. Dežmanovih spisov. O lepoti in negovanji človeškega telesa. Slovenka*, 1897, 11. 9., št. 19, str. 3-4, tukaj 4.

Skrb za zdrave potomce je vzpodbudila predvsem zdravnike, da so začeli pisati o nujnosti ženskega gibanja.³⁹⁰ Prvi korak na poti k športnim dejavnostim je gotovo bila telovadba, ki so jo zagovarjale tudi napredne Slovenke in s tem razburile Antona Mahniča, ki je bil prepričan, da je ženski spol nežni spol, zato se je jezil, da »seveda našim Maricam tudi to neče v glavo, češ, morali bi ženi dati priliko, da se prostejše odgoji in razvije, šibkost ženska je le relativna t. j. dala bi se odpraviti s primernimi zgojevalnimi sredstvi«. ³⁹¹ A Mahnič je telovadbo odločno zavrnil, saj naj bi bila za ženske nenaravna in naj bi žalila njihov nravstveni čut:

Žensko je narava obdala s čutom sramežljivosti, ko jo napeljujemo, da začne pred tovarišicami posebno pa pred možkimi ude pretegovati in nategovati, kaker jih ni še nikdar, da začne dele telesa, katerim je narava odkazala bolj skrito mesto, pred drugimi stegovati in izstavljeti, čedalje bolj gine iz nje tista nežna boječnost in sramežljivost, ki je ženske najlepše kinč, pa tudi najzanesljivejša varuhinja njene poštenosti.³⁹²

Tudi Mahničev poklicni kolega Ivan Trinko se nad športnim udejstvovanjem žensk ni navduševal, saj naj bi šport žensko odtegoval družini. O moderni ženski je z ogorčenjem pisal: »Sicer pa, kje naj dobi dovolj časa, da se ukvarja z družino? Ona, če hoče biti 'prava', mora gojiti pridno vse moderne kratkočasno iznajdbe in se vaditi vsakega sporta. Njej bicikel, njena telovadba, njej plavanje, njej turistika, njej vaja v orožju, njej dirke, drsanje, njej sam Bog znaj kaj se ji še ponuja in pristoja!«³⁹³

Skrb za zdravo telo ali začetki ženskega športnega udejstvovanja

Vendar se je ženska telovadba hitro širila in že na začetku 20. stoletja so ustanovili prvo žensko telovadno društvo. Članki o ženski telovadbi so razbijali predsodke o tem, kaj je za žensko primerno in kaj ni.

390 Otroke je lahko dojila le zdrava ženska, kar razkriva opis dojilje: Dojnica naj bode srednje velikosti, ne preveč ne premalo rejena, močne in spretne postave, zdravega obličja, ona mora imeti bistre oči, zdrave trepanvice in ustnice, bele čiste zobe, rudeče dlesno držeče se zobov, ne sme smrdeti iz ust, njena koža mora biti čista brez vsakega spuščaja. Kar se tiče njenih dušnih lastnosti, naj zdravnik presodi, je za dojnico sposobna ali ne. Pogo-varjal se bode z njo, da izvé, je li bedasta ali k blazni nagnjena. Pozvedoval bode, je li strastna in hudobna, ali blagodušna, potuhnjena ali odkritosrčna, kradljivka ali poštena, prepirljiva ali spravljava, pijanka ali zmerna, živi li razuzdano ali pametno, kajti slabe dojničine lastnosti se dojenca primejo kakor kuga. Kočever, n. d., 33.

391 Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Rimski katolik*, 1893, str. 307-321, tukaj 318.

392 Prav tam, 319.

393 Branko: *O modernem duhu. Slovenka*, 1898, str. 295-302, 320-325, tukaj 321.

V *Slovenki* o telovadbi ni pisala le njena prva urednica, temveč je izšlo še nekaj prispevkov o športnem udejstvovanju žensk. Ivanka Anžič Klemenčič je v ženski šibkosti videla posledico nepravilne vzgoje, zato je že med svojimi sodobnicami opazila, da pri marsikateri ne drži več sintagma o šibkem spolu: »V novejšem času se je pač telesni vzgoji ženske začelo posvečati več pametne skrbi, in danes se uče ženske tudi telovaditi, plavati, boriti itd. Tudi sport deluje v tem oziru jako koristno.«³⁹⁴

Še obširneje je o telovadbi pisal Žitomirov, ki je poudaril, da je telovadba za ženske enako pomembna kot za moške. Zdravo telo je zagotovilo za zdravo psiho in v boju za obstanek ženske morajo biti močne in čile. Že v otroštvu bi morali spodbujati telovadbo pri deklicah, saj bi s tem preprečili tudi bolezni. Upravičenost svojih zahteve avtor potrdil tudi s sklicevanjem na antiko, ko so tudi deklice telovadile. Že Likurg je poudarjal pomen telovadbe za zdravo nosečnost, porod in materinstvo. Nasprotno se Rimljani niso dovolj športno udeleževali in so zaradi tega propadli, opozarja Žitomirov. V nemških deželah je telovadba razširjena, tudi Čehi imajo v svojih telovadnih društvih veliko članic. Tudi ljubljanski Sokol ima poseben ženski odbor in temu zgledu bi morala slediti vsaj društva, zaključuje Žitomirov.³⁹⁵

Šibkost, s katero so se ponašale meščanke, je bila tudi posledica prepovedi gibanja. Zagovornice telovadbe so svoje zahteve utemeljevale s tem, da ženske potrebujejo telovadbo, ker so privezane na dom in pogosto ne morejo na sprehod, kar za moške ne velja. Deklice so po njihovih spoznanjih v obraz večkrat blede rumene, zgrbljene so in slabokrvne, zato jim telovadba lahko dobro dene.

Elvira Dolinar je upravičenost zahteve po ženski telovadbi v prispevku *Telesne vaje*³⁹⁶ utemeljila z materinstvom, ki je zahtevna naloga, kateri »slabotna, bolehava mati« ne more biti kos. Od slabotne matere tudi ni mogoče pričakovati zdravih otrok. Ženino zdravje vpliva tudi na zakonsko srečo, kajti »egoistični možki spol je uže tak, da ljubi bolj zdravo, veselo ženico, nego pa klaverno, bolehavo bitje, poleg kojega se le dolgočasi. Kaj čuda torej, če si išče kratkočasje zunaj hiše, med tem ko

394 Ivanka: *Nekoliko misli k ženski enakopravnosti. Slovenka*, 1900, št. 4, str. 86-89, tukaj 87.

395 Žitomirov: *Ženska telovadba. Slovenka*, 1900, št. 5, str. 101-102.

396 Danica: *Telesne vaje. Slovenka*, 1899, št. 5, str. 98-99.

bolna žena doma tuguje ter solze pretaka«.397 Zato je Danica menila, da bi morale ženske nameniti več pozornosti razvoju telesnih moči. Ker se zaveda, da nasprotniki telovadbe poudarjajo, da naj bi dobile ženske po vadbi »nelepe, oglate« oblike, te trditve zavrne: »Res je, da postanejo po vztrajni vaji kosti krepkejše. Ob enem pa se pomnoži tudi mišičevje, ki kroži oblike. Kaka razlika mej polnimi, čvrstimi udi zdrave ženske in mehkužno, brezkrvno tolščo onih dam, ki prežive svoje brezposelno življenje na mehkih foteljih. Gotovo je pa lepša zdrava, čila krasotica, nego pa umetno vzgojena eksotična rastlina iz tropičnega rastlinjaka.«398 Danica svoj prispevek zaključí z udarnimi besedami, ki jih nameni Slovenkinim bralkam: »Če se odpočijete od svojih hišnih skrbij v društvu tovarišice na telovadnih aparatih, potem vam pojde delo doma še enkrat hitreje od domačih opravil. In časa, Bože moj, časa je za vse dosti, da smo le dobre volje. Nekaj manj tistih imenitnih posetov, nekaj krajših razgovorov sè sosedo in časa je dovolj.«399 Urednica je pod črto še dodala: »Dosti dolgo uže sameva ponosni Sokol. Čas je uže, da se mu pridruži i čila Sokolica.«400 Med aktivnostmi, ki pripomorejo h krepitvi »šibke ženske narave« je Danica prištela igre na prostem, planinarjenje in kolesarjenje.401

Kot piše Borut Batagelj, je leta 1897 Viktor Murnik v Ljubljani ustanovil posebni ženski telovadni odsek, že prej je podoben odsek deloval v Trstu.402 Zgodovinar, ki se v svojih raziskavah posveča ženskam in njihovi prisotnosti v športu, je raziskal tudi začetke ženskega kolesarjanja na Slovenskem in odzive nanj. Ugotovil je, da je bila ženska na športnem polju izpostavljena kritikam etično moralnih pričakovanj družbe. Konflikt med temi pričakovanji in željami po športnem udejstvovanju žensk razkrivajo članki, ki so konec 19. stoletja nastali na temo kolesarjenja. V *Slovenki* je že leta 1897 o prednostih kolesarjenja za ženske pisala Marica Strnad, ki je povzela nek nemški članek (svojega vira ne navaja), v katerem je bilo poudarjen blagodejen vpliv kolesarjenja na zdravje. Tam je bil naveden tudi citat iz nekega ameriške

397 Prav tam, 99.

398 Prav tam.

399 Prav tam, str. 99.

400 Prav tam.

401 Prav tam.

402 Borut Batagelj: *Šport in ženska na Slovenskem do druge svetovne vojne*. V: Tina Bahovec: *frauen.männer*. Celovec: Drava, 2007, str. 27-42.

strokovne revije, da tamkajšnji zdravniki nikoli ne odsvetujejo ženskam kolesa, saj je kolo »jedno glavnih sredstev za povzdigo in utrditev ženskega zdravja, seosebno z ozirom na spodnje telo«. ⁴⁰³

Popolnoma nasprotno stališče je o kolesarjenju izrazil Anton Aškerc. Njegove misli je ponovno odkril Borut Batagelj in jih hkrati z odzivi nanje predstavil v članku »*Ali naj dame kolesarijo?*« *Kolesarke in žensko telo na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Aškerc se je, kot je bilo že omenjeno, skrtil za psevdonom Antikolesarjevič, da bi izrazil svoje ogorčenje in skrb zaradi vse večjega števila kolesark na ljubljanskih ulicah. Vznemirjalo ga ni le že omenjeno dejstvo, da je gosposka ženska »na kolesu živa karikatura svojega spola, prava ironija ženske gracije,« ⁴⁰⁴ temveč se mu je vse skupaj zdelo sporno tudi zaradi morale, kajti, če pade dama s kolesa, »če pridejo njena krila v najfatalnejši nered, če se na cesti razgali večji del nog, nego bi se smelo zgoditi« ⁴⁰⁵, potem se lahko zgodi katastrofa. Aškerčeve besede kažejo na tesno povezanost kolesarjanja s seksualnostjo. Neprimerna je že sama drža, saj ženska sedi z razkrečenimi nogami, kar seveda »žali decentnost«. Da gre pri takih izjavah za pritrjevanje dvojni morali družbe, je opozorila tudi kolesarka, ki ji je bil Aškerčev napad namenjen, saj mu je v odgovor, duhovito, a odločno zapisala:

Kaj je nedecentno in kaj nemoralno? – Vidite, moja ženska glavica meni, da ste moški glede teh dveh vprašanj prav avtokratično nedosledni – nekonsekventni! Ako bi videli na ulici damo golih rok, prsij in golega hrbta, ojoj, to bil javen škandal. Vse bi se muzalo, rogalo, jezilo in sramovalo. Bržčas bi tako »nedecentno« in »nemoralno« damo povabil kak policaj s seboj na – protokol! – Toda če vidite isto damo v isti obleki v zgorenji dvorani »Nar.doma«, - ah, od občudovanja in začaranja ste kar otrpli. Kolika krasotica – kolika gracija! [...] Sicer pa: ali je res tako strašno grdo in slino nemoralno videti lepo žensko nogo? Ako je, potem, dragi g. Antikolesarjevič, obrnite se k zidu že tedaj, ko zagledate bližajočo se kolesarico!« ⁴⁰⁶

Njenim mislim je pritrčil tudi kolesarski navdušenec, ki se je podpisal kot Fran G-č. Na začetku svojega zapisa se je ponorčeval iz Antikolesarjeviča in nato izrazil svoje mnenje o pozitivnih učinkih kolesarjenja na zdravje, zaradi česar mora biti ta panoga

403 Marica II [=Marica Strnad]: *Kolesarstvo in zdravje. Slovenka*, 1897, 9.10., št. 21, str. 11.

404 Antikolesarjevič [=Anton Aškerc]: *Ali naj dame kolesarijo? Slovenski narod*, 1898, 6.8., št. 177, str. 1-3, tukaj 2.

405 Prav tam.

406 Kolesarica: *Dame smejo kolesariti. Slovenski narod*, 1898, 20. 8., št. 188, str. 1-2, tukaj 2.

tudi ženskam dovoljena. Vendar je bil pri urah, kdaj smejo kolesariti, zelo natančen. Kolesarjenja ni privoščil tistim, »ki se ob 6. uri vsedejo na kolo ter do pozne noči okoli frčijo«. »Idealna kolesarica« je bila zanj tista, »ki kolesari le v prostem času, torej potem, ko je vse svoje stvari opravila in ji to čas in sredstva dopuščajo. Pridnost bi pokazale in prikupljive bi bile one gospodične kolesarice, ki bi kolesarile takoj zjutraj od 6. do 7. ure, da napravijo kakih 20 kilometrov, ki bi potem čez dan opravljale hišna in ročna dela, zvečer pa spet sedle na kolo in se peljale, če je večja družba, v daljnje, če je manjša, pa v bližnje kraje, od koder naj bi se vrnile domov v primerni uri, nikakor pa ne pozno ponoči. S tem ne bi trpela gotovo nikaka 'moralá', kakor g. 'Antikolesarjevič' trdi, marveč bi to le zdravju koristilo. Zdravi, krepki stariši – zdravi, krepki otroci!«⁴⁰⁷

Toda Aškerc ni bil edini, ki ga je navdušenje žensk nad kolesarstvom skrbelo. Avtor konec 19. stoletja najbolj priljubljenega bontona *Vzgoja in omika* Jože Valenčič je pravila dostojnosti prenesel tudi na kolesarjenje: »Pretiranje v kolesarjenju škoduje, posebno ženskam, tudi zdravim. Vsakdo bi se naj torej vozil zmerno, le na kratkih progah in ne prehitro. Zlasti ženska naj bi nikdar ne dirkala ter ne delala daljših izletov, ker izkušnja uči, da so taki izleti njenemu zdravju usodni in celo smrtonosni. Debeluhi, zlasti pa debeluhe naj bi javno ne kolesarile, ker so na kolesu videti smešne in okorne.«⁴⁰⁸

Batagelj tudi piše, da so kolesarjenje nekateri povezovali kar z »umazano pregreho«, to je z ženskim spolnim samozadovoljevanjem:

Vzrok vznemirjenosti med zdravniki je povzročal sedež, o katerem nekateri niso dvomili, da tudi nudi pogosto priložnost prakticiranja onaniranja in to, ne da bi kdo to opazil ali zaznal. Četudi bi izločili vse tiste primere, kjer je bil prednji konec sedeža namenoma (!) navzgor ukrivljen, naj bi že sama pozicija žensko silila v vzburjenost. Sedenje z razširjenimi stegni naj bi po mnenju nekaterih že samo zase nudilo zadovoljiv stimulans, ki bi podpiral to nagnjenje. V napačni poziciji telesa pri kolesarjenju – nagnjeno je naprej – naj bi imel posledični pritisk na klitoris v vsakem primeru zaznaven stimulativni efekt. Poleg tega pa naj bi naporno poganjanje pedal kolesarko še bolj razvnmalo, povečal naj bi se dotok krvi v območje spolnih organov, preostanek pa bi pridala še sveža zračna sapi-ca. Pri nekaterih ženskah naj bi bojda tako vznemirjenje dosegalo »nezaslišano« raven.⁴⁰⁹

407 Fran G-č: *Kolesarice. Slovenski narod*, 1898, 22. 8., št. 189, str. 1-2, tukaj 1.

408 Valenčič: *Vzgoja in omika*, 240.

409 Borut Batagelj: »Ali naj dame kolesarijo?« *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*. 2004. št. 2, str-40-53, tukaj 47.

Batagelj poroča tudi o raziskavi, ki jo je napravil neki ginekolog. Pacientke, ki so mu zaupale svoje kolesarske izkušnje, so priznale, da še nobena med njimi ni doživela takšnih stimulativnih občutij: »Spet drugi zdravnik pa je trdil, da četudi je telo nagnjeno naprej, to po njegovem mnenju ne more povzročiti onaniranja, saj naj bi po njegovem mnenju bile kolesarke med vožnjo tako zelo pozorne na cesto, da se ne bi mogle osredotočiti na svoje druge fizične reakcije«. ⁴¹⁰ Povezovanje kolesarjenja z onaniranjem priča o tem, kako močno je bilo zasidrano nasprotovanje vsakršnim seksualnim praksam, ki niso »služile« reproduktivni funkciji. V slovenski publicistici sicer preganjanje onaniranja ni bilo tako prisotno kot v avstrijskih publikacijah, vendar je tudi v slovenskih prispevkih k tej temi zaslediti prepričanje, da gre za hudo grešno početje. ⁴¹¹

Navdušena kolesarka je bila tudi Zofka Kveder, ki je pomen telesnih aktivnosti in njihov blagodejen vpliv na zdravje izpostavila tudi v predavanju, ki ga je imela na ustanovnem večeru slovenskega Splošnega ženskega društva 29. septembra 1901. Poudarila je, da ni naravno, če se ženska zapusti, ko dobi moža in otroke: »Ženski ni treba paziti na svojo lepoto, na svoje zdravje naj pazi, pa bo lepa in interesantna tudi še v starosti. Zakaj ravno tiste uvene in ostarele ženske toliko hodijo okrog zdravnikov in lekarn? Ker zanemarjena narava rebelira proti onemu življenju med štirimi zidovi, proti temu, da se jo je zlorabljal leta in leta.« ⁴¹²

⁴¹⁰ Prav tam.

⁴¹¹ »Nočem razpravljati dalje onih tako imenovanih skrivnih grehov. Omenim le še enkrat, da so dandanes močno razširjeni ne le mej dečki, ampak tudi mej deklicami. Pazite stariši tedaj na svoje otroke vestno; bodite jim angelji varhi; in ako zapazite kaj naopačnega, posvetujte se s kom pametnejšim, ter skušajte potem z vsemi svojimi močmi odpraviti to hudo spačenost.« Ciperle, nav. delo, str. 66.
O diskurzu o onaniniji gl. tudi: Thomas W. Laquer: *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation*. New York, London 2003 in za slovenski prostor v 19. stoletju: Janez Polajnar: *Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja*. Vse za zgodovino, zgodovina za vse. 2007, št. 2, str. 5-23.

⁴¹² Zofka Kveder: *O današnji ženi*. Slovenski narod, 1900, 3.10., str. 1.

Skrb za čistost in nedotaknjenost ženskega telesa ter dvojna morala meščanske družbe

Ne le razprava o kolesarkah, temveč vsi poskusi žensk, da bi se svobodno gibale v javnosti, so bili povezani z nasprotovanjem tistih, ki so bili prepričani, da izven doma ženski grozijo nevarnosti, katerim sama ne bo kos in bo s tem ogrožena njena spolna nedotaknjenost. Zato se neporočena meščanska dekleta niso smela sama sprehajati v javnosti. Sava je o tem pisala v *Slovenki*:

Kako pa gledajo pri nas žensko, ki se pojavi v javnosti sama, brez spremstva? Vse se čudi ter dela na njen račun čudne opazke in sodbe brez vsakega temelja in povoda. Pojdi kedaj ti, ako potreba nanese, v kavarno, gostilno ali pa celó v čitalnico, kjer seveda, ženske ni videti. Čemu bi tudi ona hodila v čitalnico, ko se mora doma ličiti in krasiti, da se pač mož lahko ponaša s svojo nafrljeno punico. Kaj to, če je v glavi prazno in v srcu še bolj. /.../ Mogoče ti nihče na širnem svetu ne more očitati najmanjše nemoralnosti, ali to, da se v javnosti pokažeš sama, te že obsoja. Zabave so nam zaprte, gledališča istotako, kavarne in gostilne tudi, ako ni z nami milostive gospe mame ali blagorodnega gospoda očeta, brata ali bratranca. Ne vem pa, ali nam gleda kdo na prste, kadar smo v šoli, mogoče v daljnem kraju same, ali kadar se podajamo v svoje komptoarje.⁴¹³

Vendar je bila Sava prepričana, da je takšno stanje potrebno spremeniti, da imajo ženske pravico zavzeti javni prostor tudi brez spremstva, kajti boljše je biti sam, kot v slabi družbi, in to je, kot pravi avtorica, mnenje, po katerem se tudi sama ravna.⁴¹⁴ Njeno ravnanje je bilo seveda v nasprotju s predstavami in zahtevami, s katerimi so bile soočene predstavnice meščanstva oziroma malomeščanstva. Te zahteve so že njihovi sodobniki prepoznali kot dvojna merila spolne morale. V *Slovanskem svetu* je na to opozoril Gabršček: »Ako terjamo od ženske nraavstvene čistosti, delamo mi pravilno. No ali res postopamo po čistej vesti in logično, da sebi, možkim, dovoljujemo to, kar ženskam štejemo v greh? Mi tako dokazujemo, da predpolagamo dve nraavstvenosti.«⁴¹⁵ Gabršček opozarja, da že govor razkriva, da je njegova družba družba dvojne morale: »Ali pa je slišal kdo, da bi se govorilo o *moškem*, da

413 Sava: *Ženske v javnem družabnem življenju. Slovenka*, 1902, št. 1, str. 7-11, tukaj 10.

414 Prav tam, str. 11.

415 Roščin: *Žensko vprašanje. Slovanski svet*, 1894, št.5, str. 90-91, št. 6, 107-109, št.8, 130-131, 147-150, tukaj 149.

se je »spotaknil« ali »izgubil nedolžnost«? Človeka, ki bi govoril tako, imeli bi za strašansko najivnega, če ne naravnost za bedaka. Torej je npravstvenost moška čisto druga, kot npravstvenost ženska?! Kar je dovoljeno *moškemu*, kar je prilično (anständig) in naravno za moškega, *grešno, ostudno* in nenaravno je za *žensko*.⁴¹⁶

Gabršček tudi piše, da se v inteligentnih (torej meščanskih) slojih moški ženijo šele, ko so »oddali mladost ves dolg.« Naveličani življenja iščejo dekleta s čim manj ali sploh nobenimi ljubezenskimi izkušnjami in jih zaslišujejo o ljubezenski preteklosti: »Z jedno besedo, deklica se mora najprej izpovedati onemu, ki je toliko poljuboval sam, da so mu ustne otrple, vodil toliko za nos, da mu je naposled njemu samemu začelo presedati. Sedaj pa z resnim licem premišljuje, ali ga je *vredna* njegova nevesta, ali ne?«⁴¹⁷

Dvojna morala se je kazala tudi v odnosu do seksualnosti. Dragotin Lončar je tako v uvodu v članek, v katerem je povzel spoznanja angleške zdravnice dr. El. Blackwell o spolni vzgoji, zapisal: »Pišem o vprašanju, o katerem sodi splošno prepričanje, da se v javnosti ne more in ne sme o njem razpravljati. To je velik predsodek, žal, da tako pogostokrat tudi žaljiv.«⁴¹⁸ Ta predsodek je izviral iz prepričanja, da je govor o spolnosti nemoralen, saj žali čut sramežljivosti.

O drugačnem odnosu, ki ga je imela družba do ženske seksualnosti, je pisal tudi Etbin Kristan v *Slovenki*: »Ženska čuti strastno poželenje po ljubezni, toda pokazati ne sme tega, ker bi bilo nasprotno 'običaju'. Pa če že ne more več prikriti, vendar ne sme slediti nagonu svojega srca, ker je tisoč in tisoč 'ozirov' na poti.«⁴¹⁹

Slovenka je tudi z objavo članka *Ljubezen in zakon* Slavoljuba Podslapynskega dokazala, da se ni bala objaviti člankov, v katerih je bilo govora o seksualnosti. Munih ostaja na tem področju zavezan katoliškemu pogledu na spolnost, ki je pregrešna, kadar ne služi reproduktivni funkciji: »Vendar spolna ljubezen, ona o kateri se govori, je bila najdena samo od pohotnežev, polu-bolnih ljudij, telesno in duševno šibkih katerih kakor bolehavih ni mogoče posnemati.«

416 Prav tam, 148.

417 Prav tam.

418 Dragotin Lončar: *O spolni vzgoji po dr. El. Blackwellovi. Slovenka*, 1901, št. 2, str. 38-41, tukaj 38.

419 Etbin Kristan: *Pristna ženska potrebuje ljubezni za življenje. Slovenka*, 1899, 23. 9., št. 19, str. 441-443, tukaj str. 443.

Na velik pomen čistosti pred zakonom je, kakor ugotavlja Janez Polajnar, opozarjal že Slomšek v prvi polovici 19. stoletja v svoji večkrat ponatisnjeni knjižici *Krščanstvo devištvo* (1834), kjer je zapisal: »Sramežljivost je notranji božji glas, ki te opominja, kadar si v pregrešnih nevarnostih. Tvoje srce sprehaja sveti strah in rdečica spreletava tvoje lice. [...] Sramežljivost je rahel cvet deviškega stanu; nesramna prešernost pa je pri deklicah to, kar je smrad pri rožah.«⁴²⁰ Desetletja, ki so minila od Slomškovih besed do preloma stoletja, niso spremenila pričakovanj družbe, da mora dekle vstopiti v zakon brez vsakih spolnih izkušenj, ne da bi spoznala lastno telo. Čutna ljubezen je bila vse do dekadentne poezije na Slovenskem izrinjena iz javnega diskurza in šele z ustvarjalci in ustvarjalkami iz obdobja moderne so ljubezenske strasti postale del umetniških artikulacij, medtem ko je bila v publicistiki ženska seksualna izkušnja še dolgo tabuizirana tema, ki je bila povsem nezdružljiva s konzervativnimi predstavami o ženskosti.

420 Anton Martin Slomšek: *Krščansko devištvo*, Prevalje, 1924, str. 44. Citirano po: Polajnar, 2007, 17.

»Najnesrečnejši sloj naših sester«

Razprava o prostituciji

Razprava o prostituciji na Dunaju

V drugi polovici 19. stoletja, ko se ženske začnejo povezovati v različne organizacije, da bi spremenile svoj družbeni položaj, se najbolj drzne med njimi ozrejo tudi po prostitutkah in se aktivno vključijo v burno razpravo o prostituciji, ki se je odvijala konec stoletja. Izhodišče za razpravljanje o prostituciji je bila teza, da je spolnost menjalno trgovanje: ženske imajo nekaj, kar lahko moškimi podarijo ali prodajo, in moški imajo pravico to zahtevati – zastonj ali proti plačilu. Avstrijski ekspert v vprašanih prostitucije, dr. Josef Schrank, je leta 1892 tako razložil nastanek prostitucije:

»V časih, ko je ženska sledila samo nagibom svojega srca ali čutnosti, ko ji še ni bilo jasno, da lahko nekaj zahteva v zameno od moškega, takrat še ni bilo prostitucije. Toda kmalu je ženska spoznala, da je le malo njenih zahtev po spolnih zadovoljitvi izpolnjenih, da mora nositi težka bremena materinstva in da je zaradi svojega spolnega življenja, ki se kaže v menstruaciji, nosečnosti in porodu, dojenju itn., manj primerna, da si svoj zaslužek pridobi z delom in da lahko za to, da se preda moškemu, zahteva neke vrste odškodnino. Moškemu se je ta zahteva zdela upravičena in ji ponudil v uživanje del sadežev svojega dela. S tem se je začela prostitucija, pri kateri gre v glavnem za svobodno odločitev in ne kakršno koli obliko suženjske prisile.«⁴²¹

Avtor ne imenuje te oblike življenjska skupnost dveh ljudi, ker bi seveda posledično iz tega izhajalo, da je zakon oblika prostitucije – kar so trdile številne borke za ženske pravice v 19. stoletju. Slovenski prispevki na to temo so bili v veliki meri povzeti po dunajskih listih, zato se zdi smiselno, povzemajoč spoznanja Karin Jušek, na kratko predstaviti situacijo v avstroogrski prestolnici.

23. decembra leta 1850 je dunajski policijski zdravnik dr. Nusser v svojem predavanju na medicinski fakulteti opozoril na zaskrbljujočo razširjenost sifilisa in pri

⁴²¹ Že leta 1836 je francoski zdravnik Alexandre-Jean-Baptiste Parent-Duchatelet (1790-1836) odkril prostitucijo kot družbeni problem. S svojo knjigo *De la Prostitution dans la Ville de Paris*, v kateri je izprašal, opazoval in pregledal 3084 žensk, si je prislužil vzdevek Newton prostitucije. Njegovi knjigi so sledile številne druge, ki pa so ostale pod njegovim nivojem, saj je bilo v njih v ospredju moraliziranje. (Prim. Jušek 2002: 113-119)

tem trdil, da je vzroke potrebno iskati v prostituciji, zato se je z obema problemoma nujno boriti istočasno. Ker so vsi dotedanji poskusi, da bi izkoreninili prostitucijo spodleteli, je predlagal, da vse prostitutke natančno popišejo, dvakrat na teden zdravniško pregledajo in jih opremijo z zdravniški spričevali. Številni njegovi kolegi so bili mnenja, da bi bilo edino ustrezno, vse prostitutke zapreti v bordele. Temu se je uprl dr. Massari, ki je trdil, da je trenutno stanje posledica revolucije leta 1848 in je povezano z bedo, ki vlada med najnižjimi sloji, in da izgon oseb, ki ne morejo dokazati, da imajo delo, zadošča. V prostituciji ni videl glavnega vira okužb s sifilitisom. Predlagal je izboljšanje sanitarnih razmer in hospitalizacijo vseh, ki imajo sifilis, ne le prostitutk. Vendar mu kolegi niso pritrdili. Konec petdesetih let se je dr. Sigmund v imenu svojih kolegov obrnil na oblasti in jih prosil, da ukrepajo zaradi naraščajočega števila spolnih bolezni. Dvojen odnos do prostitucije se kaže tudi v tem, da uradno prostitucija ni bila tolerirana, po drugi strani pa so vodili »evidenco notoričnih vlačug«. Policija je samo sebe videla v vlogi varuha morale in ženski spol delila na različne vrste prostitutk. K njim so prištevali tudi ženske, ki so živele v skupnem gospodinjstvu z enim moškim, vendar niso bile poročene.

Čeprav so bile vedno bolj glasne zahteve po reglementiranju (zaprtju prostitutk v bordele), se to ni moglo uresničiti, saj je bila prostitucija v kazenskem zakoniku prepovedana. Vendar zahteve po ureditvi problema niso potihnile, zato so se občinski svetniki obrnili na notranjega ministra. Notranje ministrstvo je ugotovilo, da ni potrebno spreminjati zakonika, saj ne prepoveduje toleriranja prostitucije. Prostitucija naj bi bila prekršek, ki je bil stvar policije in ne sodnega sistema, kar je pomenilo, da lahko policija sama odloča o tem, kako bo ravnala v primeru prostitucije. Legalizacija bordelov je bila zavrnjena, dovoljeni pa so bili zdravniški pregledi in tako so leta 1873 začeli voditi zdravniške knjige za prostitutke. Moška prostitucija sploh ni bila omenjena in zaradi tega ni bila kazniva. Prostitutke so se morale registrirati pri policiji, ki je nadzorovala njihovo zdravstveno stanje s pregledi policijskega zdravnika. Vendar se je po ocenah policijskih uradnikov registriralo samo približno deset odstotkov prostitutk. Mnoge se niso zaradi šikaniranja policijskih uslužbencev, drugim niso pustili zvodniki, ki so se bali, da bodo kaznovani.

Celo med tistimi, ki so se prijavile, so nekatere podkupile zdravnike, da so jim napisali spričevalo, da so zdrave. Zato so to pravico vzeli vsem privatnim zdravnikom. Državni zdravniki so bili tako še bolj obremenjeni, s tem pa je bila higienska korist teh pregledov zminimalizirana oziroma je bila situacija še slabša, saj so zdravniki z okuženimi pripomočki okužili tudi marsikatero zdravo prostitutko. Tako ni presenetljivo, da se je za prijavo svoje obrti odločilo le malo prostitutk. Koristi od tega so imele njihove stranke, ki so bile na ta način zavarovane, one same pa se niso mogle več prostituirati, kar je pomenilo še večjo bedo, v bolnišnicah so bile mizerne razmere, možnosti za ozdravitev pa skorajda nobenih. Poleg tega so veljale med drugimi prostitutkami za najnižjo kategorijo in tako jih niso prezirali le meščani in meščanke, temveč tudi njihove kolegice. Prav tako se niso mogle nikoli več vrniti v normalno življenje, saj so bile ožigosane kot izgubljenke. Ker se je tako malo žensk prostovoljno odločilo za prijavo, so jih policijski uslužbenci sami iskali, pri čemer so zagrešili nemalo pomot in pripeljali na postajo ženske, ki niso imele niti najmanjše zveze s prostitucijo. Tako je izbruhnil škandal, ker so na postajo privedli petnajstletnico, ki je šla ob petnajst do osmih zvečer sama po cesti. Stražnik jo je zgrabil, privedel na postajo, kjer so jo štirje moški položili na mizo, da jo je zdravnik vaginalno pregledal. Dekle je pri tem omedlelo. Ker je bila služkinja enega izmed dvornih svetnikov, je stvar prišla na dan in izzvala ogorčenje. Vendar se takratna dunajska družba ni zgražala nad ravnanjem z ženskami, temveč nad ravnanjem z nedolžnim dekletom. Da so temu nasilju izpostavljene prostitutke, se jim je v interesu ljudskega zdravja zdelo normalno. Policija je pri lovu na prostitutke angažirala celo skrivne agente, ki so se izdajali za stranke in ponujali dekletom denar, če grejo z njimi v hotel. Nekatere so jim sledile, vendar jih niso pripeljali v hotel, ampak na policijsko postajo. V javnosti so vsi ti dogodki sprožili objavo številnih člankov o prostituciji.

To, da so povzdignili glas zoper prostitucijo, so razpravljavci utemeljevali z izjemno razširjenostjo problema, čeprav statističnih podatkov, ki bi potrjevali njihove trditve, niso imeli. Karin Jušek je zato iskala odgovor na vprašanje, ali je bil v kvantitativnem smislu problem enostavno precenjen, kar pomeni, da so zdravniki, policisti, cerkev in tudi feministke zavestno pretiravali glede števila prostitutk. Av-

torica meni, da je dejansko šlo za manipulacijo, pri kateri je vsak sodeloval iz posebnih nagibov: zdravniki so delali v imenu zdravja in s tem dali svojemu poklicu še večjo veljavo, policija je bila v habsburški monarhiji že od Marije Terezije naprej čuvarka morale, zato je morala prostitucijo preganjati, enako tudi katoliška cerkev, medtem ko so meščanske feministke videle v prostitutkah žrtve dvojne morale in gospodarskih razmer, ki jih je potrebno spremeniti, s čimer so utemeljevale svoje emancipacijske zahteve. Tudi proletarsko žensko gibanje in socialdemokrati so videli v prostitutkah tipične žrtve nečloveških, kapitalističnih razmer. V tradicionalnih raziskavah prostitucije, ki so se odvijale na ravni morale, sta prevladovala dva teoretična nastavka: prostitutka je bila označena, ali kot ženska, ki je že po svoji naravi slaba, ali kot žrtev brez lastne krivde. Še posebno privlačen in priljubljen je bil prvi pogled, ker je vso krivdo pripisal naravi in ne družbi, ki se je s tem oprala vseh odgovornosti.

Konec 19. stoletja se razprava o prostituciji začne odvijati tudi v meščanskem ženskem gibanju in na prelomu stoletja razdeli tako ženska gibanja kot družbo nasploh v dva tabora. V tabor tistih, ki so zahtevali/e ureditev pravnega in socialnega položaja prostitutk, in tistih, ki so zahtevali/e njeno popolno izkoreninjenje. Razprava o prostituciji, kakor se je izoblikovala na prelomu stoletja v slovenski publicistiki, je odmev razprave, ki se je odvijala tudi v dunajskih feminističnih krogih. Spodbudila jo je reakcija na leta 1893 vloženo peticijo Splošnega avstrijskega ženskega društva, v kateri so se članice izrazile za prepoved bordelov in odpravo leta 1873 sprejetega reglementiranja, ki je pomenilo registracijo prostitutk in tudi dovoljenje, da lahko policijski zdravnik pregleda vsako žensko, za katero bi lahko sumil, da je prostitutka. Na odgovor, spisan v žaljivem in grobem tonu, so morale članice društva čakati štiri leta, zato so se nanj ostro odzvale. Društvo je 13. januarja 1894 sklicalo zborovanje, na katerem je najprej predavala podpredsednica Rosa Mayreder. Poudarila je, da oblasti vedno ravnajo na tak način, kadar gre za resne socialne probleme. Prostitucija je bila po njenem prepričanju namreč tesno povezana z revščino, a tudi s policijskim nadzorom, ki je ženskam onemogočal vrnitev v normalno življenje. Ostro je zavrnila predlog za ustanovitev javnih bordelov in

nasvet oblasti, da naj se ženske raje ukvarjajo z dobrotelnimi dejavnostmi, saj je bil po njenem edini izmed glavnih ciljev ženskega gibanja prav boj proti prostituciji. Splošno avstrijsko žensko društvo je bilo v tem boju zelo aktivno in je vztrajno, kot piše Hilde Schmölzer, »napadalo lažno moralo in razkrivalo povezave med patriarhatom, razredno družbo in tako spolnim kot ekonomskim izkoriščanjem žensk«, s čimer je v živo zadevalo meščansko spolno politiko. Večina tedanjih feministk se je zavzemala za popolno odpravo prostitucije, saj je bila prepričana, da je napad na človeško dostojanstvo, vendar se je glede na razumevanje vzrokov delila na dve skupini. Prva je bila prepričana, da bo prostitucija izginila, ko bodo ženske in moški sprejeli in ponotranjili krščanske ideale kreposti, druga (k tej lahko prištejemo članice omenjenega društva) je vzroke videla v prevladujočih ekonomskih in moralnih razmerjih.

Vsem prispevkom na temo prostitucije je na prelomu stoletja skupno pretiravanje v oceni prostitucije v tedanjem življenju. O tem, da je bil problem razumljen kot eno izmed najbolj perečih vprašanj tedanje dobe, govori tudi notica v *Slovenki*, kjer je citiran poziv, ki so ga dobili študentje dunajske univerze ob vpisu in ga je podpisalo več univerzitetnih profesorjev.⁴²²

Slovenski prispevki k razpravi o prostituciji

Na Slovenskem se je konec 19. stoletja med prvimi prostitucije dotaknil Gabršček, ki je v *Slovanskem svetu* zapisal: »Breznaravnost ženska pa v vsej svojej celoti pade na moške. Na trgu ne bode prodajalca kedar ne bode pokupovalca, blago se proiz-

422 *K poglavju: boj proti prostituciji. Slovenka*, 1900, št. 2, 15. 11, str. 264.

Ker besedilo na letaku zrcali tedanji pogled na prostitucijo, ga navajam v celoti: »Z vsakim letom spoznavamo bolj in bolj, da pomenja rastoče širjenje spolnih bolezni resno nevarnost za vse ljudstvo. Ne le da se grozno množi število okužb, tudi posledice teh bolezni so bolj težke in osodepolne, nego se je moglo misliti pred nekoliko desetletji. Zlasti med dijaštvom je število teh bolezni znatno. Gotovo je to posledica nebrzdanega, vseh vezi oproščenega življenja, ki zamenjuje na vseučilišču odvisnost in silo srednjih šol brez najmanjšega prehodnega stanja. Pametna umerjenost in vzdržljivost v spolnem občevanju pa je tako mogoča, ne da bi radi trpel škodo telesni in duševni razvoj rastočega mladega moža. Mnogovrstni roj takozvanih ženskih bolezni je po pričevanju prvih strokovnjakov pripisati istemu vzroku (prostituciji). Polovico zakonov brez otrok so baje zakriville take bolezni moža. Vzdržujte se torej kolikor mogoče spolnega občevanja. – Prostitutke so izvečine venerično bolne, bodisi da opravljajo nečistost skrivoma ali javno; zdravniško preiskovanje, kakor se navadno vrši dandanes, ne daje nam niti najmanjšega jamstva proti okuženju ... Premagajte vsako izkušnjava!«

vaja v toliko večji meri, v kolikor večji poprašujejo po njem; kedar blaga iskal nihče ne bode, ga tudi ponujal nihče ne bode. To je menda vendar aksijom, t.j. resnica, ki ne potrebuje nobenega dokaza.«⁴²³

O prostituciji je leta 1899 pisal tudi *Rdeči prapor*, ki je poročal o trenjih v ljubljanskem občinskem svetu, ki so nastala, ko je škof Jeglič dosegel, da so zaprli javno hišo na ljubljanskem Žabjeku. Mestni svetniki so županu Ivanu Hribarju očitali absolutistično ravnanje in dosegli, da se je zloglasna hiša št. 13 spet odprla. Jeglič je zato 9. julija organiziral procesijo na Brezje, s katero bi dosegli, kot je oznanil, da bi se »te preklete babe iz Žabjeka stran spravle.«⁴²⁴ Dogodek, o katerem je poročal *Rdeči prapor*, govori o tem, da so bili v očeh katoliške cerkve vir nemorale le prostitutke in ne tudi njihove stranke.

V *Slovenki* je razpravo o prostituciji začela Ivanka Anžič-Klemenčič, ki se je v članku *Bistvo ženskega vprašanja* posvetila predvsem problemu prostitucije. Vzroke zanjo je odkrivala v brezposelnosti žensk. Usoda prostitutk je bila zanjo najbolj žalostna usoda, ki lahko doleti žensko. Ivanka je bila prepričana, da niti ena od prostitutk ni zašla v popoln propad zaradi pomanjkanja morale ali zaradi duševne surovosti, temveč nobena od njih ni imela druge izbire, saj je delovnih mest premalo. V tem smislu je bila zanjo prostitucija del ženskega vprašanja. V ženskah je videla žrtve moške pohotnosti, ki preži kot divja zver na plen. Za prostitutke se nihče ne briga, zato po njenem mnenju postanejo njihova čustva surova, srce jim otrpne in v njih se vzbudi sovraštvo. Iz Ivankinih besed je razvidno, da je po eni strani sicer s prostitutkami sočustvovala, a so se ji hkrati zdele kot človeška bitja moralno propadle.⁴²⁵

Prostitucije se je dotaknila tudi Zofka Kveder, ko je odgovorila na napad na svoj prvenec *Misterij žene*, v katerem je prikazala tudi življenje prostitutk. V že omenjenem članku *Naš hiperidealizem* je v odgovoru Mariji Ani, ki se je zgražala nad tem, da je pisateljica v *Misteriju žene* prikazala prostitutke, zapisala:

423 Roščin: *Žensko vprašanje*. *Slovanski svet*, 1894, št. 5, str. 90-91, št. 6, 107-109, št. 8, 130-131, 147-150, tukaj 148.

424 Abditus: *Boj za moralno*. *Rdeči prapor*, 1899, 20. 7., št. 20, str. 3.

425 Ivanka: *Bistvo ženskega vprašanja*. *Slovenka*, 1900, str. 26-30.

V Trstu je deset tisoč prostitutk, – morda tudi več. Pojdite na policijo in vprašajte, koliko jih je rojenih v Kranjski, v slovenskih deželah?! Pojdite na gimnazije in realke, pa se prepričajte, koliko odstotkov je moralno pokvarjenih dijakov. Pojdite na vseučilišča in iščite čistih, nepokvarjenih mladeničev! Pojdite še v vojaške bolnišnice, v vojašnice naših slovenskih fantov, pa vprašajte statistiko, koliko jih je болоvalo na vsakojakih boleznih. Pojdite tudi v civilno bolnišnico, na oddelek za kožne bolezni, pa pogledjte, koliko otrok se sprejme vsako leto v lečenje, ki trpe na posledicah grehov svojih starišev. Pojdite, in če ostanete še slepi in gluhi, če še ne bodete mislili, potem vam ni pomoči.⁴²⁶

V *Slovenki* se je na fikcionalni ravni prostitucije dotaknil tudi Andrej Munih v črtici o padlem dekletu z naslovom *Brez cilja*.⁴²⁷ Njegova črtica nima literarnih kvalit, zanimiva je le, ker se nanjo sam sklicuje v članku, v katerem se je dotaknil tudi prostitucije. Črtica je prvoosebna pripoved uradnika, h kateremu je dekle prišlo po službeno knjižico. Ob njegovem vprašanju, kaj bo delala, kje bo služila, brez oklevanja pove, da se preživlja s prostitucijo, čeprav je stara šele šestnajst let. V članku, ki ga je isti avtor objavil pod naslovom *Ljubezen in zakon* leto kasneje v *Slovenki*, se je vrnil k svoji črtici in odzivu nekega znanca, ki je mu je v pismu napisal, da je nemogoče, da bi bila šestnajstletnica že prostitutka in da je šlo za izjemen slučaj ali izmišljotino. Munih odgovarja, da je njegova črtica popolnoma resnična, a da so bile v zgodovini človeštva prostitutke vselej nesrečne žrtve, ki so padle, ne da bi to same hotele:

Padle so enkrat, padle so nižje in nižje, dokler se slednjič niso zgubile v množini tisočero in tisočero zgubljenih življenj. Padale so, ker niso videle pod sabo brezdna, v katero so letele. In ko so bile v prepadu, si niso mogle več pomagati. In če bi stvar razmotrivali z družega stališča ter se ozirali na psihološki proces, ki se je vršil v dušah teh nesrečnic, prišli bi do zaključka, da je v največ slučajih krivo njih padcu nepoznanje sveta.⁴²⁸

Munih je bil prepričan, da je potrebno o seksualnosti govoriti in si ne zatiskati oči pred nemoralo, ki je zavladovala v družbi in je posledica tujih, neslovenskih

426 Zofka Kveder: *Naš hiperidealizem. Slovenka*, 1900, št. 9, str. 208-211, tukaj 209.

427 *Slovenka*, 1900, str. 186, 15.8.

428 Slavoljub Podslapinsky: *Ljubezen in zakon. Slovenka*, 1901, št. 5, str. 109-114.

vplivov. Zato je slovenski narod potrebno zavarovati pred stiki z vsem, kar je tuje. Avtor torej tudi prostitucijo vidi kot zlo, ki je prišlo od zunaj in okužilo narod kot okuži bolezen telo.⁴²⁹

V seriji člankov, ki jih je kot povzetek knjige ene izmed prvih ameriških zdravnic in avtorice številnih knjig s področja medicine, Eleonor Blackwell (1821-1910), napisal Dragotin Lončar, beremo tudi o prostituciji: »Prostitucija je svobodna zveza več ljudi, katere namen je le telesno razkošje, ki nima nobene odgovornosti, nikakršne skrbi za potomstvo.«⁴³⁰ Prostitucija je prikazana kot sovražnica meščanskega zakona, saj ima ljubica »večjo veljavo kot zakonska žena«. Mladi moški postanejo sužnji »telesnega razkošja«, izgubijo moč obvladovanja in trpijo na duhu in telesu.

Lastne teoretične prispevke k razpravi o prostituciji sta v *Slovenki* objavila Fran Klemenčič (skrit za psevdonim Bonifacij) in Ivanka Anžič Klemenčič. Oba sta pripadala krščanskim socialistom, zato sta vzroke za prostitucijo videla predvsem v nemoralnosti posameznikov, ki so nagnjeni k spolni promiskuiteti, a tudi v socialnih razmerah. Da je bila prostitucija na prelomu stoletja še vedno tabuizirana tema, priča Klememencičev uvod v članek:

Kogar že ob sami besedi »prostitucija« spreleta zona, kdor ni dorasel telesno in duševno, da bi mogel brez škode za svoj duševni mir čitati najžalostnejše poglavje v zgodovini človeške družbe, ta naj le prelista te vrstice. Kdor pa čuti v sebi dovolj zanimanja za srečo svojega naroda in človeštva, kdor je dovolj čist v svojem bistvu, da ne more na njem pustiti nobene pege dotika s prekernim vprašanjem o najnesrečnejšem sloju naših sester, naj sledi nadaljnemu izvajanju!⁴³¹

Klemenčič je prostitucijo vpel v kontekst sreče svojega naroda, kar je slovenski pogled na ta problem. Vzroke za prostitucijo je videl v dvojni morali družbe in jasno povedal, da je prostitucija posledica družbenih razmer:

Kakor vsakemu zlu, treba izruvat tudi temu korenike, ki segajo mnogo globlje, ki se oklepajo temeljev današnje družbe. Vprašanje o prostituciji je nerazdružljivo zvezano z občnim socialnim vprašanjem; tudi prostitucija temelji v nejednaki razdelitvi človeških dober. Najnesrečnejši sloj naših sester! Že te besede so zelo pomenljive. Nikomur še

429 Prim. nav. delo, str. 110-111.

430 Dragotin Lončar: *O spolni vzgoji po dr. El. Blackwellovi. Slovenka*, 1901, št. 2, str. 38-41, tukaj 38.

431 Bonifacij= Fran Klemenčič: *Boj proti prostituciji. Slovenka*, 1900, št. 12, 15. 11., str. 256-258, tukaj 256.

namreč do danes ni prišlo na um, da bi govoril o prostituciji naših bratov. Že tu se izraža jasno tista dvojna morala, tista dvojna mera, za ženske sužnje na eni, za gospodarje sveta na drugi strani.⁴³²

Klemenčič je nato podal kratek ekskurz v zgodovino in opisal prostitucijo v antiki in v dobi Karla Velikega, ki je »prostitucijo spravil pod red, jo reglementiral«. Tudi njegovi nasledniki niso storili, kakor ugotavlja avtor, na tem področju nič dobrega. Karel Šesti je začel pobirati davke in od tedaj se ni mnogo spremenilo, še doda, saj tudi francoska revolucija »ni prinesla svobode nesrečnim žrtvam moške pohotnosti«. ⁴³³ Klemenčič je prepričan, da je kljub temu, da prostitutke ne privezujejo več na sramotilni steber, njihova situacija še vedno obžalovanja vredna. Če je v zgodovini preganjala prostitutke katoliška cerkev v imenu morale, jih sedaj preganjajo v imenu zdravja. Klemenčič s povzemanjem statističnih podatkov dokazuje, ⁴³⁴ da je zapiranje v bordele nesmiselno, saj je tam več s spolnimi boleznimi okuženih prostitutk kot tistih, ki so na ulici, in doda: »Pa tudi sicer je v obče opazati v krajih, kjer so uvedli državno nadzorstvo, vedno večjo nenravnost, dočim število zakonov in porodov znantno – pada. Tudi iz ozirav npravnosti in obćih koristi torej ni opravićeno reglementiranje.« Klemenćić zato zahteva odpravo reglementiranja in se pri tem sklicuje na Anglijo (omenja abolicionistko Josephine Butler) in Švico. A hkrati se Klemenćić zaveda, da odprava državnega nadzora prostitucije, ne bo odpravila njenih vzrokov, kajti: »Vprašanje o prostituciji je nerazdružljivo zvezano z obćnim socijalnim vprašanjem; tudi prostitucija temelji v nejednaki razdelitvi ćloveških dober«. ⁴³⁵

Vzroke za prostitucijo je po njegovem preprićanju iskati tako v moški nemoralnosti, saj bogataši velikokrat zapeljejo dekleta, ki nato zanosijo in ostanejo brez vsake gmotne podpore, kot v socialnem poloćaju deklet, ki ne najdejo zaposlitve in so prisiljene prodajati svoje telo, da preživijo. Pri tem igrata po avtorjevem mnenju pomembno vlogo tudi vzgoja in pomanjkljiva izobrazba. Klemenćić se zaveda,

432 Prav tam.

433 Prav tam, 257.

434 Kakor navaja v opombi k naslovu svojega ćlanka, je statistiće podatke povzel »po govori madame Avril de Sainte-Croix na letošnjem mednarodnem kongresu o poloćaju in pravicah ųen v Parizu«.

435 Prav tam.

da vsa dekleta ne zapadejo zaradi teh razlogov v prostitucijo, a to po njegovem ni opravičilo za to, da je žrtev vselej ženska in da krivda in odgovornost padeta nanjo in ne na družbo, zato opozarja, da je prvi korak, da se razmere izboljšajo, odprava državnega nadzorstva, saj je dekleta, ki je bilo enkrat vpisano v register, »na mnogo slabšem nego najgrši zločinec, ki je morda umoril očeta in mater«. Klemenčičeve besede o tem, da se »blagorodne gospe«, ki se zgražajo nad prostitutkami« tudi same, na »drug finejši način« prostituirajo s tem, ko so se prodale svojemu možu za udobno življenje, pa razkriva avtorjevo ujetost v takratno razpravo o spolnosti. Še bolj nemoralna je zanj meščanka, ki sinu dovoljuje, da zalezuje služkinje ter s tem pomnožuje število prostitutk, ali mu »morda celo sama o tem materinski pomaga; morda daje sinu i higijenična navodila o obiskovanju izvestnih zavodov; morda mirno gleda, ko nje blagorodni soprog prihaja rano v jutro ves upehan domov, ne da bi ga vprašala, kje je hodil. A padlo dekleta sprejeti v službo, tudi le za poskušnjo, to bi bilo nezaslišano!«⁴³⁶ Klemenčič je opozoril tudi na grozljive razmere, ki vladajo v bordelih, na izkoriščanje lastnikov (»podlih židovskih – a tudi krščanskih duš«) in prisilno zdravniško preiskovanje, ki poteka celo »ob določenih dneh« in prostitutkam onemogoča vrnitev na pot poštenosti. Urednica je ob tem pripisala: »Zakaj ne preiskuje slavna policija tudi moških prostituirancev – obiskovalcev bordelov?«⁴³⁷

Klemenčič je sledil pogledu avstrijskih feministk, ki so videle možnost za odpravo prostitucije v tem, da bi se moški poročali mlajši. Čeprav je uresničitev te ideje videl šele v prihodnosti, je bil prepričan, da je mogoče veliko storiti takoj: »Ako bi si vse matere postavile kot prvo nalogo, da ohranijo ne le svoje hčerkice, nego tudi svoje sinove čiste za zakon, padel bi kmalu, in znatno, odstotek mož, katerim se zdi prostitucija potrebno zlo in zginila bi v doglednem času prostitucija sama.«⁴³⁸ S tem je nagovarjal tudi bralke *Slovenke*, naj ta problem ozaveštujejo in se na vsakem koraku borijo zoper prostitucijo. Pohvalil je še Zavod sv. Nikolaja, ki je marsikatero dekleta obvaroval pred padcem v prostitucijo.

V naslednjem letniku je o prostituciji pisala tudi urednica, Ivanka Klemenčič. Podala je definicijo prostitucije: »Prostitucija pomenja v današnjem pomenu besede

436 Prav tam.

437 Prav tam, 258.

438 Prav tam.

samoprodajo ženskih oseb k spolnemu občevanju v obliki obrti, bodisi že skupno v hišah sramote ali pa samostojno, posamezno. V resnici pa spada k prostituciji vsako spolno občevanje, kateremu manjka pogoj npravnosti in človeškega dostojanstva.«⁴³⁹ Kot prvi vzrok za prostitucijo je navedla nepravilno vzgojo ali sistem vzgoje in je celo popolnoma zavrnila misel, da je prostitucija del socialnega vprašanja: »Glavni vzrok vsake prostitucije in predvsem »obrtne« – o kateri edini bodi tu govora – je nedvomno kriva vzgoja moških in žensk. Mnogi trdijo sicer, da je edini povzročitelj prostitucije sodobni kapitalizem, a to je docela krivo ali vsaj čisto enostransko stališče, kar sledi že iz tega, da je prostitucija bila tudi – pred kapitalizmom.«⁴⁴⁰

Ivanka Anžič presoja prostitucijo z izrazito moralističnega zornega kota. Zanj je spolnost brez ljubezni protinaravna in »strašna, razdirajoča in uničujoča v svojih posledicah«. Predpogoj zanjo sta po avtoričinem prepričanju popolna naravna propadlost ali nemoralnost duševnega in fizičnega stanja tako pri prostitutki kot pri stranki. Predpogoj reglementirane prostitucije je žensko suženjstvo in trgovanje z dekleti. *Slovenkina* urednica nato opiše, kako se ta trgovina odvija v svetu, in se ozre tudi na avstro-ogrsko monarhijo ter ugotavlja, da je v skoraj vsakem mestu, (kot pravi - pred par leti tudi v Ljubljani) odprt bordel.

Tudi ona poveže problem prostitucije z narodnostjo, saj opozarja, da je med prostitutkami veliko Slovenk. Sprašuje se: »Kje je naše rodoljublje, da se ne zganemo v rešitev teh revic, ki tvorijo del našega maloštevilnega naroda?«⁴⁴¹ Iz besed Ivanke Anžič je razvidno, da je na njene sodbe o prostituciji močno vplival njen življenjski nazor, saj je kot zavzeta kristjanka priznavala le spolni odnos, ki temelji na medsebojnih ljubezenskih čustvih: »Naravni namen spolnega nagona je ohranjanje človeške družbe. Spolni nagon je sila, iz katere ima izvirati oni veliki, mogočni, skrivnostni čut, ki s svetimi vezmi veže ženo z možem in ki ga imenujemo ljubezen. ... Prostitucija pa ponižuje spolni nagon v bestijalno strast, ki ne pozna drugega pogoja kakor svoje živalsko poželenje in nima drugega namena nego svojo slast in živalsko uživanje.«⁴⁴² Posledice nemoralnega spolnega življenja se po avtoričinem prepričanju

439 Ivanka Klemenčič: *Prostitucija. Slovenka*, 1901, str. 154.

440 Prav tam.

441 Prav tam, str. 157.

442 Prav tam.

kažejo na vseh družbenih področjih. S statističnimi podatki skuša dokazati, da je prostitucija družbeno zlo, saj kar 99% mladih moških pred poroko živi nemoralno in od teh jih ima 80% spolno bolezen. Nato navaja grozljive posledice spolnih bolezni za bodočo ženo in otroke. Zato je fizična škoda »ogromna in strašna«, nič manjša tudi ni moralna škoda. Zavrne reglementiranje prostitucije, ker se je z njo prostitucija kvečjemu pomnožila: »Mnogi moški, ki bi se sicer nikdar ne udali nenaravnemu življenju, propadajo o prvi priliki in izkušnji. Udajo se prostituciji v vseh možnih oblikah in navadno ne mislijo več na ženitev.« Promiskuitetna spolnost se, kot piše Ivanka Anžič, odvija tudi med meščankami in se prenaša z mater na hčere:

Prepričanje, da ženska ni za drugo na svetu nego v zabavo in veselje moškim, da vsa njena vrednost obstoji v telesnosti, se v senci reglementirane prostitucije bohotno razvija in čuditi se ne smemo, ako pri ženstvu posedujočih krogov ne najdemo mnogo družega, razun smisla za negovanje zunanosti. Končno se dama višjih krogov, ki si mej moškimi izbira ljubimce ter goji svojo zunanost na rafiniran način in če je oženjena, stokrat prelamlja zakonsko zvestobo, bistveno prav nič ne razlikuje od reglementirane in postne prostitutke. Istotako ni nobenega razločka mej dosluženo prostitutko, ki prodaja svojo hčer ter živi od njenega greha, in mej ono visoko damo, ki dá svojo hčer svojemu zadnjemu ljubimcu v zakon. Tako iz nezvestih soprog nastajajo slabe matere in od teh izhajajo zopet nove nemoralne generacije.⁴⁴³

Tudi druge avtorice s preloma stoletja so tako v publicističnih kot v literarnih besedilih kot prostituiranje razumele vdajanje neljubljenemu moškemu v zakonu. Zofka Kveder je v *Misteriju žene* k črtici *Nekako čudno mi je bilo vselej* dodala citat Ellen Key: »Die Liebe ist sittlich auch ohne gesetzliche Ehe, aber diese ist unsittlich ohne Liebe.«⁴⁴⁴ V črtici je odločno zapisala: »Zakon brez ljubezni je prostitucija!«⁴⁴⁵ Tudi Danica je v svojem odmevnem članku *Svobodna ljubezen in zakon* menila:

Sama zunanja zveza še ne določuje zakona, marveč je le formaliteta. Bistvo zakona je veliko globlje, je notranja duševna zveza zakonskih, a kjer te ni, ne moremo več govoriti o zakonu. Pač pa je taka zveza človeškega dostojanstva nevredna ter ga poniža na nivó prostitucije. In ženska, ki vzame moža samo zato, da jo hrani in oblači, ki nima

443 Prav tam, 158.

444 »Ljubezen je moralna tudi brez zakona, a ta je nemoralen brez ljubezni.« Po: Z. Kveder: *Zbrano delo I*, Maribor: Litera, 2005, str. 49.

445 Prav tam.

gorkejšega čuta za njega, ki čuti morda celo le mržnjo do svojega izvoljenca, je prodala svoje telo ravno tako, kakor ona nesrečna bitja s ceste, ki se vdajajo za denar.⁴⁴⁶

Kako zelo je bila Ivanka Anžič ujeta v trdno zasidrane podobe iz katoliškega idejnega sveta se v raziskovanem članku razkrije skozi njena pritrdilna navajanja spoznanj Richarda von Kraft-Ebinga, ki je v svojem delu *Psychopathia sexualis* zapisal mizogine trditve o ženski seksualnosti in drugih avtorjev, ki pravijo, da »normalno konstituiran človek lahko živi zdržno, ne da bi kakorkoli trpel na svojem zdravju«. ⁴⁴⁷ Zato je bilo potrebno po njenem prepričanju prostituciji napovedati odločen boj v obliki shodov, na katerih bi se borili za odpravo prostitucije. Tam bi se resno razpravljalo in sestavljalo peticije. Na koncu meni še, da bi novinarstvo lahko storilo veliko več za občo nravnost, ne pa da »skuša mnogokrat s pikantnimi in često naravnost škandaloznimi noticami in spisi pridobiti novih naročnikov in stranki novih somišljenikov, računaje o tem na najnižje čute neizobražene in v mišljenju nesamostojne mase«. ⁴⁴⁸

446 Danica: *Svobodna ljubezen in zakon*. Slovenka, 1900, 15. 1., str. 2-4, tukaj str. 3.

447 Ivanka Anžič, nav. delo.

448 Prav tam, str. 160.

Polemika o prostituciji med *Slovenko* in *Rdečim praporjem*

Na članek Ivanke Anžič so se odzvali socialni demokrati v svojem glasilu *Rdeči prapor* 19. julija 1901.⁴⁴⁹ Na prvi strani so objavili članek z naslovom *O prostituciji*. V uvodu je avtor, ki se je podpisal kot a-b., opozoril, da je v *Slovenkinem* članku »poleg raznih po dobrih virih posnetih podatkov tudi toliko pomot, da se jih ne sme pustiti nepopravljenih«. Po njegovem prepričanju je v članku veliko moraliziranja, ki se kaže tudi v tem, da hoče avtorica dokazati, da je za prostitucijo kriva predvsem moška pohota. Nasprotno je a-b. prepričan, da je prostitucija posledica gmotne neenakosti in socialne neenakopravnosti ter bo izginila, ko bodo te razmere odpravljene. Vzgoja, ki jo je Ivanka Anžič postavila kot najboljšo rešitev problema, za a-b. ne more zagotoviti odprave stanja, ki je posledica napačnega temelja, na katerem je ustvarjena družba. Spremembe zato ni mogoče pričakovati od države, temveč »da pade prostitucija, je treba enakosti in svobode, te pa ne bomo dosegli z lepimi besedami, ampak s tem, da pomagamo odpraviti sedanjí družabni red in ž njim skupaj njegovo jezuitično naravo.«⁴⁵⁰ Ivanka Anžič se je na ta članek odzvala z dolgim zapisom, ki je bil napisan v precej polemičnem tonu. Najprej je zavrnila misel, da je morala, kakršna vlada, odpravljiva s spremembo družbenega reda: »Seveda pa nismo kar nič uverjeni o tem, da bi se morála človeške družbe vzdignila le tedaj, oziroma že tedaj, ko bi sè sveta izginila razlika stanov. To je puhla fraza, ki mislečemu človeku ne more imponirati. G. a-b. nam je tudi pozabil povedati, kako si prav za prav predstavlja to oguljeno »enakost« in pozabil tudi povedati, kdaj in kako jo dosežemo.«⁴⁵¹ Spolno razuzdanost je, za urednico *Slovenke*, mogoče preprečiti, kot spet poudarja, le s pravilno vzgojo, ki temelji na idealih in moralnih načelih. Ob tem avtorju članka neupravičeno pripisuje, da zagovarja svobodno ljubezen,⁴⁵² a pri

449 O prostituciji je pisal tudi Abditus II v *Aforizmih k ženskemu vprašanju*. Prepričan je bil, da mora vsak, ki hoče razumeti ženski problem študirati prostitucijo. Vzroke zanjo je videl v tem, da imajo mladi moški močan spolni nagon, ki ga ne morejo uresničiti v zakonu, ker jim njihovo socialno stanje ne dopušča poroke v in socialni bedi žensk, ki so prisiljene v prostitucijo. *Aforizmi*, 24. 3., str. 2.

450 a-b.: *O prostituciji. Rdeči prapor*, 1901, 19. 7., št. 29, str. 1.

451 *Odgovor uredništvu. Slovenka*, 1901, str. 188-189, št. 7, tukaj 189.

452 Tudi v avstrijski debati o prostituciji so krščanski socialisti očitali socialnim demokratom, da zagovarjajo svobodno ljubezen, čeprav je v resnici niso. Krščanski socialisti so na ta način na svojo stran želeli pridobiti poročene meščanke, ki so zavračale svobodno ljubezen, saj so se bale, da bi s tem izgubile zagotovljeno eksistenco, ki jim jo je nudila institucija zakona. Prim. Jušek: 2002, str. 168.

tem seveda misli na svoje razumevanje te sintagme, da moški in ženska kolikokrat hočeta zamenjata spolnega partnerja, kar je zanjo živalsko in prostitucija v novi obliki. Zato pravi, da sama pripada tistim, katerih načelo je večna ljubezen in »vsako spolno občevanje, ki nima tega načela, nam je nečisto, nemoralno«. Glede socialnih razmer *Rdeči prapor* zavrne z besedami:

Torej, g. a-b., mi ponovno priznavamo, da je revščina velika pospeševalnica obrtne prostitucije – a samo s strani žensk! Ponovno pa tudi povdarjamo, da se mej prostitutkami nahaja dovolj žensk, katerih nikakor ni beda prignala v propast, marveč kriva vzgoja, ali z drugo besedo moralna propalost, želja po razkošnem življenju, nagon k lenačenju it.⁴⁵³

Na koncu svojega prispevka je Ivanka Anžič še v množinski obliki (za katero je sama zapisala, da se za njo skriva »slovensko ženstvo«) zatrdila, da socialnih demokratov ne misli zaprositi za pomoč v boju proti prostituciji, saj je med njimi preveč tistih, ki obiskujejo prostitutke in zato ne bodo podprli tega boja. Ker avtorica neverjame v to, da bo sploh kdaj napočila enakost med družbenimi razredi, zahteva takojšnje reševanje problema in pravi svojim nasprotnikom: »Zakaj pa socialni demokrati nimajo poguma, da bi od »lepih besed«, tiskanih in govorjenih, prešli k propagandi z dejanji?«⁴⁵⁴

Šestnajstega avgusta je *Rdeči prapor* spet na prvi strani objavil članek *O prostituciji*, ki ga je podpisala Ada Kristan. Svoj prispevek je začela s trditvijo, da se zakoni sklepajo iz koristi. Zato je za avtorico »tudi ona žena prostituirana, ki se združi z možem ne vsled ljubezni, temveč iz drugih kakršnihkoli vzrokov in ravno tako tudi mož, ki se za njeno doto »proda« - in če tudi da sveta cerkev temu vse svoje blagoslove.«⁴⁵⁵ Med tistimi, ki zahajajo v javne hiše so tudi oženjeni, zato »sedanja oblika zakona prostitucijo ne le ne omejuje, temveč celo pospešuje.«⁴⁵⁶ Trditev Ivanke Anžič, da moški egoizem ženske ovira na poti do samostojne eksistence, Ada Kristan zavrne z argumentom, da je to povezano s kapitalizmom, katerega temeljna značilnost je konkurenčni boj. Tudi ona vidi sramoto družbe v tem, da reglementira in trpi bordele in da so »še vedno neizogibno potrebni«. Ko bo odpravljena

453 *Odgovor uredništva. Slovenka*, 1901, št. 7, str. 188-190, tukaj str. 189.

454 Prav tam, str. 190.

455 Ada Kristan: *O prostituciji. Rdeči prapor*, 1901, 16. 10., št. 33, str. 1-2, tukaj 1.

456 Prav tam, str. 2.

revščina, tudi prostitucije ne bo več: »Kajti, kadar ne bo žensk, ki so pripravljene 'moški pohotnosti' ustreči, bodo pohotni možje prisiljeni, ozreti se o pravem času po tovarišici za življenje.« Na koncu svojega članka je še zapisala, da je, ko je bil članek že končan, dobila v roko sedmo številko Slovenke, v kateri je »toliko nesmiselnih predpostavk in nelogičnih trditev,« da se mora ozreti nanje, vendar zaradi pomanjkanja prostora ob drugi priliki.

A še preden je to storila, se je na njen članek odzvala Ivanka Anžič in zapisala, da je Ada Kristan »izvrstno dresirana soc. demokratka in družega nič«. ⁴⁵⁷ Ada Kristan je zavrnila to oznako s trditvijo, da je sama natančno preštudirala socialni problem in da je njeno mišljenje njeno lastno prepričanje. Zato se za *Slovenko* ne bo več zanimala. Njeno geslo je namreč: Ne polemiziraj z jezuitičnimi ljudmi! ⁴⁵⁸ V *Rdečem praporju* je o prostituciji pisal tudi Karl Linhart v članku *Sedanja in nova žena*. Zanj je bila prostitucija znak kapitalizma in bo izginila, ko ne bo več meščanskega zakona. Na Linhartove besede se je odzval anonimni pisec v *Edinosti*. Zapisal je, da je laž, da moški nimajo sredstev za zakon in očital Linhartu, da se zavzema za poltenost, da zagovarja največji madež človeštva. Avtor je zaključil: »Ako bi vi ta strup ohranjali v svojih obistih, mi bi molčali. Toda vi zastrupljate z njim slovensko ljudstvo! In zato moramo v imenu slovenstva, v imenu krščanstva, v imenu kulture govoriti in protestirati proti vašim ciničnim napadom na nravnost našega naroda.« ⁴⁵⁹ Linhart mu je zavrnil vsa podtikanja in zaključil: »Mi ne zagovarjamo prostitucije, a sram nas je lagati se ljudem, da se jo da v okvirju današnje družbe odstraniti.« ⁴⁶⁰

Razprava o prostituciji je še povečala prepad med *Slovenko* in *Rdečim praporjem*. Uredničina popolna in nestrpna zavrnitev idej socialne demokracije je zelo verjetno od *Slovenke* odvrnila marsikatero socialno demokratko in tako *Slovenka* ni bila več revija vsega slovenskega ženstva (kar v resnici nikdar niti ni bila, saj se nikoli ni dovolj povezala z predstavnicami delavskega razreda), temveč oznan-

457 Ivankin odgovor je oseben, napisan v žaljivem tonu, novinarje *Rdečega praporja* označi za ljudi, ki jih je »nemila usoda opeharila za pamet«. *Slovenka*, 1901, št. 8, str. 229-230.

458 Ada Kristan: *Uredništvo »Slovenke«*. *Rdeči prapor*, 1901, 13. 9., št. 27, str. 3.

459 *Delavca – Rdečega Prapora* 36. št. je zares imenitna. *Edinost*, 1901, 10. 9., št. 207, str. 2, poudarki v izvirmiku.

460 Karol Linhart: *Na adresi Edinosti*. *Rdeči prapor*, 1901, 27. 9., št. 38, str. 4-5, tukaj 5.

jevalka idej, ki so bile blizu njeni urednici. Ivanka Anžič je vztrajala pri pogledih na prostitucijo, ki niso bili tako napredni, kot bi morali biti glede na njen položaj urednice edine slovenske ženske revije na prelomu stoletja. Čeprav je Ivanka Anžič brala feministične revije iz nemškega govornega prostora, ni upoštevala besed Rose Mayreder, ki je zapisala, da se v razpravi o prostituciji pojavljata dve tendenci, ki ju ne bi smeli zamenjevati. Prva temelji na krščanskih idejah, da bo prostitucijo mogoče odpraviti z versko vzgojo in ponovno oživitvijo religioznega čuta, kar je predpostavka, ki se žal skozi vsa stoletja, v katerih je vladala krščanska misel, ni uresničila. Druga tendenca sledi spoznanju, da je za odpravo prostitucije potrebno spremeniti ekonomske razmere, a tudi vplivati na spremembo moralnih vrednot, ki določajo posameznikovo življenje.

Ta razkorak opazimo tudi v debati med *Slovenko* in *Rdečim praporjem*. Obema je skupna le obsodba dekadentnega meščanstva, ki je na mesto ljubezni postavilo materialne dobrine in je zato moralno propadlo. Slovenska razprava je mnogo premalo poudarila zahtevo po enakopravnosti obeh spolov. Ivanka Anžič jo je sicer na nekaj mestih bežno omenila, vendar ni bila tako odločna, kot so bile avstrijske meščanske feministke, ki so prav v osvoboditvi žensk videle neizogibno sredstvo za odpravo socialnih krivic. Socialni demokrati so namreč tako na Slovenskem kot v drugih deželah avstroogrške monarhije žensko vprašanje videli kot del socialnega vprašanja.

Ko presoja Karin Jušek razpravo o prostituciji, kakor se je odvijala na prelomu stoletja, s pozicije raziskovalke s konca 20. stoletja, ugotavlja, da za prostitutke ni prinesla nobenih pozitivnih sprememb, temveč so bile še bolj kot prej izpostavljene uradniški samovolji, izsiljevanjem in ponižanjem.⁴⁶¹ Prav tako kot niso zdravniški pregledi in nadzor zajezili spolnih bolezni, tako tudi vse aktivnosti, ki so izvirale iz prepričanja o nemoralnosti prostitucije, niso družbe na prelomu stoletja spremenile v boljšo. Tudi razprava, ki se je odvijala na Slovenskem, gotovo ni v ničemer spremenila dejanskega položaja prostitutk, temveč so njeni udeleženci in udeleženke pod krinko skrbi za »najnesrečnejši sloj« žensk drug drugemu dokazovali svoj prav.

461 Karin Jušek: *Auf der Suche nach der Verlorenen. Die Prostitutionsdebatten im Wien der Jahrhundertwende*. Doktorska disertacija. Groningen: Rijksuniversiteit, 1993, str. 234.

Kljub temu razprava ni bila brezplodna, saj je odprla vprašanja o ženski seksualnosti, ki so bila do takrat na Slovenskem v veliki meri tabuizirana. Iz misli Ivanke Anžič in Ade Kristan je razvidno, da sta bila oba tabora, tako krščansko socialističen kot socialno demokratični, ujeta v tradicionalne predstave o ženskah kot žrtvah moških, ki svojega poželenja ne morejo obrzdati in izkoriščajo moralno manj močne ali ekonomsko odvisne ženske. Predstava prostitutke, ki je svoj način življenja izbrala zato, ker ni hotela dvanajst ur delati v tovarni, če je lahko denar zaslužila tudi drugače, na prelomu stoletja tako rekoč ni obstajala, zato je bilo mogoče razpravljati o popolni odpravi prostitucije. Vprašanje o ženski želji ni bilo zastavljeno v nobenem od prispevkov, ki so izšli na prelomu stoletja. Ženska, ki bi se predajala spolnemu užitku brez ljubezni, je bila tudi za obe navedeni razpravljalici kratko malo nepredstavljiva. Razprava o prostituciji je v slovenski publicistiki spet oživila med obema vojnama, ko sta največ člankov s tega področja objavili reviji *Ženski svet* in *Ženski list*.⁴⁶²

462 Članke o prostituciji v omenjenih revijah je povzela in interpretirala Vesna Leskošek v knjigi *Zavrnjena tradicija* na straneh 126-130.

Sklepne ugotovitve

Raziskava o konstruiranju ženskosti v javnem diskurzu druge polovice 19. stoletja in prvih dveh let dvajsetega stoletja je pod drobnogled vzela naslednje slovenske revije in časopise, ki si sledijo glede na začetno letnico njihovega izhajanja: *Kmečke in rokodelske novice*, *Slovenska bčela* (Celovec), *Slovenski glasnik*, *Učiteljski tovariš*, *Besednik*, *Slovenski učitelj*, *Soča*, *Slovenec*, *Edinost*, *Zora*, *Kres*, *Popotnik*, *Ljubljanski zvon*, *Dom in svet*, *Rimski katolik*, *Slovanski svet*, *Vesna*, *Slovenka*, *Rdeči prapor*, *Rodoljub* in *Jug*.

Obravnavano obdobje je bilo zamejeno z letnicama 1848 – 1902. Končna letnica je leto, ko je prenehala izhajati *Slovenka*. Vse do konca prve svetovne vojne na Slovenskem ni bilo revije, ki bi jo nadomestila po tehtnosti in številu prispevkov o ženskah, zato se je zdelo smiselno zamejiti raziskavo s to letnico. Začetna letnica je letnica marčne revolucije, ki zaznamuje drugo polovico devetnajstega stoletja. Pred revolucionarnim letom se o vlogi žensk v slovenski javnosti ni razpravljalo, šele ko je doživelo po marčni revoluciji narodno gibanje velik razmah, so slovenski rodoljubi, ki so v tem sledili svojim sodobnikom v nekaterih drugih deželah habsburške monarhije, pripustili k delovanju za narodov razvoj tudi ženske. Naprednejši avtorji (Radoslav Razlag, Lovro Toman, Pavel Turner) so poudarjali njihovo poslanstvo pri širjenju slovenskega jezika in njegovega pomena za narodno identiteto. Pri tem so jih videli predvsem v vlogi mater in pisateljic oziroma pesnic, ki za ljubezen do maternega jezika navdušujejo svojo okolico. Slovenke so se v javnosti v tem obdobju pojavljale tudi kot deklamatorke, pevke ali igralkе v čitalniških prireditvah.

Korak čez domači prag je v tedanji družbi pomenil veliko spremembo v tradicionalno opredeljenih družbenih vlogah, zato so avtorji, ki so pozivali Slovenke k delovanju v javnosti, veliko pozornosti namenili razlagam, zakaj je njihovo sodelovanje pomembno in kako ga je potrebno interpretirati glede na dotodanje spolne vloge. Že v najzgodnejšem zapisu v slovenski publicistiki o vlogi žensk iz leta 1853 *Čast ženskega spola v družbi človeštva*, ki so ga ponatisnile *Novice* leta po prvi

objavi v *Danice Ilirske*, je bilo poudarjeno, da dela ženska človeški družbi čast le, če je žena in mati. To besedilo razkriva, da je naraščajoče razpravljanje o ženskih vlogah, ki se je v drugih deželah razmahnilo že po francoski revoluciji, na Slovenskem povzročilo po letu 1848 občutke strahu, da bi se tudi Slovenke začele spraševati o tem, ali niso upravičene do številnih pravic, ki so jih tedaj imeli le moški. Zato so predvsem katolicizmu zapisani avtorji poudarjali, da je v popolnem nasprotju z božjo voljo, če se ženske pojavljajo v javnosti. Zapisi v katoliškem tisku so v tem obdobju povečevali materinsko vlogo in svojo bralno publiko opozarjali, da je zanemarjanje materinskih dolžnosti največji greh. Dobra mati je bila v teh spisih prikazana kot oseba, ki se v korist svojih otrok odpove vsem interesom in željam, ves svoj čas posveti le družini, kar pomeni, da gre vsakršno udejstvovanje izven doma na račun zanemarjanja materinskih dolžnosti. S številnimi prispevki (pomembno vlogo so pri tem odigrale Slomškove *Drobtinice* in zbirka *Slovenske večernice*, ki je bila zelo priljubljena in brana) so podobo žrtvujoče se matere utrdili in spodbudili ženske k temu, da so jo ponotranjile kot edino sprejemljivo identifikacijsko figuro in jo kot tako posredovale tudi svojim otrokom (sin, ki se ne more odtrgati od matere in domačije, je, kot je dokazal že Slavoj Žižek, stranski produkt te ideologije). Tudi naprednejši avtorji so le v materinstvu videli pravo žensko poslanstvo, zato so poudarjali vlogo matere kot vzgojiteljice narodno zavednih otrok.

V slovensko časopisje druge polovice devetnajstega stoletja sta drugačne poglede prispevala šele avtorja, katerih obzorje ni bilo omejeno z mejami tedanjega slovenskega etničnega prostora. Jean Baudouin de Courtenay, ruski profesor, ki ga je zanimanje za slovanske narode pripeljalo tudi k nam, in Fran Celestin, ki je svojo poklicno pot uresničeval v Rusiji, sta Slovence opozorila, da je njihov odnos do žensk nespoštljiv in da v tem pogledu capljajo za razvitejšimi narodi. Njuna zapisa sta v slovenski publicistiki prva odločna prispevka k ženskemu vprašanju, ki postane na naših tleh pogosto uporabljena sintagma šele po letu 1880. Številni prispevki, ki ga skušajo razložiti, sledijo argumentaciji dotedanjih zagovorov žensk. V uvodu je predstavljen zgodovinski razvoj zatiranja žensk, ki ga pri večini avtorjev in avtoric prekine krščanstvo, v katerem naj bi bila moški in ženska enakovredna. Toda kot

so ugotavljali, so tudi v krščanstvu nekateri moški zlorabili svojo fizično moč in si ženske podredili. Vzgoja deklic se je zato razlikovala od vzgoje dečkov, odvzeta jim je bila možnost izobraževanja, zato med njimi ni bilo velikih učenjakinj ali umetnic. Ženske niso bile, kot so pisali njihovi zagovorniki in zagovornice, neumnejše ali manj sposobne kot moški, le nikoli niso imele priložnosti, da bi se dokazale. V zapisih so nato navedeni primeri zdravnic, profesoric in umetnic iz tujine, ki so uspele na svojih poklicnih področjih. Nasprotniki emancipacije so ta spoznanja sicer sprejemali, a hkrati dokazovali, da so se poklicno uspešne ženske izneverile svojemu naravnemu poklicu – poklicu matere, zato so svarili druge ženske pred tem, da bi si jih vzele za zgled. Katoliški pisci so se pri tem ves čas sklicevali na naravo in boga ter jih pogosto sploh ni zanimalo, kakšen je položaj tistih žensk, ki se ne morejo poročiti. Le redki so prispevki, v katerih so avtorji priznavali, da se vse ženske ne morejo poročiti, ker jih je preprosto več kot moških. A tudi ti pisci so navedli le nekaj poklicev za ženske, ki niso konkurenčni »moškim« poklicem.

Zadnje desetletje 19. stoletja je prineslo mnogo prispevkov, ki se niso posvečali več problemom hkrati, temveč so izpostavili le enega izmed njih. Ker je število teh člankov res veliko in pride med avtorji in avtoricami večkrat do polemike, saj se odzovejo na pisanje svojih sodobnikov oz. sodobnic, lahko njihove izjave o posameznih temah, ki so se dotikale žensk, razumemo kot razprave, pri čemer prevzemam v tujini že uveljavljene teoretične koncepte. Raziskava je pokazala, da se obravnavani prispevki in razprave med seboj prepletajo in da je včasih težko potegniti ločnico med njimi, zato sem se nekaterih tem dotaknila večkrat, vendar z drugačne perspektive. Najbolj kompleksna je razprava o seksualnosti, saj prispevki obravnavajo žensko telo kot prostor vpisa različnih konstruktov ženskosti. Ker je v tradicionalnem pogledu na spolne vloge ženska opredeljena predvsem kot spolno bitje in so atributi, ki so v povezavi s telesom, nanjo mnogo pogosteje aplicirani kot na moškega, prihaja do presečišč med govorom o telesu in materinjenju. Prav tako se vsebinski poudarki iz razprav o telesu pojavljajo v razpravah o vzgoji deklet, saj naj bi se pri njenih upoštevala reproduktivna funkcija žensk. V razpravah o izobraževanju nasprotniki argumentirajo zavračanje ženskega študija z drugačno,

za študij neprimerno fiziologijo žensk, branje je nevarno, ker lahko povzroča samozadovoljevanje, enaka nevarnost je v očeh nekaterih tedanjih avtorjev prežala tudi v kolesarjenju. Telo je kot tema tudi v ospredju razprav o seksualnosti, kjer je poudarjeno, da vloga meščanske zakonske žene ne dopušča uživanja v spolnosti, medtem ko je telo prostitutke predmet mnogih razprav o prostituciji. Vendar prikazane razprave vključujejo tudi teme, ki se vselej ne dotikajo seksualnega razprave, zato se je zdelo smiselno raziskati omenjeno tematiko še v okviru drugih razprav.

Za razpravo o ženskosti, kakor se je odvijala v slovenskem javnem diskurzu, je značilno tudi to, da so v njej sodelovali avtorji in avtorice z literarnimi ambicijami, zato meje med literarnih in publicističnim jeziku v njihovih tekstih pogosto ni mogoče ostro začrtati. Raziskovalni pristop je bil v pričujočem delu interdisciplinaren tudi v tem smislu, da sem na razprave o ženskosti pogledala tudi skozi optiko literarnovednih kategorij in ugotovila, da so se nekateri avtorji in avtorice diskurzivno konstruirane identitete uresničevali tudi z retoričnimi in stilističnimi izraznimi sredstev, ki določajo literarni jezik.

Leta 1901 je bila v reviji *Jug*, ki je izhajala na Dunaju, objavljena definicija ženskega gibanja, ki ga je avtor že poimenoval z besedo feminizem, kar priča o tem, da so bile feministične težnje sprejete kot del družbene vsakdanjosti: »Glavna težnja ženskega gibanja je emancipacija, to je oproščanje iz moške nadoblasti in vseh konvencionalnih zakonov in nazorov, ki izključujejo žensko iz javnosti.«¹

Za slovenski javni diskurz v 19. stoletju je značilno tudi, da je bilo zelo malo napisanega o ženski volilni pravici. Med prvimi jo je zahtevala Ivanka Anžič, saj so bile ženske zanjo sposobne logičnega mišljenja in zrelih odločitev,² v obširnem zapisu pa je argumente za uvedbo volilne pravice nanizala tudi Elvira Dolinar.³ Gotovo so bile prve slovenske feministke premalo odločne glede ženske volilne pravice. Ker vse do leta 1901, ko je bilo ustanovljeno Slovensko splošno žensko društvo, niso imele združenja, ki bi povezovalo vse Slovenke, so se najbrž zavedale, da bi težko

1 Spector: *Ellen Key. Jug*, 1901, št. 7, str. 215-218, tukaj 215.

2 Ivanka: *Nekoliko misli o ženski enakopravnosti. Slovenka*, 1900, št. 4, str. 86-89.

3 Danica: *Naše državljanske pravice. Slovenka*, 1900, št. 12, 15. 12., str. 273-275.

kar koli dosegle le z besedami. Zato so pisale o temah, s katerimi so spodbujale razprave, razbijale stereotipe in ženskam dvigovalle zavest o lastni vrednosti.

Namen raziskave je bil tudi ugotoviti, v kolikšni meri so se avtorice prispevkov v reviji *Slovenka*, ki so se velikokrat odlikovali po naprednih pogledih, odzvale na razprave in konstruiranje ženskosti v drugih govornih prostorih. Njihove lastne izjave, citati in ne nazadnje dikcija ter načini argumentacije razkrivajo, da so te avtorice (predvsem Elvira Dolinar, Zofka Kveder in Ivanka Anžič) natančno spremljale publikacije in zapise v javnem diskurzu, kakor se je odvijal predvsem v nemškem govornem prostoru. Šele natančna raziskava, ki jo bo potrebno še opraviti, bo pokazala, v kolikšni meri so njihovi prispevki izvirni, a neizpodbitno je, da so, tudi če so prevzemale določene ideje, prevzemale tedaj najbolj aktualne in tudi z današnjega zornega kota izredno napredne poglede in vizije.

Ko presojamo teme, o katerih so pisali tedanji napredni avtorji in avtorice, lahko zaključimo, da so bile v ospredju njihovega razmišljanja najprej tiste, ki so zadevale meščanke, kar se odraža predvsem v njihovih prispevkih o vzgoji, ženskem študiju, o zakonu in kanonu ženske lepote. Šele v zadnjih letnikih *Slovenke*, ki seveda datirajo v novem stoletju, so bili objavljeni tudi članki o problemih delavk in o prostituciji. Z drugačnimi pogledi so ti avtorji in avtorice povzročali rise v konstruirani ženskosti, ki je bila vpeta v družbena (oblastna) razmerja in so jo performativno določevale naslednje lastnosti: milina, zvestoba, prilagodljivost, pokornost, ponižnost, vdanost, neizkušenost, nevednost, asekualnost in odpoved lastnim željam.

Kot je bilo pokazano v raziskavi, so avtorice, ki so te predstave postavljale pod vprašaj, s svojimi izjavami velikokrat trčile ob ustaljene vzorce in vrednote, zaradi česar so bile nemalokrat predmet posmeha. Amazona Marica, »naš Bebel« Danica, emancipantka Zofka, anarhistka Ivanka – vse te oznake so bile izrečene z veliko mero sarkazma in zato, da bi avtorice prizadele, jih utišale. Dokler so imele *Slovenko* kot forum za izražanje svojih idej, niso umolknile, a ko so se od njih odvrnile tiste, ki so jih v svojih prispevkih nagovarjale, torej predvsem naročnice *Slovenke*, so svoje moči obrnile drugam. Vendar njihovega pionirskega, vizionarskega dela ni mogoče spregledati, s svojimi vztrajnimi zavzemanji za pravice žensk so pustile

neizbrisno sled, po kateri so se podale njihove naslednice v revijah, ki so začele izhajati po prvi svetovni vojni. Zapisov o ženskah po prvi svetovni vojni se je v svoji knjigi *Zavrnjena tradicija* pregledno dotaknila Vesna Leskošek. Gotovo bi se jim bilo smiselno posvetiti še bolj, kar je lahko izziv za nove raziskave.

Summary

This book will deal primarily with the construction of femininity within public discourse in the 2nd half of the 19th and the 1st two years of the 20th century. It will examine magazines and journals, published in the period from 1848-1902 and is to a great extent limited to this period. The year 1902 marked the final year of publication of *Slovenka* and until the end of the first world war there were no other magazines within Slovenia that sought to consider and take into account the contributions of women who wrote about issues pertinent to women. Given this lack of women's voice in the public sphere during this time, I have chosen to limit this research to the years between 1848 and 1902. The year 1848 was an important milestone as it also marks the beginning of the March Revolution, which did as well mark the beginning of the second half of the 20th century. Prior to the revolution years, there was no debate about the role of women within the public sphere. Not until the March revolution national movement inspired by the March revolution kicked into full swing, did Slovene patriots, who were influenced by their contemporaries in other countries of the Habsburg monarchy, began to consider women an integral part of national development.

The movement of ideas and people across the Habsburg monarchy created conditions in which significance changes in the traditionally defined roles of women were inevitable. The authors, who called Slovene women to work in the public sphere, laboured diligently to explain, why cooperation of women was important and why it needs to be placed in the larger context of gender roles in general. Above all, opposition came from the Catholic church, where the authors of the opposition against the participation of women in the national struggle stressed that the calling of women into visibility in the public sphere was completely against the will of god. An examination of Catholic publications of the time shows how the role of the mother was persistently praised and these publications warned their

readers that neglecting motherly duties was the most severe of sins. A good mother was presented as one who, in the interest of her children, relinquished all of her own interests and desires, and devoted her time entirely to the well being of the family. This meant that any activities she engaged in outside of the home meant neglecting her duties as a mother. Numerous contributions and publications that promoted the image of the sacrificial mother solidified this characterization and compelled and stimulated women toward this ideal. Through time and repetition this image became internalized the only acceptable figure for the women to identify with. Further, this ideological model which was used to raise and socialize women was then passed down to their children, (the son, who is unable to become independent of his mother and the homeland, is as was shown by Slavoj Žižek, a byproduct of this ideology). Even, some of the more progressive authors of the time suggested that the only proper calling for a woman was motherhood, and this repetition further emphasized the role of mother instiller of national consciousness in children. Within this line of rhetoric the educating of women was strongly discouraged, and so it followed that there could not there were not many educated young women or female artists. In response male and female writers were compelled to openly state, that women were not less intelligent or capable than men. They argued that it was the absence of opportunities through which women could actualize their talents that hindered their full development in particular fields. In their publications they cited examples of doctors, professors and artists from other countries, the professions in which women had succeeded and excelled in. Opponents of emancipation largely recognized these changing roles of women, but then sought to show how the occupational success of women had directly diminished their ability to perform their natural roles-that of mothers. Catholic writers relied heavily upon references to what was 'natural' and divine and were not at all interested in the situation of women who were unable to marry.

There were only a handful of articles in which the authors acknowledged that not all women were able to marry because there was simply not enough man. However,

the same writers also cited only a handful of employment for women in which they would not be competing with men.

The publications and discussions analyzed within the course of this research have show that many similarities exist in writers thought about, and engaged with issues that pertained to women. At times it is even difficult to determine one author from another and I was compelled to discuss certain themes over and over again from a different perspective. The most complex discussions seemed to be those concerning female sexuality, and most of the publications that dealt with women's bodies considered them as spaces for inscribing different constructions of femininity. Further in the Slovene public discourse in the 19th century there was also almost no written discussion about women's voting rights. Among the first to demand enfranchisement was Ivanka Anžič, for whom women were capable of logical thought and reasoned decisions. In wider writing, arguments for the introduction of women's voting rights were reiterated by Elvira Dolinar. Certainly the first Slovene feminists were not forceful enough with regard to women's voting rights. Until the year 1901, when a woman's society was formed, there was no one organization that would connect all Slovene women, and they probably felt as though it would be difficult to achieve anything with mere words. For this reason they wrote thematically, likely hoping to stimulate discussion, challenge stereotypes and misconceptions, and lift the conscious of women with regard to their own personal worth.

Another aspect of this research concerns the extent to which the authors of these articles found in *Slovenka* magazine, who were many times praised for their progressive outlook, responded to discussions and constructions of women in other linguistic environments. Their own statements, citations, diction and ways of argumentation show, that these women authors (above all Elvira Dolinar, Zofka Kveder and Ivanka Anžič), followed closely the writings and public discourse of other nations, though mostly those of German origin. Today it is difficult to judge, how many of their publications were original, however it remains incontestable that if they did indeed take ideas from other sources, they took the most current and progressive of them even from today's point of view.

When trying to evaluate the themes that these authors chose to write about, we can conclude that they were a group of forward thinking middle class citizens (or city folk) who were engaging with, and challenging, ideas about raising children, women in education, about law, and notions of women's beauty. In the last issues of *Slovenka*, which were written in the new century, that they also began to voice their opinions on the problems that confronted women in the work place and prostitution. These authors, who promoted progressive and so called alternative views about women's issues left a significant mark on the history of the construction of femininity. In opposition to a notion of femininity that had been interwoven within the social relations of power and performatively defined by certain characteristics: her mildness, sensitivity, faithfulness, adaptability, submission, humility, devotion, inexperience, ignorance, asexuality and the denial of her desires.

This research has also shown that the women authors who questioned the above mentioned stereotypical roles and characteristics of women and opposed the traditional morals and values were often laughed at. Amazona Marica, »our Bebel« Danica, emancipationist Zofka, anarchist Ivanka – all these given names were laden with sarcasm, intended to silence these women and hurt them. As long as these writers had *Slovenka* as a kind of forum where they were able to express their ideas they refused to be silenced. However, when the women for whom the articles and discussions were intended, namely the women who read and bought magazines, stopped showing interest, the authors placed their energy and strength elsewhere. Regardless, the visionary and pioneering nature of the work of these women produced cannot be stressed enough. Their tenacious fight for the rights of women left an indelible trace and provided the foundation for the women who began writing in magazines and journals created after the First World War.

Translated by Adam Rudder

Kdo je kdo v razpravah o ženskah

IVANKA ANŽIČ KLEMENČIČ (1876-1960), urednica *Slovenke* med leti 1899-1902, avtorica številnih prispevkov o problemih, ki so bili povezani z ženskami. *Slovenko* je želela čim bolj približati berlinski reviji *Die Frau* in dunajskim *Dokumente der Frauen*. Tudi njen mož Franjo Klemenčič (1866-1916) je v *Slovenki* objavil več sestavkov o ženskem vprašanju.

FRAN CELESTIN (1843-1895), avtor prvega zagovora ženskih pravic na Slovenskem, ki je v Rusiji spoznal, da se *Slovenke* sploh ne zavedajo, kako so jim kratene njihove pravice in jih zato v obširnem zapisu pozval, da se postavijo zanje.

ELVIRA DOLINAR (1870-1961), ps. Danica, je s svojimi prispevki v *Slovenki* odprla diskusijo o problemih, s katerimi se meščanska družba ni hotela soočiti (ločitev zakona, dvojna morala) in tako revijo usmerila na pot razvoja k moderni, kritični reviji, ki je zaznamovala svojo dobo.

ANDREJ GABRŠČEK (1864-1938) je pod psevdonimom Roščin v *Slovanskem svetu* objavil serijo člankov z naslovom *Žensko vprašanje*, v katerih se je zavzemal za žensko izobraževanje, za drugačno vzgojo deklet in odpravo dvojne morale v meščanskih zakonih.

FRAN GOVEKAR (1871-1949) je svojo naklonjenost ženskam izrazil že s psevdonimom Gyneakophil in v člankih v *Vesni* in v *Slovenskem svetu*, v katerih se je ukvarjal z ženskim izobraževanjem in branjem.

ZOFKA KVEDER (1878-1926) je v svojih ostrih, a tudi humorno obarvanih prispevkih o ženskem vprašanju izhajala iz lastnih izkušenj, saj se je od šestnajstega leta sama preživljala in celo študirala v tujini. Publicistične prispevke ni objavljala le v *Slovenki* in *Slovenskem narodu*, temveč tudi v tujih revijah.

ANTON MAHNIČ (1850-1920) se je v svoji reviji *Rimski katolik* poglobil tudi v žensko vprašanje, vendar ni mogel razumeti, zakaj se ženske upirajo vlogi, ki jim jo je določil stvarnik. Gabršček ga je imenoval »goriški specialist 'rerum femininarum«*.* Mahnič je bil v svojih zapisih nemalokrat zelo oster in nestrpno žaljiv.

MARICA NADLIŠEK-BARTOL (1867-1940), urednica prvih dveh letnikov *Slovenke*, pisateljica in avtorica številnih člankov, s katerimi je ženske spodbujala, da se vključijo v žensko gibanje. V *Slovenki* je kot urednica predvsem spodbujala literarno ustvarjalnost slovenskih avtoric in revijo urejala tako, da ji ni bilo mogoče očitati, da gre v skrajnosti.

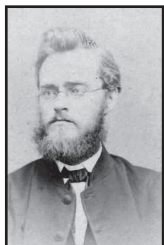
PAVLINA PAJK (1854-1901) je bila prva Slovenka, ki je podala svoje poglede na vlogo ženske v družini in družbi. V spisu *Nekaj besedic o ženskem vprašanju* (1884) je opozorila na položaj neporočenih žensk in vdov. Bila je tudi uspešna pisateljica.

LUIZA PESJAK (1828-1898) je leta 1863 nagovorila Slovenke kot matere in jih navduševala za vzgajanje otrok v slovenskem jeziku. Bila je prva slovenska dramatičarka in uspešna pisateljica. Njene aktivnosti so anonimnega avtorja ali avtorico spodbudile k ideji, da bi urejala časopis za ženske.

ALBIN PREPELUH (1880-1938) je v *Rdečem praporju*, podpisan kot Abditus, strogo ločeval med emancipacijo meščank in delavk, saj je menil, da je zaradi kapitalizma med njimi nepremostljiv prepad. Ali je bil tudi avtor Aforizmov o ženstvu, ki so bili podpisani z Abditus II, ni jasno.

RADOSLAV RAZLAG (1826-1880) je kmalu po marčni revoluciji nagovoril ženske kot domoljubke in pripravil prvo predavanje na temo ženske emancipacije v slovenski zgodovini, čeprav je aktivnosti žensk dopuščal le v času, ko je narod ogrožen.

MARIJA SKRINJAR (1857-1931)
je pod psevdonomom Zmagoslava pisala Franu Podgorniku, da naj doda svojemu *Slovanskemu svetu* žensko rubriko, kar se je tudi zgodilo. Ko je *Slovanski svet* prenehal izhajati, je dala pobudo za ustanovitev *Slovenke*.

MARICA STRNAD-CIZERLJ (1872-1953),
ps. Marica II, je svoje prva razmišljanja o vzgoji objavila že leta 1893 v pedagoški reviji *Popotnik* in v naslednjih letih prispevala številne sestavke o položaju žensk v reviji *Slovanski svet* in *Slovenka*.

JANKO VENCAJZ (1872-1895)
je bil urednik revije *Vesna*, ki so jo izdajali študentje na Dunaju. Bil je med prvimi zagovorniki ženskega študija in v *Vesni* objavil več prispevkov o ženskem vprašanju.

Viri slikovnega gradiva:
fotografija Ivanke Anžič: Zgodovinski arhiv Ljubljana fond 285
(Splošno žensko društvo, t. e. 1, ovoj 2),
vse druge fotografije: Digitalna knjižnica Slovenije.

Viri

- a—: *O naši ženski odgoji. Kmečke in rokodelske novice*, 1875, 7. 7., str. 225-226.
- a-b.: *O prostituciji. Rdeči prapor*, 1901, 19. 7., št. 29, str. 1.
- Abditus [= Albin Prepeluh]: *Boj za moralo. Rdeči prapor*, 1899, 20. 7., št. 20, str. 3.
- Abditus: *O ženi. Rdeči prapor*, 1900, 10. 3., št. 8, str. 1.
- Abditus: *O ženi in njeni enakopravnosti. Slovenka*, 1901, str. 82-85.
- Abditus II: *Aforizmi k ženskemu vprašanju. Rdeči prapor*, 1901, 3. 5., št. 18, str. 1-2, 24. 5., št. 21, str. 1-2.
- Abditus: *Upliv gospodarskega življenja na ženo. Slovenka*, 1901, str. 178-180.
- Abditus: *Žena v kapitalistični družbi. Rdeči prapor*, 1902, 21. 2., št. 8, str. 2.
- A. E. [=Janko Vencajz]: *Naše narodno ženstvo. Vesna*, 1892, str. 104-105.
- A.E. *Ženstvo po naših mestih in trgih. Vesna*, 1892, str. 178-179.
- Ahasverus [=Pavel Turner]: *Beseda o našem ženstvu. Kres*, 1881, str. 268-275.
- Antikolesarjevič [=Anton Aškerc]: *Ali naj dame kolesarijo? Slovenski narod*, 1898, 8., 1-3
- Ivanka Anžič: *Žensko vprašanje. Slovenka*, 1898, št. 5, str. 110-113.
- Ivanka A.: *Žensko vprašanje. Slovenka*, 1898, št. 8, str. 182-185.
- Ivanka Anžič: *Bistvo ženskega vprašanja. Slovenka*, 1900, str. 26.
- Janez Ažman: *Keršanska izreja slovenske mladine : vedrilno in podučno berilo za slovenski narod. Ljubljana: Katoliška družba za Kranjsko*, 1873.
- Jean Baudouin de Courtenay: *Nektere opazke ruskega profesorja. Soča*, 1872, št. 51, (19. 12.), str. 1-2.
- B.[?] Bučar: *Uspeli emancipacije ženstva. Slovenski narod*, 1902, 25.6., št. 143, str. 1-2, 27.6., št. 145, str. 1, 4. 7., št. 151, str. 1-2,
- Bivša Primorka [Marija Skrinjar]: *Otroci in slovenski jezik. Slovenka*, 1897, št. 7, str. 9-10.
- Bonifacij [=Fran Klemenčič]: *Žalostne razmere naših delavk. Slovenka*, 1900, št. 9, str. 196-197.
- Bonifacij: *Boj proti prostituciji. Slovenka*, 1900, št. 12, str. 256-258.
- Branko [Ivan Trinko]: *O modernem duhu. Slovenka*, 1898, str. 295-302.
- Fran Celestin: *Žensko vprašanje. Ljubljanski zvon*, 1884, str. 89-92, 161-165.
- Josip Ciperle: *Pedagogični pogovori. Učiteljski tovariš*, 1879, str. 380-382.
- Josip Ciperle: *Ženska vzgoja. Učiteljski tovariš*, 1. 6.1883, 15. 8.1883-1. 1.1884.
- Čast ženskega spòla v družbi človeštva. Novice*, 1853, 17. 8., št. 66, str. 262-263, tukaj 263.
- Čestimir [Ivan Knific]: *Zopet par besedij o čitanju. Slovenka*, 1897, št. 8, str. 5-6.
- Danica [=Elvira Dolinar]: *Narodna zavest v Slovincih. Slovenka*, 1897, št. 10, str. 7-8.
- Danica: *Pedagogiške črtice. Slovenka* 1897, št. 9, str. 1-3, št. 10, str. 1-2, št. 11, str. 4-5, št. 12, str. 7-8, št. 13, str. 4-5.
- Danica: *O ženskih študijah. Slovenka*, 1897, št. 6, str. 8-9, št. 7, str. 1-2.
- Danica: *Višje dekliske šole. Slovenka*, 1897, št. 18, str. 6-8.
- Danica: *Ženska emancipacija. Slovenka*, 1897, št. 26, str. 6-8.

- Danica: *Kako in kaj naj se čita?* Slovenka, 1897, št. 20, str. 5-7.
- Danica: *Resen migljaj učiteljicam.* Slovenka, 1898, št. 7, str. 160-161.
- Danica: *Materinske dolžnosti.* Slovenka, 1898, št. 20, str. 458-461.
- Danica: *Naše ženstvo.* Slovenka, 1898, št. 3, str. 50-52.
- Danica: *Žensko vprašanje.* Slovenka, 1898, št. 25, str. 578-581.
- Danica: *Nekaj o materinskih pravicah.* Slovenka, 1899, št. 20, str. 462-465.
- Danica: *Ali škoduje emancipacija bistvu ženstva?* Slovenka, 1899, 23, str. 541-544.
- Danica: *Ženska kot vzgojiteljica.* Slovenka, 1900, št. 8, str. 177-178.
- Danica: *V pojasnilo.* Slovenka, 1900, št. 11, str. 243-245.
- Danica: *Ali je žensko gibanje opravičeno?* Slovenka, 1900, št. 4, str. 74.
- Danica: *Tretji spol.* Slovenka, 1900, št. 8, str. 178-179.
- Danica: *Ženski dilentatizem.* Slovenka, 1900, št. 8, str. 172-173.
- Danica: *Nekaj o organizaciji ženstva.* Slovenka, 1900, št. 5, str. 113-114.
- Danica: *Ženska osloboja in zakon.* Slovenka, 1898, št. 15, str. 3365-340.
- Danica: *Svobodna ljubezen in zakon.* Slovenka, 1900, št. 1, str. 2-4.
- Danica: *Modne zmote.* Slovenka, 1897, št. 4, str. 8, št. 7, str. 10.
- Del socialnega vprašanja.* Edinost, 1895, št. 143 (29. 11.), str. 1, 144 (30. 11.), 1.
- Jakob Dimnik (1895): *Domača vzgoja. Slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem, učiteljem.* Ljubljana: Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta v Ljubljani.
- Mila Dobova [=Minka Govekar]: *Slovensko splošno žensko društvo.* Slovenka, 1900, str. 90-91.
- Rok Drofenik: *Delavke in žensko vprašanje.* Slovenka, 1900, št. 12, str. 277-278.
- Rok Drofenik: *Ženski izobrazbi pristo pot.* Slovenka, 1901, št. 16, str. 161-162.
- Rok Drofenik: *Žena in politika.* Slovenka, 1901, str. 67-69.
- J. [Jozip] Ferfolja: *O celibatu učiteljic.* Slovenka, 1902, str. 97.
- Erinija [Marica Strnad]: *»Zar i učiteljicam istu plaču?«* Popotnik, 1895, 25. 5., št. 10, str. 153-154.
- Fidelia [Ivanka Anžič]: *Vzgoja v sirotiščih.* Slovenka, 1900, št. 10, str. 224-228.
- Feodora [Karla Komac-Pertot]: *Nekaj o ženskem vprašanju v odgovor Marici II.* Slovenka, 1898, str. 566-567
- F.G [=Fran Govekar].: *Slovenskim materam.* Slovanski svet, 1895, št. 22, str. 219-220.
- Fr. G. [=Fran Govekar]: *Nekoliko mislij o ženskem vseučilišnem študiju.* Slovanski svet, 1895, št. 29, str. 278-279.
- Fran G-č: *Kolesarice.* Slovenski narod, 1898, 22. 8., št. 189, str. 1-2.
- F.K. [=Fran Klemenčič]: *Praktična stran ženskega vprašanja.* Slovenka, 1900, št. 2, str. 29-30.
- Josip Grešnik: *Treznosti in delavnosti nam treba. (V odgovor v.č.g. Danici).* Slovenka, 1897, št. 15, str. 7-8.
- Grimislava: *Misli o ženski.* Slovanski svet, 1895, št. 48, str. 447-448
- Gyneakophil [=Fran Govekar]: *Ljubzniva bralka, ali imam prav?* Slovanski svet, 1895, št. 38, št. 48, str. 359, str. 448-449, št. 48, str. 448-449.
- Gyneakophil: *Politične pravice ženstva.* Slovanski svet, 1895, št. 50, str. 468.
- Homo novus [Ciril Premrl]: *Žensko vprašanje in naši narodni stranki.* Slovenka, 1902, str. 54.

- I. B.: *Prava Slovenka. Besednik*, 1869, str. 30.
- Fran Ilešič: *Četvero poglavij o ženski. Slovenka*, 1900, str. 100-101.
- Iz krogov kranjskih učiteljic. Slovenka*, 1897, št. 24, str. 8-9.
- J.J.: *Od izreje ženske mladosti. Učiteljski tovariš*, 1861, str. 94-96 in 111-114.
- J.J.: *Ženska odgoja. Učiteljski tovariš*, 1873, 1. 5., št. 9, str. 129-131, št. 10, 15. 5., str. 147-149.
- Bogdan Kazak [= Anton Erjavec]: *Nekaj o ženskem vprašanju. Zora*, 1900, str. 107-114.
- Ivanka [=Ivanka Anžič Klemenčič]: *K poglavju o ženskem vprašanju. Edinost*, 1899 (3. 10.), št. 26, str. 1
- Ivanka: *K ženskemu vprašanju. Slovenka*, 1900, št. 21, str. 488-493.
- Ivanka Anžič: *Nekoliko misli k ženski enakopravnosti. Slovenka*, 1900, str. 86
- Ivanka: *Bistvo ženskega vprašanja. Slovenka*, 1900, št. 2, str. 26-28.
- Ivanka: *Nekaj o ženskem vprašanju. V odgovor g. Bogdanu Kazaku. Slovenka*, 1900, št. 8, str. 175-177.
- Ivanka: *Organizacija žen. Slovenka*, 1900, št. 5, str. 108-109.
- Ivanka: *Nekoliko misli o ženski enakopravnosti. Slovenka*, 1900, št. 4, str. 86-89.
- Ivanka Klemenčič: *Žene izobraženih krogov na delu za prosveto. Slovenka*, 1901, str. 33.
- Ivanka Klemenčič: *Prostitucija. Slovenka*, 1901, str. 154.
- Ivanka Klemenčič: *Svoboda žen. Slovenka*, 1901, str. 169.
- Ivanka Klemenčič: *Važna izjava o ženski šolski izomiki, Slovenka*, 1901, str. 207.
- Ivanka Klemenčič: *O razmerah proletarskih žen. Slovenka*, 1901, 285.
- Ivanka Klemenčič: *Vseučilišče v Ljubljani in slovensko ženstvo. Slovenka*, 1901, št. 11, str. 299-301.
- Ivanka Klemenčič: *Koketerija. Slovenka*, 1902. št. 5, str. 162-163.
- Ivanka Klemenčič: *Dvojna morala z ozirom na detomore. Slovenka*, 1902, 200-201.
- Ivanka Klemenčič: *Ženska v eksistenčnem boju. Slovenka*, 1902, str. 205.
- Ivanka Klemenčič: *O zakonu. Slovenka*, 1902, str. 280.
- Ivanka Klemenčič: *Aforizmi k organizaciji slov. ženstva. Slovenka*, 1901, str. 261.
- Fran Klemenčič: *Praktična stran ženskega vprašanja. Slovenka*, 1900, str. 29.
- Franjo Klemenčič: *Predlogi v rešitev žensk. vprašanja, poročilo. Slovenka*, 1901, str. 96.
- k.: *Važnost ženske vzgoje. Slovenski učitelj*, 1901, št. 12, 15. 1., str. 177-178.
- K—m: *Lastnosti dobre domačice. Besednik*, 1876. str. 42-46, 59-61, 78-80, 94-96, 107-109.
- K poglavju o organizaciji ženstva. Slovenka*, 1900, št. 6, str. 132-137.
- K poglavju: boj proti prostituciji. Slovenka*, 1900, št. 2, 15. 11, str. 264.
- Kaj je bistvo ženskega vprašanja? Rdeči prapor*, 1900, 30. 1.1900, št. 3, str. 2-3.
- Štefan Kočevar: *Slovenska mati: podučna knjiga materam, kakó naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo. Celje: Kočevar*, 1882.
- Kolesarica: *Dame smejo kolesariti. Slovenski narod*, 1898, 20. 8., št. 188, str. 1-2.
- Josip Korošec: *Materina dolžnost. Slovenka*, 1897, št. 11, str. 8-9.
- Franc Kosar: *Od božjiga poklica v zakonski stan. Drobthinice*, 1851, str. 14- 25.
- Ada Kristan: *O prostituciji. Rdeči prapor*, 1901, 16. 10., št. 33, str. 1-2.
- Ada Kristan: *Uredništvo »Slovenke«. Rdeči prapor*, 1901, 13. 9., št. 27, str. 3.
- Etbil Kristan: *Pristna ženska potrebuje ljubezni za življenje. Slovenka*, 1898, št. 19, str. 441-443.

- Zofka Kveder: *Kaj hočemo. Slovenka*, 1900, št. 10, str. 232-235.
- Zofka Kveder: *Ženstvo na naših višjih državnih šolah. Slovenka*, 1901, št. 5, str. 134.
- Zofka Kveder: *O tem in onem. Slovenka*, 1900, št. 1, str. 17-19.
- Zofka Kveder: *Emancipacija. Slovenka*, 1901, str. 53.
- Zofka Kveder: *Za naše žene, ki si same skrbe za existenco. Slovenka*, 1900, št. 5, str. 111-112.
- Zofka Kveder: *Naš hiperidealizem. Slovenka*, št. 9, 15. 9. str. 208-211
- Zofka Kveder: *Delavke v tobačnih tovarnah, Slovenka*, 1900, 264.
- Zofka Kveder: *Ženska v družini in družbi. Slovenski narod*, 1901, 1. 10., št. 225, str. 1, 2. 10. št. 226, str. 1-2, 3. 10., št. 227, str. 1-2, 4. 10., št. 228, str. 1.
- Zofka Kveder: *O današnji ženi. Slovenski narod*, 1902, 3. 11., str. 1.
- Zofka Kveder: *Uspehi emancipacije ženstva. Slovenski narod* 1902, 143 (25. junij). 151 (4. julij).
- λ: *Učiteljica in javnost. Slovenski učitelj*, 1900, 3, 38-40, 4, 57-59, 5, 71-74, 6, 85-87, 7, 103-105, 12, 181-183, 13, 197-199, 16, 245-247, 17, 264-265, 21, 325-327, 24, 369-371.
- Leda [=Franjo Klemenčič]: *Feminizem v zrcalu slovenskega novinstva. Slovenka*, 1901, str. 183.
- Literatura za mladino. Slovenka*, 1898, št. 23, str. 541-543.
- Ljuba: *K poglavju: Organizacija ženstva. Slovenka*, 1900, št. 12, str. 278-279.
- Karl Linhart: *Sedanjinova nova žena. Rdeči prapor*, 1901, 6. 9, 36, 1-2, 13.9, 37, 1-2.
- Dragotin Lončar: *Spolna vzgoja. Slovenka*, 1901, št. 3, str. 10-13.
- Dragotin Lončar: *O spolni vzgoji po dr. El. Blackwellovi. Slovenka*, 1901, št. 2, str. 38-41.
- Anton Mahnič: *Pisma o vzgoji. Kak poklic imajo ženske v človeškem društvu. Kako jih moramo vzgajati. Rimski katolik*, 1891, str. 22-26.
- Anton Mahnič: *Kaj piše »Marica«? Smešno resno za pust. Rimski katolik*, 1893, str. 114-118
- Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Rimski katolik*, 1893, str. 307-321.
- Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Ženska pa nje znanstvena izobrazba. Rimski katolik*, 1894, str. 56-64.
- Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Naravni poklic ženske: bodi mati pa vzgajaj deco! Rimski katolik*, 1894, str. 357.
- Anton Mahnič: *Žensko poglavje. Kdo je lepši – »on« ali »ona«? Rimski katolik*, 1894, str. 354-357.
- Anton Mahnič: *Dodatek k slovenski ginekologiji. Rimski katolik*, 1895, str. 529-520.
- Anton Mahnič: *Prezgodnja zrelost naše mladine. Rimski katolik*, 1896, str. 348-351
- Marica [=Marica Nadlišek]: *Narodno ženstvo. Edinost*, 1888, št. 24, (24. 3.), str. 1-2.
- Marica: *Našim možem. Slovanski svet*, 1892, št. 19, str. 287-288.
- Marica: *Draga moja! Slovanski svet*, 1894, št. 11, str. 208-209.
- Marica: *Ljubeznivi prijatelj! Slovanski svet*, 1895, št. 27, str. 257- 258.
- Marica: *Ženstvo. Slovanski svet*, 1895, št. 40, str. 377.
- Marica: *Naše devojke. Ženska naobrazba in zakon. Slovenka*, 1897, št. 18, str. 8
- Marica : *Materam : svarilen vzgled. Slovenka*, 1897, št. 20, str. 8-9.
- Marica: *O ženskem vprašanji. Skrajnosti. Slovenka*, 1898, št. 2, str. 37-39.
- Marica II [=Marica Strnad]: *Mater in sinovi. Slovenka*, 1897, št. 24, str. 4-5.

- Marica II: *Kolesarstvo in zdravje. Slovenka*, 1897, 9. 10., št. 21, str. 11.
- Marica II: *Žensko vprašanje. Slovenka*, 1898, št. 22, str. 513-515.
- Marica II: *Prijateljska pisma uredništvu Slovenke. Slovenka*, 1898, št. 23, str. 533-536.
- Marica II: *Prijateljska pisma uredništvu Slovenke. Slovenka*, 1898, št. 26, str. 603-607.
- Marija Ana [Karla Germek Ponikvar]: *Vzgoja otrok. Slovenka*, 1897, št. 6, str. 3.
- Marija Ana: *Žensko vprašanje. Nekaj besedi v odgovor Mârici II. Slovenka*, 1898, št. 24, str. 564-565.
- Marija Ana: *Spisi Zofke Kveder. Slovenski narod*, 1900, 21. 8., št. 33, str. 1.
- Mati: *Nekaj o vzgoji otrok. Slovenka*, 1897, št. 2, str. 3-4.
- Mati, prva učiteljica otroška. *Drobtinice*, za leto 1861 do 1866, XIX. leto, Marburg: 1865, str. 210-246.
- Milka [Ljudmila Plaperjeva]: *Rodljubje in naše ženstvo. Slovenka*, 1897, št. 5, str. 8-9.
- Mokronoška [=Ljudmila Roblek]: *Z Dolenjskega, koncem avgusta. Slovanski svet*, 1895, str. 322.
- Mrakova [=Ivanka Anžič]: *Idealno materinstvo. Slovenka*, 1900, št. 7, str. 155-159.
- Nada: *Listič. Slovanski svet*, 1895, št. 23, str. 220.
- Nada: *Žena kot vzgojiteljica. Slovenka*, 1901, str. 144.
- Nada: *Vzgoja deklet. Slovenka*, 1901, 233
- Naša krivda! Slovanski svet*, 1895, št. 33, str. 313.
- Naše devojke. *Ženska naobrazba in zakon. Slovenka*, 1897, št. 18, str. 8.
- Nc [=Janko Vencajz]: *Beseda našemu ženstvu. Vesna*, 1893, str. 10-11.
- Obscurus [=Fran Klemenčič]: *Književni paberki. Slovenka*, 1900, 15. 9., št. 9, str. 216-217.
- Ivan Okorn: *K vprašanju ženske emancipacije. Učiteljski tovariš*, 1. 1. 1893, str. 6-7.
- ol: *Ženske na dunajskem vseučilišču. Zora*, 1899, str. 39-40, tukaj 40.
- Ova [=Marica Strnad]: *Misli o ženskem vprašanju v Slovencih. Slovanski svet*, 1896, št. 6, str. 65.
- ova [=Marica Strnad]: *Svoji k svojim! Slovanski svet*, 1896, št. 1, str. 7-8, tukaj 8.
- O.Z. [=Janko Vencajz]: *Dekliška vzgoja in narod. Vesna*, 1892, str. 26-27.
- O.Z. [=Janko Vencajz] »Vesna« in »Rimski katolik.« *VI. Vesna pa ženstvo.* »Vesna, 1893, str. 72-74.
- O ženskem vprašanju. Rdeči prapor*, 1900, 21. 3., št. 9, str. 2-3.
- Janko Pajk: *Odgovor prijatelju R-u. Zora*, 1875, 122.
- Pavlina Pajk: *Žena v družini. Soča*, 1873, 18. 9., str. 1-3.
- Pavlina Pajk: *Nekoliko besed k ženskemu vprašanju. Kres*, 1884, str. 457-463, 507-511.
- Josip Pavlica: *Socijalistični skrajni nazori o ženstvu. Rimski katolik*, 1890, str. 302-312, 386-392.
- Luiza Pesjak: *Pismo slovenskim materam. Novice*, 1864, 176.
- P.E.Z.: *Slaba mati, hudoben sin. Drobtinice*, 1848, str. 184.
- Fran Podgornik: *Nekoliko mislij o prilogi za ženstvo. Slovanski svet*, 1895, št. 33, 313.
- Slavoljub Podslapinsky [=Andrej Munih]: *Ljubezen in zakon. Slovenka*, 1901, str. 109.
- Poštne uradnice. Slovenka*, 1900, št. 9, str. 198.
- Prof. dr. Fran Celestin o ženskem vprašanju. Slovenka*, 1900, št. 6, str. 127-131.

R.D. [=Rok Drofenik]: *Nekoliko o ženskih možganih. Slovenka*, 1900, št. 9, str. 218.

Franja Robidovec: *Beseda o ženstvu. Ljubljanski zvon*, 1884, 232-236.

Roščin [=Andrej Gabršček]: Roščin: Heureka! (Žensko vprašanje pa dr. Mahnič). *Slovanski svet* 1888, str. 28-30.

Roščin: *Bodimo dosledni! Slovenka*, 1897, št. 2, str. 2-3.

Roščin: *Žensko vprašanje. Slovanski svet*, 1894, št. 5, str. 90-91, št. 6, 107-109, št. 8, 130-131, 147-150.

Sava [=Marija Adamič]: *Ženske v javnem družabnem življenju. Slovenka*, 1902, št. 1, str. 7-11.

Sava: *Slovenka. Slovenka*, 1897, št. 2, str. 1.

Sava: *K strokovni organizaciji slovenskega ženstva. Slovenka*, 1901, str. 313.

Sava: *Kaj je glavni vzrok, da se večina možkih protivi ženski osamosvoji? Slovenka*, 1902, št. 6, 188-192.

Skrbna mati v soboto zvečer. Drobotnice, 1848, str. 209-212, tu 212.

Dr. Vinko Sanjač: *Kako se je rimski doktor Janez »voglihal«.* *Slovanski narod*, št. 45, str. 1-2.

Sk. M., Primorka [=Marija Skrinjar]: *Naše ženstvo in vzgoja slovenske dece. Vesna*, 1893, str. 155-156.

Anton Martin Slomšek: *Krščansko devištvo, Prevalje*, 1924.

Slovenka: *O ženski osvoboji in družinski sreči. Slovenka*, 1897, št. 1, str. 5-6.

Spectator [=Franc Derganc]: *Ellen Key. Jug* 1901, št. 7, str. 215-218

Svobodna socialistinja: *O ženskem vprašanju. Rdeči prapor*, 1899, 21. 8. 1899, št. 23, str. 2.

St.K: *Tolažba v nadlogi. Besednik*, 1878, str. 125-127.

Ljudevit Stiasny: *O ženski vzgoji v ptujih in domačih šolah. Učiteljski tovariš*, 1893, št. 10, 16. vel. travna, str. 117-119, št. 12, 16. rožnika, 143-145, št. 13, str. 152-154.

Tinica [Kristina Janežič Fajdiga]: *Žena bodi možu najboljši prijatelj. Slovenka*, 1898, št. 3, str. 58-59.

Josip Tomiņšek: *Ženstvo na višjih državnih šolah. Slovenka*, 1901, št. 4, str. 81-82.

Josip Tomiņšek: *Ženstvo na češki univerzi v Pragi pa uradna statistika. Slovenka*, 1901, št. 6, str. 166.

Tone od Kala [=Anton Mahnič]: *Iz dnevnika Štefana Hodulje. Rimski katolik*, 1889, str. 402-409, 523-534.

Tugomira: *Lepa žena. Slovanski svet*, 1895, 314-315.

Tugomira: *Ženska moč. Slovanski svet*, 1896, št. 4, str. 43.

Tugomira: *Veledenjeni prijatelj! Slovanski svet* 1895, št. 34, str. 321-322

Tugomira: *Nekaj o našem leposlovju. Slovanski svet*, 1895, št. 39, str. 368-369.

A.Umek [=Anton Okiški Umek]: *Materinska moč. Besednik*, 1872, str. 11-12.

Učiteljica (X) [=Ljudmila Poljanec]: *Učiteljica na deželi, Slovenka*, 1902, str. 14, št. 1, št. 2, str. 33-36.

Učiteljica (X): *Ženska odgoja. Slovenka*, 1902, št. 3, str. 65-68.

Učiteljica (X). *O ženski izobrazbi, Slovenka*, 1902, št. 129.

Učiteljica (X): *Še nekaj o celibatu učiteljic. Slovenka*, 1902, 224,

Jožef Valenčič: *Vzgoja in omika ali izvir sreče. Ljubljana: samozaložba*, 1899.

Važnost ženske vzgoje. Slovenski učitelj, 12. številka 1901.
V.B. [=Janko Vencajz]: *Više žensko izobraževališče. Vesna*, 1892, str. 13.
Z. [=Zofka Kveder]: *O ženskem vprašanju. Slovenka*, 1898, št. 3, str. 64-68.
Zakaj si slovenske učiteljice ustanove svoje društvo? Slovenka, 1898, 250-251, št. 11.
Z 3+2: *Gospodu Gynaekophilu v odgovor. Slovanski svet*, 1895, št. 41, str. 385-386, št. 42, str. 396.
Zmagoslava [=Marija Skrinjar]: *Slovenska žena. Slovanski svet*, 1895, str. 73-74; 218-219; 313-314, 340-341
Ženska vzgoja. Kmečke in rokodelske novice, 1896, str. 206-208, tukaj 208.
Ženske na dunajskem vseučilišču. Zora, 1899, str. 39.
Žensko društvo. Rdeči prapor, 1901, 5.4., št. 14, str. 2-3.
Žiška [=Zofka Kveder]: *Nekaj o ženskem vprašanju. Slovenski narod*, 1899, 1. 2., str. 1-2.
Žitomirov: *Ženska telovadba. Slovenka*, 1900, št. 5, str. 101-102.

Literatura

- Harriet Anderson: *Vision und Leidenschaft. Die Frauenbewegung im Fin de siècle Wiens*. Wien: Deuticke, 2004.
- Elisabeth Badinter: *L'Amour en plis. Histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*. Pariz: Flammarion, 2004.
- Borut Batagelj: »Ali naj dame kolesarijo?« *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*. 2004. št. 2, str. 40-53.
- Borut Batagelj: Šport in ženska na Slovenskem do druge svetovne vojne. V: Tina Bahovec: *frauen.männer. Celovec: Drava, 2007, str. 27-42*.
- Barbara Becker-Cantarino: »Die Leidenschaft ist der Schlüssel zur Welt«. *Diskurse über weibliche Sexualität um 1800 aus der Sicht der Frauen*«. V: Carolin Bland in Elisa Müller-Adam(ur.): *Schwellenüberschreitungen. Politik in der Literatur von deutschsprachigen Frauen 1780-1918*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2007, str.27-46.
- Christa Bittermann-Wille in Helga Hofmann-Weinberger: *Erotik – theoretische Diskurs und literarischen Chiffren in der Frauenliteratur des Fin-de-siècle*. V: Michaela Brodl (ur.): *Der verbotene Blick: Erotisches aus zwei Jahrtausenden*. Klagenfurt: Ritter, 2002, str. 146-180.
- Gisela Brinker-Gabler: *Zur Psychologie der Frau*. Berlin: Fischer, 1978.
- Hannelore Bublitz: *Das Geschlecht der Moderne. Genalogie und Archäologie der Geschlechterdifferenz*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1998, str. 17.
- Maria Bucur: *Between Liberal and Republican Citizenship. Feminism and Nationalism in Romania. 1880-1918*. *Aspasia* 1/2007, 84-102.
- Nataša Budna Kodrič in Andreja Serše (ur.): *Splošno žensko društvo: 1901-1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Nataša Budna Kodrič: *Žensko gibanje na Slovenske do druge svetovne vojne*. V: N. Budna Kodrič in A. Serše, n. d., 16-27.
- Judith Butler: *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: Škuc, 2001.
- Jana Cviková: *Über die Entstehung des feministischen Bewusstseins in der Slowakei*. V: W. Heindl/E. Király/A. Millner: *Frauenbilder, feministische Praxis und nationales Bewusstsein in Österreich-Ungarn 1867-1918*. Tübingen/Basel, A. Francke, 2006, 187-207.
- Eva D. Bahovec: *Rousseau in Wollstonecraft – drugič*. *Delta*, 1999, št. 1-2, 69-87.
- Katherine David: *Czech Feminists and Nationalism in the late Habsburg Monarchy*. *Journal of women's history*, 1991, 2 (Fall), 26-45.
- Umberto Eco: *Zgodovina lepote*. Ljubljana: Modrijan, 2006
- Vlatka Filipčič Maligec: *Premilim domorodkinjam*. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*. 2007, 2, str. 24-37.
- Minka Govekar: *Slovenska žena*. Ljubljana: Jugoslave Express Réclame Company, 1926.
- Stane Granda: *Ženske in revolucija 1848 na Slovenskem*. V: N. Budna Kodrič in A. Serše: *Splošno žensko društvo 1901-1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, 6-16.
- Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loufti (ur.): *A Biographical Dictionary of Women Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe ; 19th and 20th Centuries*. Budapest, New York: Central European University Press, 2006.
- Waltraud Heindl/ Elisabetih Király/Alexandra Millner: *Frauenbilder, feministische Praxis*¹⁸⁵

- und nationales Bewusstsein in Österreich-Ungarn 1867-1918*. Tübingen/Basel, A. Francke, 2006.
- Maca Jogan: *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Fakulteta za družbene vede. Ljubljana: 2001.
- E. Ann Kaplan: *Motherhood and Representation. The Mother in Popular Culture and Melodrama*. London, New York: Routledge 1992
- Julia Kristeva: *Polylogos*. Pariz: Editions du Seuil 1977.
- Mateja Kušej: *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih še pozna? Ženski prispevek k slovenski literaturi od začetkov do 1918*. Celovec: Drava, 1996.
- Vlasta Jalušič: *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: Založba /^{*}cf, 2002.
- Alenka Jensterle Doležal: Paradoks ženske v delu Janeza Trdine. V: A. Bjelčević (ur.): *Zastavil sem svoje življenje, Monografija o življenju in delu Janeza Trdine*. Mengeš: Muzej Mengeš, 2005, str. 127-138.
- Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives in Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Beograd, Graz: 2002.
- Marija Jurić Pahor: *Narod, identiteta*, spol. Trst: ZTT, 2000.
- Karin Jušek: *Entmystifizierung des Körpers? Feministinnen im sexuellen Diskurs der Moderne*. V: Lisa Fischer in Emil Brix (ur.): *Die Frauen der Wiener Moderne*. Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik, str. 110-123.
- Karin Jušek: *Auf der Suche nach der Verlorenen. Die Prostitutionsdebatten im Wien der Jahrhundertwende*. Doktorska disertacija. Groningen: Rijksuniversiteit, 1993.
- Martha Kochorowska Kebalo: *Exploring Continuities and Reconciling Ruptures. Nationalism, Feminism, and the Ukrainian Women's Movement*. *Aspasia* 1/2007, 36-60.
- Hans Kellner: *Narativnost v zgodovini: poststrukturalizem in po njem*. *Filozofski vestnik/Acta Philosophica*. 1995, št. 1, str. 21-52.
- Julia Kristeva: *Polylogos*. Pariz: Editions du Seuil 1977.
- Leopold Lenart: *Slovenska žena v dobi narodnega preporoda*. Maribor, Tiskarna sv. Cirila, 1921.
- Vesna Leskošek: *Zavrnjena tradicija: Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba /^{*}cf, 2002.
- Oto Luthar: *Ljubezen in smrt*. *Filozofski vestnik/Acta Philosophica*. 1995, št. 1, str. 9-20.
- Rosa Mayreder: *Zur Kritik der Weiblichkeit*. Dunaj: Mandelbaum, 1998.
- Katja Mihurko Poniž: *Nation and Gender in the Writings of Slovene Women Writers 1848-1918*. *Aspasia* 2/2008, 28-43.
- Petra Mikulan: *Matere, pazite na svoje hčereke, da ne postanejo strastne bralke*. *Delta*, 2007, št. 1-2, str. 9-28.
- Mirjam Milharčič Hladnik: *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Janez Polajnar: *Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja*. Vse za zgodovino, zgodovina za vse. 2007, št. 2, str. 5-23.
- Alenka Puhar: *Kristina Šuler (1866-1959)*. V: A. Šelih *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007.
- Norma L. Rudinsky: *Incipient Feminists: Women Writers in the Slovak National Revival*.

- Columbus: Slavica publishers, 1991.
- Urška Strle: »Čemu ti ženski časopisi?« Žensko vprašanje in odnos do ženske v slovaških ženskih časopisih do razpada Habsburške monarhije. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*, 2004, 2, 22-39.
- Reinhard Sieder (1998): *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis: ZRC.
- Andrej Studen: Ženska naj se drži kuhalnice. V: Oto Luthar (ur.): *Historični seminar*, Ljubljana: ZRC SAZU, 1994, str. 149-164.
- Mojca Šebart: Tradicionalno-korporativistični vzgojno-socializacijskimi model in oblikovanje libidinalne ekonomije Slovencev. *Sodobna pedagogika*, 1997, št. 3-4, str. 136-155 in št. 5-6, str. 264-275.
- Janko Šlebingger: *Slovenski časniki in časopisi, bibliografski pregled od 1797-1936*. Razstava slovenskega novinstva v Ljubljani 1937: Ljubljana, 1937.
- Beata Thomka: *Dekonstrukcija zgodovine in narativna identiteta*. Primerjalna književnost, posebna številka, 2007, str. 55-60.
- Nevenka Troha: *Slovensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja*. V: Budna Kodrič/Serše, n. d., 44-58.
- Evelina Umek: *Po sledih fata morgane: Marica Nadlišek Bartol. 1867-1940*. Trst: Mladika, 2008.
- Marta Verginella: »Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja.« *Zgodovinski časopis* 1993, št. 4, str. 531-545.
- Marta Verginella: Pavlina Pajk. V: Francisca de Haan. Krassimira Daskalova in Anna Loufti (ur.): *A biographical dictionary of women's movements and feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Central European University Press. Budapest, New York, 2006, 389-391.
- Marta Verginella: *Ženska obrobja*. Ljubljana: Delta 2006.
- Natascha Vittorelli: *Frauenbewegung um 1900. Von Triest nach Zagreb*. Löcker, Dunaj, 2007.
- Peter Vodopivec: *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje. Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848-1900)*. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino*. 1994, 2, 30-44.
- L.A. West (ur.): *Feminist nationalism*. London: Routledge, 1997.
- Susan Zimmerman: *The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement. The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics*. *Journal of Women's History*, 17/2005, 2, 87-117.
- Stefan Zweig: *Včerašnji svet: spomini Evropejca*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.
- Slavoj Žižek: *Jezik, ideologija, Slovenci*. Delavska enotnost: Ljubljana, 1987.

Imensko kazalo

- Abditus, gl. Prepeluh Albin 68, 151, 159, 176, 178
Ahasverus gl. Turner, Pavel 92, 101, 178,
Andreas-Salomé, Lou 130
Anthias, Floya 12
Anžič-Klemenčič, Ivanka 67, 68, 69, 111, 151, 188
Aspazija 18
Aškerc, Anton 135, 140, 141, 178
- Badinter, Elisabeth 38, 185
Bahovec D., Eva 72, 139, 185
Bahovec, Tina 72, 139, 185
Batagelj, Borut 139, 140, 141, 142, 185
Baudouin, Jean de Courtenay 92, 165, 178
Beauvoir, Simone de 126
Bebel, August 67, 124, 168, 173
Becker-Cantarino, Barbara 129, 185
Bischoff, Theodor L.W. 91
Bittermann-Wille, Christa 129, 185
Blackwell, Eleonor 144, 153
Bleiweis, Janez 21
Bland, Caroline 129, 185
Bock, Gisela 13
Branko [gl. Zamejski, Ivan Trinko]
Brix, Emil 90, 129, 186
Brodl, Michaela 129, 185
Bublitz, Hannelore 129, 185
Bučar, B. 178
Budna Kodrič, Nataša 10, 11, 31, 185, 187
Butler, Josephine 154
- Campes, Joachim Heinrich 71
Cankar, Ivan 41
Celestin, Fran 24, 99, 165, 174, 178, 183
Ciperle, Josip 23, 24, 60, 74, 75, 76, 97, 102, 117, 118, 121, 142, 178
Cviková, Jana 14, 185
- Čestimir, gl. Knific, Ivan
- Danica 8, 31, 34, 48, 49, 51, 56, 64, 65, 66, 82, 106, 107, 108, 115, 125, 127, 128, 135, 138, 139, 157, 158, 167, 168, 173, 174, 178, 179
Daskalova, Krassimira 12, 185, 187
David, Katherine 13, 185
Dežman, Ivan 28
Dimnik, Jakob 45, 46, 77, 80, 81, 91, 117, 118, 121, 122, 179
Dobova, Mila 35, 179
Dohm, Hedwig 39, 48
Drofenik, Rok 98, 109, 110, 179, 183
Dulebianka, Maria 37
- Eco, Umberto 134, 185
- Fénelon, François 118
Feodora, gl. Komac Pertot, Karla 179
Ferfolja, Josip 113, 114, 179
Fidelia, gl. Anžič-Klemenčič, Ivanka
Filipčič Maligec, Vlatka 15, 185
Fischer, Lisa 48, 185
Foucault, Michel 129
Freud, Sigmund 38
- Gabršček, Andrej 104, 123, 143, 144, 150, 174, 175, 183
Germek Ponikvar, Karla 47, 120, 182
- Haan, Francisca de 12, 185, 187
Hainisch, Marianne 16, 99
Heindl, Waltraud 14, 36, 37, 90, 91, 185
Herder, Jochann Gottfried
Hippel, Theodor Gottlieb von
Hofmann Weiberger, Helga
Homer 79
Horovic, Judita 15
Hribar, Ivan 110, 151

- Ilešič, Fran 35, 180
- Jalušič, Vlasta 36, 186
- Janežič, Anton 19, 63, 183
- Janežič Fajdiga, Kristina 63, 183
- Jarnević, Dragojla
- Jayawardena, Kumari 12
- Jensterle Doležal, Alenka 122, 186
- Jovanović, Miroslav 12, 186
- Jurić Pahor, Marija 12, 13, 186
- Jušek, Karin 129, 130, 146, 148, 159, 162
- Kaplan, E. Ann 38, 186
- Kaplan, Gisela 12, 38, 186
- Kazak, Bogdan, gl. Erjavec, Anton 46, 100, 180
- Kellner, Hans 7, 186
- Kersnikova, Lavoslava 18
- Key, Ellen 132, 157, 167, 183
- Kichorowska Kebalova, Martha 15, 186
- Klemenčič, Fran 35, 55, 67, 68, 69, 83, 111, 120, 133, 138, 151, 153, 154, 155, 156, 174, 178, 179, 180, 181, 182
- Knific, Ivan 123, 178
- Kočevar, Štefan 42, 44, 137, 180
- Korošec, Josip 47, 48, 180
- Kraft-Ebing, Richard Freiherr von
- Krek, janez Evangelist 40
- Kristan, Ada 64, 65, 144, 160, 161, 163, 180
- Kristan, Etbin 64, 65, 144, 180
- Kristeva, Julia 38, 186
- Kveder, Zofka 34, 41, 51, 52, 54, 62, 72, 73, 83, 84, 85, 86, 107, 108, 109, 111, 113, 120, 142, 151, 152, 157, 168, 172, 175, 181, 182, 184
- Lacquer, Thomas W. 142
- Lampe, Fran
- Lenart, Leopold 18, 19, 186
- Levec, Fran 22
- Leskošek, Vesna 0, 56, 135, 136, 163, 169, 186
- Likurg 138
- Lončar, Dragotin 144, 153, 181
- Loufti, Anna 12, 185, 187
- Luthar, Oto 6, 58, 186
- Macaulay, Catherine 71
- Mahnič, Anton 44, 45, 78, 93, 94, 95, 96, 97, 118, 119, 124, 131, 132, 137, 175, 181, 183
- Mantegazza, Paolo 124
- Marholm, Laura 124
- Marija Ana, gl. Karla Germek Ponikvar
- Marothy-Šoltesova Elena 18
- Mazzoni, Anna Maria 13
- Mayreder, Rosa 73, 117, 126, 127, 134, 162
- Meisel-Hess, Grete 130
- Milka, gl. Roblek, Ljudmila 3
- Mikulan, Petra 3, 10, 117, 118, 121, 122, 186
- Mokronoška, gl. Roblek, Ljudmila
- Mrakova, gl. Anžič
- Müller-Adams, Elisa 129
- Munih, Andrej 67, 144, 152, 182
- Murnik, Viktor 139
- Nada 30, 50, 55, 81, 82, 182
- Nadlišek Bartol, Marica 63, 119
- Naumović, Slobodan 12, 186
- Nemcova, Božena 18
- Nietzsche, Friedrich 106
- Novakova, Tereza 18
- Oblak, Antonija 20
- Okorn, Ivan 98, 182
- Offen, Karin 12
- Otto, Louise 13, 16
- Pajk, Janko 8, 23, 25, 61, 77, 85, 93, 176, 182

- Pajk, Pavlina 8, 23, 25, 61, 77, 85, 93, 176, 182
 Pesjak, Luiza 21, 22, 46, 176, 182
 Philips, Anne 12
 Podslapinsky, Slavoljub, gl. Munih, Andrej
 Polajnar, Janez 145
 Poljanec, Ljudmila 33, 86, 87, 183
 Ponikvar, Karla 47, 48, 54, 84, 120, 182
 Primorka, gl. Skrinjar, Marija
 Puhar, Alenka 53, 54, 186
- Ravnikar-Požencan, Matevž 17
 Razlag, Radoslav 18, 19, 20, 22, 91, 92, 93,
 164, 176
 Robidovec, Franja 25, 93, 183
 Roblek, Ljudmila 29, 182
 Roščin, gl. Gabršček, Andrej
 Rousseau, Jean-Jacques 72, 73, 185
 Rous, Hugo Le 63
 Sainte-Croix, Avril de 154
 Santa Clara, Abraham a 190
 Sava 33, 98, 106, 143, 183
 Scott, Joan W. 12
 Serše, Aleksandra 11, 31, 185
 Sieder, Reinhard 58
 Simmel, Georg 133
 Sket, Jakob 92
 Skrinjar, Marija 27, 28, 79, 102, 133, 177, 178,
 183, 184
 Slomšek, Anton Martin 40, 145, 183
 Snitow, Ann 12
 Spectator 132, 167, 183
 Stegmann, Natali 37
 Stiasny, Ljudevit 106, 183
 Stratz, H.C. 131
 Strle, Urška 14
 Strnad, Marica 29, 51, 52, 105, 106, 112, 139,
 140, 177, 179, 182
 Studen, Andrej 58
- Šebart, Mojca 40, 187
- Šuler, Kristina 53, 54, 186
- Tinica, gl. Janežič Fajdiga, Kristina
 Thomka, Beata 6
- Urbančič-Turnograjska, Josipina
 Umek, Anton Okiški 183
- Valenčič, Jože 50, 141, 184
 Vardanin, Arkadije 15
 Vergil 79
 Verginella, Marta 2, 3, 10, 11, 28, 58
 Vittorelli, Natascha 15
 Vodopivec, Peter 11, 17, 21
- Zamejski, Ivan Trinko 33
 Zimmermann, Susan 16
 Zmagoslava, gl. Marija Skrinjar
 Zemljič, Igor
 Zweig, Stefan 134, 187
- Žižek, Slavoj 41, 165, 171, 187
 Žitomirov 138, 184
 Žvegelj, Milica 19, 20
- Vencajz, Janez 25, 26, 78, 79, 177, 178, 182,
 184
- West, Lois A. 12
 Wollstonecraft, Mary 38, 39, 72, 110, 184
 Yuval-Davies, Nira 12

Stvarno kazalo

- alkoholizem 69
antisemitizem 101
- bralka 124, 179, 192
branje 3, 7, 76, 118, 119, 121, 123, 125, 126, 167, 192
- celibat (učiteljic) 53, 113, 192
- detomor 55
družina 44
dvojna morala 143, 154, 174
devišstvo (gl. nedolžnost)
- emancipacija 36, 61, 65, 76, 107, 167, 178, 179
eksistenca 55, 63, 65, 66, 90, 109, 110, 112, 159, 160, 180, 181
enakopravnost spolov 11, 36, 48, 82, 92, 94, 108, 118, 138, 158, 161, 178
- feministične zahteve 13, 37
feminizem 5, 167, 185
- gimnazija 89
hčerke 4, 30, 75, 83, 104, 111, 117, 118, 155
identiteta 6, 13, 186, 187
- katoliška cerkev 67, 131, 149, 154,
koketerija, koketnost 60, 83, 133, 180
kolesarjenje 135, 139, 141
- ločitev 66, 67, 174
- materinstvo 38, 39, 43, 44, 46, 47, 51, 52, 53, 56, 58, 72, 77, 87, 95, 105, 130, 138, 182
marijanski kult 56-57
mizoginija 9, 10, 27, 75, 97, 101, 130, 158
narativnost, naracija 7, 186
- narodni preporod 17, 37
nacionalizem 12, 15, 37
nevesta 29, 60, 78, 144
nedolžnost 59, 144
- učiteljica 8, 41, 45, 53, 75, 97, 112, 113, 114, 115, 182
- vzgoja (deklet) 27, 29, 45, 46, 60, 61, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 91, 97, 102, 117, 118, 121, 154, 156, 160, 178, 179, 181, 182, 183, 184,
- seksualnost 4, 117, 129-144, 152, 158, 163, 166, 168
sirotišnica 85-86
socialisti 44, 95, 159
socialni demokrati 159
Splošno avstrijsko žensko društvo 150
- študij, študentke 89, 90, 91, 94, 95, 99, 103, 104, 106, 107, 111, 115, 131, 167
- telovadba 94, 137, 138, 184
- zakonska zveza 22, 28, 29, 41, 43, 47, 55, 56, 58-70, 74, 81, 95, 96, 100, 105-107, 114, 117, 122, 127, 138, 144, 146, 147, 150, 152-160, 167, 168, 174, 179, 181-183
- žensko vprašanje 11, 14, 24, 31, 32, 36, 37, 98, 110, 162, 175, 179, 193

